

ქართული არქეოლოგია

N 6
2014

• ინტერვიუ ბ-ნ ნიკოლოზ ანთიძესთან	4
• ინტერვიუ პროფესორ ამირან კახიძესთან	12
• არქეოლოგიური დაიჯესტი	21
• მცხეთა — იპერიის პიტიანსუთა არმაზ- ისხევის კომპლექსი — მარტი — 2014	20
• ახალქალაქი - დეკემბერი - 2013	24
• მარნეული - იანვარი - 2014	25
• კასპი - თებერვალი - 2014	27
• ნინოწმინდა - სექტემბერი - 2013	29
• ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა	32
• იალოილუთეფას ტიპის სამარხები ძველ ქედში - გიორგი ლალიაშვილი	32
• პროექტი	52
• კოლხური კულტურა მისი თანამედროვე ევრაზიის არქეოლოგიური კულტურების კონტექსტში - იულონ გაგოშიძე	52
• სტატიები	60
• ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის სტრუქტურა- ბრაფია და ქრონოლოგია - გიორგი მახარაძე, დავით ბერიკაშვილი	62
• XVIII საუკუნის სპილენძის ფულის განკეპი - თინათინ ქუთელია	86
• თვალსაზრისი	96
• ქართლის პირველი კათოლიკოსის სამარხი? იულონ გაგოშიძე, ელისო ყვავაძე	96

- **მუზეუმები და არტიფაქტები** 108
- ახალგორის ქსნის ხეობის ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმ-ნაკრძალისა და მბელ-ლომის ბარელიეფის შესახებ - ვლადიმერ ლუნაშვილი 109
- **განიცანით საქართველო** 112
- ციხისძირი-პეტრა - ნინო ინაიშვილი 112
- ხადა (ჭადა) - გიორგი გოგოჭური 130
- ახალციხის ციხის ისტორიიდან - გიორგი ჭეიშვილი 163
- **ცნობისათვის:** 196
- სომხური წარწერა ახალციხის სომხური ეკლესიის ნანგრევებში 196
- **სტუდენტური გვერდი** 202
- გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის იარაღები დოღლაურის სამაროვნიდან - ბორის გელაშვილი 203
- **ქართველი არქეოლოგები** 216
- ექვთიმე თაყაიშვილის არქეოლოგიური მოღვაწეობა - მაია ჩარკვიანი 217
- **საინტერესო გამოცემები** 244
- აჭარა წარსული და თანამედროვეობა 244
- იბერია-კოლხეთი საქართველოს კლასიკური და ადრემედievalური პერიოდის არქეოლოგიური-ისტორიული კვლევანი 246
- ძივანი საქართველოს არქეოლოგიაში 248
- ძველი ხელოვნება დღეს 250

“ჯერ კიდევ უცნობი ქართული ძეგლები საკუთარ სეგმენტს შექმნის მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის სივრცეში...”

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს გენერალური დირექტორი ნიკოლოზ ანთიძე 2002 წლიდან კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სფეროში მოღვაწეობს. ის გახლავთ ერთ-ერთი ავტორი საქართველოს კანონის „კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ“ და მრავალი საერთაშორისო პროექტის

მონაწილე კულტურული მემკვიდრეობის დარგში.

ნიკოლოზ ანთიძე 2011 წლის იანვრიდან საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს იურიდიული სამსახურის, ხოლო მოგვიანებით კულტურული მემკვიდრეობის ინსპექციის უფროსად მუშაობდა. არის ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის „*International visitor leadership program of the United States Department of State*“ „*Historic preservation in the U.S.*“ და ეგვიპტის არაბთა რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სამინისტროსთან არსებული, დსთ-ს ქვეყნებთან ტექნიკური თანამშრომლობის ფონდის „*Maintenance and Restoration of Monuments*“ სერტიფიკატების მფლობელი.

2014 წლის 25 თებერვალს საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს გენერალურ დირექტორ-

რად დაინიშნა. ჟურნალი “ონლაინ არქეოლოგია” ულოცავს მას ამ საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე დანიშვნას და გთავაზობთ ინტერვიუს ბ-ნ ნიკოლოზ ანთიძესთან.

— **ბატონო ნიკა, რას მოიაზრებთ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს პრიორიტეტებად?**

— მოგეხსენებათ რაოდენ საპასუხისმგებლოა კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს გენერალური დირექტორის თანამდებობა. ამიტომ ცხადია, ჩემი პირველი ამოცანა სწორედ პრიორიტეტების განსაზღვრა და კულტურული მემკვიდრეობის განვითარებასთან დაკავშირებით საკუთარი ხედვის ჩამოყალიბება გახლდათ, რაშიც დიდად დამეხმარა წლების განმავლობაში სააგენტოში მუშაობის შედეგად მიღებული გამოცდილება.

ვფიქრობ, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა კონკრეტულ ობიექტებზე მხოლოდ გარკვეული ქმედებების განხორციელება, ანუ რესტავრაცია თუ ფიზიკური სამუშაოების შესრულება არ არის. საჭიროა ინსტიტუციური ცვლილებები, რისთვისაც აუცილებელია საერთაშორისო გამოცდილების გაზიარება. ეს პროცესი წელს დაიწყო. მოვინვევთ უცხოელ ექსპერტებს, არა იმიტომ რომ დავაკნინოთ ქართული მეცნიერება არამედ, უცხოელთა ხედვის გაზიარებისთვის. უდავოდ საინტერესო და ყურადსაღებია როგორ მოიაზრებენ ისინი ამა თუ იმ სფეროს, რო-

გორ ხელმძღვანელობენ სხვადასხვა დარგს, რა პრიორიტეტებით მუშაობენ. კოორდინირებული მუშაობის შედეგად უკეთ გავიაზრებთ საკუთარ შეცდომებს და განვსაზღვრავთ რომელი შეცდომებია სამომავლოდ დაუშვებელი. ამიტომ, მთავარ პრიორიტეტად მესახება საკანონმდებლო ჩარჩოების დადგენა, საკანონმდებლო დოკუმენტების, კანონქვემდებარე აქტებისა და ინსტრუქციების შემუშავება, რომელთა დაცვაც აუცილებელი იქნება ამ დარგში მომუშავე ყველა პერსონისთვის.

— *ანუ უცხოელი ექსპერტები ქართველ სპეციალისტებთან ერთად იმუშავენ?*

— დიახ. ეს იქნება ქართველ და უცხოელ ექსპერტთა ერთობლივი სამუშაო პროცესი — ერთმანეთისთვის გამოცდილების გაზიარების შედეგად ერთიანი პოზიციის განსაზღვრის მიზნით. ვფიქრობ, ყველაზე პრობლემატური საკადრო სფეროა როგორც არქეოლოგიაში, ისე კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა რეაბილიტაციარესტავრაციის დარგებში. მაქსიმალური ძალისხმევაა საჭირო ახალგაზრდა კადრების აღსაზრდელად. უცხოელებთან ერთობლივი მუშაობა ამ კუთხითაც დიდად დაგვეხმარება.

— *ბატონო ნიკა, თქვენ იურისტი ბრძანდებით, ერთ-ერთი ავტორი საქართველოს კანონის “კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის შესახებ.” როგორც ჩანს, მოქმედი კანონმდებლობა დასახვეწია და თქვენ*

აპირებთ ამ მიმართულებით მუშაობას. შეეხება თუ არა საკანონმდებლო ცვლილებები არქეოლოგიური მემკვიდრეობის მართვის სისტემას?

— როდესაც ამჟამად მოქმედი კანონი იწერებოდა თითქმის არ არსებობდა საკანონმდებლო ბაზა. ფაქტიურად, მოღვაწეობა ყამირიდან დავიწყეთ. ანუ ძველი, 1999 წლის კანონი საკმაოდ სუსტი იყო, კულტურული მემკვიდრეობის ბევრ სფეროზე არც კი ვრცელდებოდა. მიმაჩნია, რომ 2007 წელს მიღებული და დღესაც მოქმედი კანონი იმ პერიოდის საკმაოდ მძლავრი დოკუმენტია, მაგრამ 2007 წლის შემდეგ ბევრმა ხარვეზმა იჩინა თავი როგორც არქეოლოგიის, ისე ზოგადად კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სხვა სფეროებში. ხარვეზების მთავარი არსი კანონის აღსრულების პრობლემაა. ანუ დასახვეწია კანონის აღსრულების მექანიზმები. გარდა ამისა, ვფიქრობ, კანონში დეტალურად სწორედ ის არის გაწერილი, რაც სრულიად ზედმეტია, მაგალითად, საპროექტო დოკუმენტაციის შემადგენლობა და სხვ.

ზოგადად, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის კანონის მიზანია განსაზღვროს რა სამუშაოები უნდა განხორციელდეს ძეგლზე, რა შეიძლება და რა არ შეიძლება, რომელი ნორმატივებია სახელმძღვანელო. ვფიქრობ, კანონის დახვეწა სწორედ ამ კუთხით არის აუცილებელი, ანუ საჭიროა კანონის მაქსიმალური ლიბერალიზაცია, სამუშაოების დაგეგმვის გაადვილება, მაგრამ ეს არავითარ შემთხვევაში არ უნდა მოხდეს კულტურული მემკვიდრეობის დაზარალების ხარჯზე. მომავალი კანონი იქნება წინამორბედზე უფრო მოქნილი, ის სპეციალისტს მუშაობის პროცესში გამოვლენილი ხარვეზის გამოსწორების საშუალებას მისცემს. მინდა

ყურადღება გავამახვილო კანონქვემდებარე აქტებზე. ვინაიდან, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა უწყვეტი პროცესია, ამიტომ კანონმა უნდა დაადგინოს ზოგადი ჩარჩოები, კანონქვემდებარე აქტებმა კი განსაზღვროს ხარვეზების აღმოჩენის შემთხვევაში მათი სასწრაფო აღმოფხვრის მექანიზმები.

ყოველივე ეს არქეოლოგიასაც ეხება. მაგ.: ამჟამად არ გვაქვს დადგენილი პროფესიული რეგულირება, ანუ დღეს ყოველ მეორე მსურველს შეუძლია არქეოლოგიური გათხრების ნებართვის მიღება, საპროექტო დოკუმენტაცია კი ისეა შედგენილი, რომ გადარჩენილი არქეოლოგიური სამუშაოების განხორციელება ფაქტიურად შეუძლებელია. ანუ, სანამ არქეოლოგი საპროექტო დოკუმენტაციით დადგენილ ნორმებს შეასრულებს გადასარჩენი ძეგლი განადგურდება. გარდა ამისა, პრობლემაა ახალგაზრდების ჩართვა სამუშაო პროცესში. ჩვენ გააზრებული გვაქვს როგორ უნდა გამოვასწოროთ ეს ხარვეზები და, რასაკვირველია, არქეოლოგების დახმარებით მაქსიმალურად ეფექტურ, მაქსიმალურად მოქნილ კანონს შევიმუშავეთ.

— *რას გვეტყვით 2014 წლის პრიორიტეტად დასახულ იბერიის პიტიახშთა არმაზისხევის კომპლექსთან დაკავშირებით? რატომ იწყებთ მოღვაწეობას მაინც და მაინც ამ კომპლექსის აღდგენით? და როგორ ფიქრობთ ვახდება თუ არა პიტიახშთა კომპლექსი*

ერთ-ერთი მიმზიდველი ტურისტული ობიექტი?

— არმაზისხევის პიტიახშთა რეზიდენცია ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. სამნუხაროდ, ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო, იქ საჭირო სამუშაოები დიდი ხნის განმავლობაში არ განხორციელებულა, რაც დასანანია, რადგან მცხეთაში დღეს ტურიზმი ყვავის. საზოგადოებისთვის ცნობილია, რომ ბაგინეთის რეაბილიტაცია დაწყებულია, განხორციელდა არქეოლოგიური კვლევა და ძეგლის კონსერვაცია. სამთავროს სამაროვანი და ნამოსახლარიც ტურისტებისთვის უკვე მიმზიდველი შეიქმნა. ანუ მცხეთის არქეოლოგიური საიტი არქეოლოგიური ტურიზმის მნიშვნელოვანი სეგმენტია.

იბერიის პიტიახშთა არმაზისხევის კომპლექსი კი ჯერჯერობით არ არის რეაბილიტირებული. ვფიქრობ, ეს უმნიშვნელოვანესი ძეგლია, რადგან აქ საქმე გვაქვს ადგილობრივი ხელისუფლის საცხოვრისთან, თანამედროვე ენაზე რომ ვთქვათ, თვითმმართველის რეზიდენციასთან. ამდენად ის გამოირჩევა სხვა არქეოლოგიური ობიექტებისგან. კომპლექსი მნიშვნელოვანია როგორც მცხეთისთვის, ისე ზოგადად არქეოლოგიისთვის. ვფიქრობ, რომ მისი რეაბილიტაცია არქეოლოგიის განვითარების ერთ-ერთი წინა ეტაპი იქნება და დასტური იმისა, რომ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო არ ზრუნავს მხოლოდ საქვეყნოდ ცნობილ ძეგლებზე, რომ საქართველოში არსებობს ფართო საზოგადოებისთვის უცნობი, მაგრამ უმნიშვნელოვანესი და უმშვენიერესი ძეგლები, რომლებიც ჩვენი ძალისხმევის შედეგად უთუოდ ცნობილი და მიმზიდველი გახდება როგორც საქა-

რთველოს მკვიდრთათვის, ისე უცხოელი ტურისტებისთვის. ჯერ კიდევ უცნობი ქართული ძეგლები საკუთარ სეგმენტს შექმნის მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის სივრცეში.

— *ბატონო ნიკა, თქვენ ბრძანეთ, რომ მცხეთაში არქეოლოგიური ტურიზმი ყვავის, რა პერსპექტივებია არქეოლოგიური ტურიზმის განვითარებისა მთელ საქართველოში?*

— არქეოლოგიური მემკვიდრეობა კულტურული მემკვიდრეობის ყველაზე დიდი ნაწილია. ის აუცილებლად უნდა განვითარდეს. ჩემი აზრით, ამ პროცესში მნიშვნელოვანია ახალგაზრდა თაობის აქტიურად ჩართვა და საერთაშორისო ექსპერტების გამოცდილების გაზიარება, რათა გათხრები სპონტანურად არ განხორციელდეს და, შესაბამისად, არ მოხდეს ძეგლების არასწორი კონსერვაცია. არქეოლოგიას გააზრება სჭირდება. ის ისე უნდა განვითარდეს, რომ არქეოლოგიური ობიექტები ტურისტებისთვის მიმზიდველი შეიქმნას. ხშირად ძეგლებზე გათხრების დასრულების შემდეგ აღარ ხორციელდება მათი კონსერვაცია. ანუ, მთავარია, სამუშაოები მოიაზრებდეს ობიექტის გათხრას, კონსერვაციას და, შესაბამისად, ტურისტულ მარშრუტში ჩართვას. არაკომპლექსური სამუშაოების წარმოება დაკარგული დრო, თანხა და უნაყოფო შრომაა.

— *სააგენტო ყოველწლიურად გამოსცემს ჟურნალებს, ბუკლეტებს, ვამპკვლევეებს და ა.შ. ფიქრობთ თუ არა, რომ კულტურული მემკვიდრეობის პოპულარობა იზრდება, ინფორმაციული მართვის ბერკეტების*

ინტენსიური მოქმედება სააგენტოს საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საყრდენია და როგორ გავრძელდება მუშაობა ამ მიმართულებით? რაიმე ახალს ხომ არ გეგმავთ ვთქვათ, პორტალის გაძლიერებას, ელექტრონული ბუკლეტებისა და სხვ. განთავსებას პორტალზე?

— რა თქმა უნდა, ინფორმაციული მართვა, კულტურული მემკვიდრეობის პოპულარიზაცია სააგენტოს საქმიანობის უმნიშვნელოვანესი სფეროა.

პირველ ყოვლისა, მივესალმები ჟურნალ “ონლაინ არქეოლოგიას” და მის მკითხველებს. სამომავლოდ ვისურვებდი, რომ კულტურული მემკვიდრეობის ანგარიშებიც ონლაინ ჟურნალის მეშვეობით გამოიცეს. დღეს საზოგადოება ორიენტირებულია ინტერნეტ სივრცეზე, ამიტომ მთელი სააგენტოს საქმიანობის პოპულარიზაციასაც სწორედ ამ რეჟიმში ვგეგმავთ.

- დიდი მადლობა ბატონო ნიკა, წარმატებებს ვისურვებთ.

ინტერვიუ მიჰყავდა მაია ჩოლოყაშვილს

ფიჭვნარი - აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ეტიმოლოგიური კვლევა

“ონლაინ არქეოლოგიის” სტუმარი ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორი, ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ექსპედიციის ხელმძღვანელი, პროფესორი ამირან კახიძე გახლავთ. ბატონი ამირანი 53 წელია საქართველოს არქეოლოგიას ემსახურება, რა შემატა ქვეყანას და თავად არქეოლოგს მისი მოღვაწეობის ნახევარსაუკუნოვანმა ისტორიამ?

— ბატონო ამირან, როგორ დაიწყეთ მოღვაწეობა და რომელი იყო თქვენი მუშაობის ყველაზე მნიშვნელოვანი ეტაპი?

— სანამ უშუალოდ მოღვაწეობის შესახებ ვისაუბრებ, მინდა ჩემი ცხოვრების მართლაც მნიშვნელოვან ეტაპზე გავამახვილო ყურადღება. მე მაჭახელას ულამაზესი ხეობის მკვიდრი ვარ და გასული საუკუნის 50-იან წლებში აჭარისწყლის პედაგოგიური სასწავლებელი დავამთავრე. ეს გახლდათ ძალიან მაღალი დონის სასწავლებელი, სწორედ იქ მიღებულმა განათლებამ ჩაუყარა საფუძველი ჩემს მომავალ მოღვაწეობას. ანუ, აღარ გამჭირვებია სწავლა არც უმაღლესში, არც ასპირანტურაში. არ შემიძლია მად-

ლიერებით არ გავიხსენო აკადემიკოსი ანდრია აფაქიძე. 1961-1964 წლებში, როდესაც მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ასპირანტი ვიყავი, ჩემი ხელმძღვანელი ანდრია აფაქიძე გახლდათ. ეს იყო ადამიანი, რომელმაც დიდად განაპირობა ჩემი, როგორც პროფესიონალის მომავალი. მას ძალიან უყვარდა ახალგაზრდებთან მუშაობა. არც კი ვიცი, შევძლებდი თუ არა დისერტაციის დროულად დაცვას, მისი მართლაცდა ფასდაუდებელი მზრუნველობის გარეშე.

— რას გვეტყვი თქვენი აღმოჩენების შესახებ?

— ჩემი სადისერტაციო თემა გახლდათ ფიჭვნარი და ასპირანტურაში ჩასაბარებლად საჭირო იყო დამენერა ფიჭვნარზე რეფერატი. რეფერატი სხვადასხვა მეცნიერთა კვლევების კომპილაციით შევადგინე, რაც ძალიან გამიჭირდა, რადგან ინფორმაცია მწირი იყო. 1953, 1956 წწ. ფიჭვნარში მხოლოდ მცირე სამუშაოები ჰქონდა ჩატარებული ქ-ნ ნინო ხომტარიას, ანუ 1961 წლამდე ფიჭვნარზე თანმიმდევრული არქეოლოგიური კვლევა არ განხორციელებულა. 1961 წლიდან დავიწყე ფიჭვნარის გათხრები და მას აქეთ ყოველწლიურად დღემდე (1990-1997 წლების გამოკლებით, მაშინ ეს შეუძლებელი იყო) ვხელმძღვანელობ არქეოლოგიურ ექსპედიციებს ფიჭვნარის ნაქალაქარსა და სამაროვნებზე. კვლევების არსებითი შედეგი არის ის, რომ ფიჭვნარი იქცა აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ერთ-ერთ ეტალონურ ძეგლად.

ქვიშაზვინულები. გათხრების საერთო ხედი.

— რა გაძლევთ ამის განცხადების საფუძველს?

— პირველ ყოვლისა, მისი გრანდიოზულობა, კომპლექსურობა. ფიჭვნარი 100 ჰა-ზეა გაშლილი. ის მდებარეობს მდ. ჩოლოქის შესართავთან, რომელიც მოიცავს ქობულეთის გორაკ-ბორცვოვან ზოლს. გარდა ამისა, ასე კარგად გადარჩენილი ძეგლი მეორე ჯერ-ჯერობით არ გათხრილა. რა თქმა უნდა ფაზისთან შედარებით ფიჭვნარი ეპიზოდი იქნება მხოლოდ, მაგრამ ფაზისი აღმოჩენილიც კი არ არის, არათუ შესწავლილი, ამიტომ ურბანისტული ცივილიზაციის კვლევისათვის არა მარტო საქართველოს ზღვისპირეთის,

არამედ მთელი შავი ზღვისპირეთისთვისაც სწორედ ფიჭვნარია ეტალონური ძეგლი. გორაკ-ბორცვოვან ზოლში დიდი სამუშაოები ჩავატარეთ ახალი ქვის ხანის, ნეოლითის კვლევის მიმართულებით. 50 წლიანი მუშაობის შედეგად დადასტურდა, რომ დასავლეთ საქართველოს უზარმაზარი წვლილი მიუძღვის საკაცობრიო ცივილიზაციის მითვისებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის პროცესში. მეორე მთავარი ეტაპი ჩვენი კვლევისა — გვიანბრინჯაოს რკინის ხანის შესწავლა გახლდათ. ახალი ძეგლების გათხრის შედეგად დადასტურდა, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, ჭოროხის აუზი, აჭარა-გურია კოლხური კულტურის უძველესი კერები იყო. ჭოროხის აუზი კარპატების, ტიან-შანის, ურალის მსგავსი მეტალოგენური ზონაა. ჩვენ მოვიპოვეთ მდიდარი არქეოლოგიური მასალა, ურარტულ-ასირიულ ცნობებში დაცული ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემები კი ადასტურებს, რომ სწორედ აქ ჭოროხის აუზში წარმოიქმნა უძველესი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები — დიაოხა და კოლხა. აღმოჩენილია ასეულობით რკინის მეტალურგიის უძველესი სახელოსნო, რაც უდიდესი საქმეა, რომელიც მომავალშიც გაგრძელდება, მაგრამ ჩემი ეტალონური ძეგლი მაინც ფიჭვნარი გახლავთ. ყველა კომპლექსი ფიჭვნარის ნაქალაქარის სახით ერთიანდება. ახლა ვმუშაობ მონოგრაფიაზე, რომელიც ეძღვნება ფიჭვნარის ქ.ნ. V ს. ადგილობრივი მოსახლეობის სამაროვანს. გათხრილი გვაქვს 500-მდე სამარხი. მონოგრაფიაზე მუშაობას უახლოეს მომავალში დავასრულებთ. უნდა აღვნიშნო, რომ 1967 წელს ფიჭვნარში პირველად მივაკვლიეთ ბერძნულ ნეკროპოლს. იქ, ბერძნულ ნეკროპოლზე გავთხარეთ 390-მდე ქ.ნ. V საუკუნის სამარხი და 136 ქ.ნ. IV საუკუნის სამარხი, 100-

ზე მეტი სარიტუალო მოედნით. ეს ძეგლები გამორჩეულია იმიტაც, რომ სხვა ბერძნულ ეთნოსთან უმუალოდ დაკავშირებული ძეგლები ამიერკავკასიაში ჯერ არ არის მიკვლეული.

— ელინისტური ეპოქის რამდენი სამარხია გათხრილი და რაზე მეტყველებს ბერძნული ნეკროპოლის დადასტურება ფიჭვნარის ტერიტორიაზე?

— ფიჭვნარში გათხრილია ელინისტური ეპოქის 280 სამარხი. ეს მეტყველებს საქართველოს კავშირებზე საბერძნეთთან ჯერ კიდევ არგონავტების ეპოქიდან. უნდა აღვნიშნო, რომ ჩვენ მიერ გათხრილი 1200 სამარხიდან მხოლოდ 2 იყო გაძარცვული, რაც უნიკალური შემთხვევაა მსოფლიო არქეოლოგიაში.

— როდის ჩაერთნენ უცხოელები ფიჭვნარის არქეოლოგიურ გათხრებში?

— 1998 წელს ოქსფორდის უნივერსიტეტის აშმოლის მუზეუმის წარმომადგენლობასთან ერთად (ხელმძღვანელი — პროფესორი მაიკლ ვიკერსი) ჩამოვაყალიბეთ საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი ექსპედიცია, რომელმაც 13 წლის განმავლობაში უწყვეტად იმუშავა.

— რა შემატა ქართველ არქეოლოგებს და ზოგადად გათხრებს ბრიტანელებთან თანამშრომლობამ?

— პირველ ყოვლისა ის, რომ გათხრების პროცესში ჩაერთნენ მთელი მსოფლიოს მეცნიერები, სტუდენტი-პრაქტიკანტები და ა.შ. გარდა ამისა, პრაქტიკის ამაღლების მიზნით, ყოველწლიურად მუზეუმის 2 წარმომადგენელი, ორ-ორი კვირით მიემგზავრებოდა ოქსფორდში, რაც მეტად მნიშვნელოვანია სამეცნიერო გამოცდილების გაღრმავებისთვის. თუმცა, მე ვიტყვოდი, — ფიჭვნარი იმდენად მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომ მასზე მუშაობამ უცხოელებსაც დიდი ცოდნა-გამოცდილება შესძინა.

— *ანუ ფიჭვნარმა ერთგვარი არქეოლოგიური სკოლა ჩამოაყალიბა?*

— რასაკვირველია, და კიდევ ბევრ არქეოლოგს აღზრდის, რადგან ფიჭვნარი ამოუწურავია. ახალგაზრდა არქეოლოგებს დიდი პერსპექტივა აქვთ. მე ვცდილობ გავაგრძელო აკადემიკოს ანდრია აფაქიძის საქმე, მუდამ ახალგაზრდებთან ერთად ვმუშაობ.

— *ბატონო ამირან, რა მდგომარეობაშია არქეოლოგიური მუზეუმი?*

— უკვე მთავრდება მუზეუმის რეაბილიტაცია. მაგრამ ჩვენ მუშაობა არც რეაბილიტაციის პროცესში შეგვიჩერებია. იაპონელების საგრანტო დაფინანსებით ვამზადებთ საგანძურის გამოფენას, მალე ოქროს გამოფენაც გაიხსნება. აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით გამოვეცით წიგნი, „აჭარა — წარსული და თანამედროვეობა“, რომელშიც აჭარაში

2012 წელს განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებია ასახული. წიგნში წარმოდგენილია გურიაში აღმოჩენილი ნეოლითური ხანის ძეგლები, ბათუმის ციხის გათხრები, ჩაქვის უნიკალური ქვევრი, ჩაძირული გემის ნაშთები ჩოლოქ-ნატანების აკვატორიაში და სხვ.

— დიდი მადლობა, წარმატებებს გისურვებთ.

ინტერვიუ მიჰყავდა მაია ჩოლოყაშვილს

ოქროს საყურე ელინისტური ხანა

კრატერი ფიჭვნარი ქ.ნ. V ს.

შავლაკიანი ფიალა ქ.ნ. V ს.

მილიანი ჭურჭელი ელინისტური ხანა

**საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული
სააგენტოს 2014 წლის ერთ-ერთი მთავარი პროექტი:**

მცხეთა - იბერიის პიტიახშთა არმა- ზისხევის კომპლექსი - მარტი - 2014

ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი სამხედრო-პოლიტიკური და სახელისუფლებო ცენტრის გადარჩენა, უძველესი, უმსხვილესი, ეროვნული არქეოლოგიური ძეგლის - არმაზისხევის კომპლექსის აღდგენა და განვითარება 2014 წლის მარტში, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს გენერ-

ალურმა დირექტორმა ბ-ნ ნიკოლოზ ანთიძემ კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ერთ-ერთ მთავარ პრიორიტეტად დასახა. ტურისტული ინფრასტრუქტურის მოწყობის შემდეგ კი განზრახულია ძეგლის ტურისტულ მარშრუტში ჩართვა.

სამუშაოების განხორციელება დაგეგმილია ეტაპობრივად.

პირველ ეტაპზე ჩატარდება განმენდითი სამუშაოები. განახლდება რომაული ტიპის აბანოს დაზიანებული გადახურვა, შეიცვლება მისი ჰიდროსაიზოლაციო ფენა, მოხდება ძეგლის პერიმეტრის დამცავი, ნახევრად მონგრეული კედლის რეაბილიტაცია, კომპლექსის ტერიტორიაზე არსებული ძეგლების ნაშთების კონსერვაცია-რესტავრაცია, შეიქმნება ტურისტული ინფრასტრუქტურა.

***

იბერიის სამეფო პიტიახშთა არმაზისხევის რეზიდენციისა და სამაროვნის შესახებ:

იბერიის სამეფო პიტიახშთა არმაზისხევის რეზიდენცია და სამაროვანი, მდინარეების მტკვრისა და არმაზისხევის შესართავთან, მცხეთის დასავლეთით 3 კმ მანძილზე მდებარეობს. არმაზისხევის ქართლის ერისთავთა II-IV სს-ის კომპლექსი მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური, არქიტექტურული და ისტორიული ძეგლია.

არმაზისხევის კომპლექსის არქეოლოგიური კვლევა 1937 წელს ივ.ჯავახიშვილის ინიციატივით დაიწყო და 1946 წელს დასრულდა. გათხრების შედეგად გამოვლინდა II-IV საუკუნეების ქართლის სამეფოს პიტიახშთა რეზიდენცია, სამაროვანი, პიტიახშთა სასახლისა (ე.წ. ზღურბლიანი ნაგებობა) და აბანოს ნაშთები, აგრეთვე პიტიახშთა ოჯახის წარმომადგენელთა II-III და IV საუკუნეების

მდიდრული სამარხები - ქვაყუთები და მთლიან ქვაში გამოკვეთილი სარკოფაგი (სამარხი 6). ამავე ტერიტორიაზე გაითხარა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ორმოსამარხები და ადრეული შუა საუკუნეების (VI-IX სს.) ქვის სამარხები. ერთ-ერთი სამარხის გრძივ კედლებად გამოყენებული იყო I და II საუკუნეების წარწერიანი სტე-

ლები: არმაზის ბილინგვა - ზევას პიტიახშის ასულის, სერაფიტას ბერძნულ-არამეული ეპიტაფია (II საუკუნე) და ე.წ. შარაგასის სტელა - ჩვიდმეტსტრიქონიანი არამეული წარწერა (მოთხრობილია ქართლის მეფე მითრიდატეს ბრძანებით, პიტიახშ შარაგასის ხელმძღვანელობით განხორციელებული ქართველთა ლაშქრობის შესახებ მეზობელ არმენიაში, I საუკუნეში).

პიტიახშთა საგვარეულო სამარხებში აღმოჩენილია მდიდრული ინვენტარი ოქროს მოთვალული ინსიგნიები და სამკაულები, ვერცხლისა და მინის ჭურჭელი, ოქროსა და ვერცხლის მონეტები.

XX საუკუნის შუა ხანებში არმაზისხევის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ნაგებობებისა და სამარხების კონსერვაციისა და აბანოს ნაშთების გადახურვის შემდეგ განათხარი ტერიტორია გალავნით შემოიზღუდა და იქ ამოქმედდა მუზეუმი ღია ცის ქვეშ. მუზეუმმა ფუნქციონირება შეწყვიტა XX საუკუნის 90-იან წლებში.

ასპარუკ პიტიახშის ოქროს ბალთა კარპაკისა და ზევახის გამოსახულებით, II ს.

ოქროს აბზინდი გავარსითა და ალმანდინებით III ს.

ოქროს სამაჯურები ალმანდინებით, III ს.

ოქროს დიადემის ნაწილები ფირუზებითა და ალმანდინებით, II ს.

ახალქალაქი - დეკემბერი - 2013

ამა წლის 30 დეკემბერს, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ მიიღო ბარალეთის დედათა მონასტრის წინამძღვრის, დედა სოსანას წერილი ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის სოფ. იხტილასთან გზის მშენებლობის

დროს შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენის შესახებ. პროფ. იულონ გაგოშიძემ ვითარება ადგილზე შეისწავლა.

გაირკვა რომ, იხტილადან 3 კმ მანძილზე, სოფელ სამსარისაკენ მიმავალი სამანქანო გზის მშენებლობის დროს გამოვლინდა ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი, შესაძლებელია, სამარხებიც. აქ აღმოჩენილია ერთი მთელი ცალყურა ქოთანის. მშენებარე გზიდან რამდენიმე ასეული მეტრის მანძილზე ყრია დიდი რაოდენობით შავად გამომწვარი კერამიკის ფრაგმენტები. აგრეთვე, ბაზალტის ქვისგან გამოთლილი ორი როდინი, ნამოსახლარის აღმოსავლეთით, ტაფობზე კი ჩანს ქვაყრილიანი ბორცვები, რომლებიც შესაძლოა სამარხები იყოს.

მარნეული - იანვარი - 2014

ამა წლის 23 იანვარს, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ მიიღო მარნეულის მცხოვრებთა განცხადება მარნეულში შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენის შესახებ. 24 იანვარს ვითარება ადგილზე შეისწავლა პროფ. იულონ გაგოშიძემ.

გაირკვა, რომ მარნეულის ქრისტიანულ სასაფლაოზე საფლავის გათხრის დროს დაზიანებულია გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის სამარხი. ორმოდან ამოღებული იყო ბრინჯაოს ხელშუბისპირი, თიხის მცირე ზომის კოჭობი და 5-6 ცალი სხვა კერამიკული ჭურჭლის (ლანგრების, ქოთნებისა და დოქების) ფრაგმენტები. ორმოს თხრის დროს ადამიანის ძვლები არ შეუნიშნავთ, რაც იმის მიმანიშნებე-

ლია, რომ საფლავისთვის ამოთხრილმა ორმომ ძველი სამარხის მხოლოდ ის ნაწილი დააზიანა, რომელშიც ინვენტარი ენყო.

სასაფლაო მდებარეობს მარნეულის ჩრდილო-დასავლეთით აღმართული გორის (შავი მთის) ჩრდილოეთ ფერდობზე, მთის მწვერვალზე დგას წმინდა გიორგის ეკლესია, რომლის გარშემო XIX საუკუნის ქართულ და სომხურნარნერებიანი საფლავის ქვებია

შემორჩენილი. ეკლესიის აღმოსავლეთით, 50 მეტრის მანძილზე ძველი (შუა საუკუნეების) ეკლესიის ნანგრევებია.

ვინაიდან, მარნეულის მუნიციპალიტეტში მუზეუმი არ არსებობს არქეოლოგიური მასალა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს გადაეცა.

კასპი - თებერვალი - 2014

10 თებერვალს, კასპის მუნიციპალიტეტის მუზეუმების გაერთიანების დირექტორმა, ბ-ნ გივი მელაძემ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოში მოიტანა სოფელ ხოვლეს მახლობლად ქის თხრის დროს 17 მ სიღრმეში შემთხვევით აღმოჩენილი ძვლები და ბაზალტის ერთი ანატკეცი.

არქეოლოგიური მასალა შეისწავლა პროფ. ი. გაგოშიძემ. აღმოჩნდა, რომ ძვლები ირმის იყო, ანატკეცი კი შუა პალეოლითის (მუსტიეს ეპოქის) ლევალუაზური წვეტანა. ძვლებისა და ქვის იარაღის ერთად აღმოჩენამ განაპირობა დასკვნა, რომ აქ შესაძლებელია ყოფილიყო პალეოლითური ხანის კულტურული ფენა, რაც მეტად საყურადღებოა შიდა ქართლისათვის, სადაც ქვედა პალეოლითის ეპოქის კულტურული ფენა დღემდე არ არის მიკვლეული.

14 თებერვალს, ი. გაგოშიძე (ქვის ხანის სპეციალისტებთან, არქეოლოგებთან - ნ. გრიგოლავა, თ. ალაპიშვილი და გეოლოგ რუსუდან ჩაგელიშვილთან ერთად) გაემგზავრა კასპის მუნიციპალიტეტში ვითარების ადგილზე შესასწავლად.

აღმოჩენის ადგილი მდებარეობს ხოვლეს დასავლეთით, დაახლოებით 10 კმ მანძილზე, ხევხმელას ხეობის მარცხენა ფერდობზე ორ მეზობელ ხევს შორის არსებულ ვრცელ კონცხზე, რომელზეც გაუშენებიათ კაკლის ბაღი და დაუწყიათ ქის თხრა (ქის GPS კოორდინატებია ჩრდ. განედის 41.52.597 და აღმ. გრძედის 44.11.649; სიმაღლე ზღვის დონიდან 897 მ). სწორედ ამ ჭაში 17 მ სიღრმეზე გამოვლინდა ძვლები და ბაზალტის წვეტანა.

ჭიდან ამოღებულ მინაზე დაკვირვების შედეგად გაირკვა, რომ მინის ზედაპირიდან 17 მ სიღრმეზე დაახლოებით 1 მ სისქის კულტურული ფენა იყო. ამ ფენის მინაში მიკვლეულია მუსტიეს ხანის ქვის იარაღები და ძვლები. გაირკვა ისიც, თუ როგორ აღმოჩნდა დამარხული ეს კულტურული ფენა 17 მ სისქის მინის ფენის ქვეშ - იგი შექმნილი უნდა იყოს კოლუვიური ნალექებით - ორი მეზობელი ხევის გამონატანით.

მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა დასაცავად გადაეცა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს.

ნინოწმინდა - სექტემბერი - 2013

ნინოწმინდის ხევში, სოფლის ჩრდილოეთით, იქ, სადაც სოფლის წყალსადენის სათავეა, ხევის მარჯვენა ნაპირას იწყება ციცაბო ბილიკი, რომელიც ტყიან ფერდობზე ადის. დაახლოებით 50 მ-ის მანძილზე, ბილიკის პირას გამოჩენილა ძველი სამარხი. ის გაუძარცვავთ და მძარცველებს სხვა სამარხების ძებნაში ორ ათეულამდე ორმო ამოუთხრიათ. განათხარში თიხის ჭურჭლის ნატეხებია დარჩენილი.

ნინონმინდის ადგილობრივმა მცხოვრებმა შალვა ოკინაშვილმა ამის შესახებ აცნობა საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს უჯარმის არქიტექტურული ანსამბლის მონიტორინგის სპეციალისტ არსენ ხატიაშვილს, რომელმაც აღმოჩენილი ნივთები საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოს გადასცა.

გაირკვა, რომ ნინონმინდის სამარხის ბრინჯაოს არტეფაქტები ანტიკური პერიოდისაა. იქ გამოვლენილი ბრინჯაოს საკინძები, ძეწკვი დუგმისებური საკიდებით, სამაჯურები, კონუსური ბალთა, სალტე და კერამიკული ფრაგმენტები, სავარაუდოდ ქ.ნ. VI-V საუკუნეებს ეკუთვნის.

ღ ა ი ჯ ე ს ტ ი

ბრინჯაოს სამაჯური, ანტიკური ხანა.

ბრინჯაოს ლილი, ანტიკური ხანა

ბრინჯაოს სამაჯური, ანტიკური ხანა.

ბრინჯაოს სამაჯური, ანტიკური ხანა.

ბრინჯაოს ლილი, ანტიკური ხანა

ახალი არქეოლოგიური

დადოფლისწყაროს ტიპის სამარხები ქვემო ქედიდან

გიორგი ლალიაშვილი

დადოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფელი ქვემო ქედი - საქართველოს უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთის დასახლებული პუნქტი მდებარეობს შირაქის ზეგნის აღმოსავლეთ განაპირა ქედზე, მუნიციპალური ცენტრიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით (40 კმ-ის დაშორებით), მდინარე ალაზნის მარჯვენა ნაპირიდან 8 კმ-ში.

ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, ეს მხარე კამბეჩოვანის (ბერძნულ-რომაული წყაროების „კამბისენე“) შემადგენელი ნაწილია. 2013 წლის მაისში, დადოფლისწყარო-ქვემო ქედის საავტომობილო გზის მშენებლობისას, სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განაპირას, აღნიშნული ტრასის 66-ე პიკეტზე, უშუალოდ სავალი ნაწილის სამხრეთ ნახევარზე (GPS კოორდინატები: 41. 35956; 46. 52357) დაზიანდა სამარხი. ამის შესახებ ეცნობა საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოს. ი. გაგოშიძემ და ზ. გიორგაძემ დაზიანებული სამარხიდან აკრიფეს არქეოლოგიური მასალა (კერამიკა) და გადასცეს თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კაბინეტს. ამჟამად მასალა დაცულია დადოფლისწყაროს მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ი. გაგოშიძის თაოსნობით, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ, საქართველოს საგზაო დეპარტამენტთან

აღმორჩენა

აღძრა შუამდგომლობა, რათა დაზიანებული სამარხის მიდამოებში დაწყებულიყო დაცვითი არქეოლოგიური სამუშაოები. გათხრები განხორციელდა 2013 წლის ნოემბერში, თელავის უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კაბინეტის უფროსის გ. ლალიაშვილის ხელმძღვანელობით. სამუშაოებში ასევე მონაწილეობდნენ: არქეოლოგი მ. ნატროშვილი (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მაგისტრი), ისტორიკოსი დ. ჯავახიშვილი (იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის დეპარტამენტის სპეციალისტი), არქიტექტორი მ. ბალუაშვილი და ექვსი ადგილობრივი მუშა.

გზის მშენებლობის დროს დაზიანებული სამარხი მდებარეობდა მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 1,7 მ სიღრმეზე. როგორც ჩანს, ის ორმოსამარხი იყო. დამხრობისა და დაკრძალვის პოზა სპეციალისტებმა ვერ დაადგინეს.

სამარხეული ინვენტარი:

1. ნისკარტიანი ხელადა (ტაბ. II, 1) - წითელკეციანი, მკვეთრად გამოყოფილი, გადმოსასხმელი ნისკარტით, მაღალი ყელით, ბიკონუსური მოყვანილობის ტანითა და ბრტყელი უქუსლი ძირით. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია გვერდიდან - ნისკარტის მარჯვნივ, პირსა და მუცელზე. ტანზე, ყელიდან ძირამდე შემოუყვება ჰორიზონტალური ხაზები - ჩარხის კვალი. კეცი წმინდადაა განლეჟილი, არ შეიცავს მინარევებს. ზომები: სიმაღლე - 16,5 სმ, მუცლის დიამეტრი - 15,5 სმ, ძირის დიამეტრი - 7,5 სმ, კეცის სისქე (პირთან) - 0,2—0,3 სმ.

ახალი არქეოლოგიური

2. ნისკარტიანი ხელადა (ტაბ. II, 2) - მოყვითალო-მონაცრისფრო კეციით, მკვეთრად გამოყოფილი ნისკარტით, დაბალი ყელით, ბიკონუსური მოყვანილობის ტანითა და ბრტყელი, უქუსლო ძირით. პირის ნაწილი მოტეხილი აქვს. ოვალურგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია გვერდიდან - ნისკარტის მარჯვნივ პირსა და მუცელზე. თიხა წმინდადაა განლექილი, გამომწვარია არათანაბრად. სიმაღლე - 13 სმ, მუცლის დიამეტრი - 11 სმ, ძირის დიამეტრი - 8 სმ, კეცის სისქე (პირთან) - 0,3 სმ.
3. ნისკარტიანი ხელადა (ტაბ. II, 3) - წითელკეციანი, დაბალი ყელით, სფერული მუცლითა და ბრტყელი, უქუსლო ძირით. ნისკარტი მოტეხილი აქვს. ოთხკუთხაკვეთიანი ყური მიძერწილია ნისკარტის მარჯვნივ, გვერდიდან პირსა და მუცელზე. ყელზე გარს შემოუყვება ჰორიზონტალურად, ერთ რიგად განლაგებული ნაჭდევები. თიხა შედარებით მსხვილმარცვლოვანია, შეიცავს კირქვისა და სილის მინარევებს. სიმაღლე - 12 სმ, მუცლის დიამეტრი - 11 სმ, ძირის დიამეტრი - 7 სმ, კეცის სისქე (პირთან) - 0,3 სმ.
4. მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილა (ტაბ. II, 4) - მოტეხილია მილ-ნისკარტის უმნიშვნელო ნაწილი, წითელკეციანი, მრგვალი პირით, დაბალი, გამოყვანილი ყელით, სფერული მუცლითა და ბრტყელი, უქუსლო ძირით. მუცელზე დატანებული აქვს მრგვალკვეთიანი მილ-ნისკარტი. მილ-ნისკარტის მარჯვნივ, გვერდიდან პირსა და მუცელზე მიძერწილია ბრტყელგანივკვეთიანი ყური. ჭურჭელი ხელითაა ნაძერწი, თიხა მსხვილმარცვლოვანია, შეიცავს სილის მინარევებს. სიმაღლე - 10 სმ, პირის დიამეტრი -

აღმორჩენა

4,5 სმ, მუცლის დიამეტრი - 9 სმ, ძირის დიამეტრი - 6,5 სმ, მილ-
ნისკარტის დიამეტრი - 1 სმ, კეცის სისქე (პირთან) - 0,4 სმ.

5. ცალყურა ტოლჩა (ტაბ. II, 5) - შეკონინებული, წითელკეციანი, გადაშლილი პირითა და გამოყვანილი წელით. წელიდან ძირზე გადასვლის ადგილას ნაწიბური შემოუყვება. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. ბრტყელკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და ძირთან ნაწიბურზე. კეცი წმინდადაა განლექილი, არ შეიცავს მინარევებს. სიმაღლე - 7 სმ, პირის დიამეტრი - 12,5 სმ, წელის დიამეტრი - 9 სმ, ძირის დიამეტრი - 6 სმ, კეცის სისქე (პირთან) - 0,2 სმ.

6. ცალყურა ტოლჩა (ტაბ. II, 6) - ზემოაღწერილი ტოლჩის ანალოგიური. სიმაღლე - 7,2 ს, პირის დიამეტრი - 13,5 სმ, წელის დიამეტრი - 10 სმ, ძირის დიამეტრი - 6 სმ, კეცის სისქე (პირთან) - 0,2 სმ.

7. ორყურა კოჭობი (ტაბ. III, 1) - წითელკეციანი, მრგვალი ბაკოთი, გადაშლილი პირით, დაბალი ყელით, სფერული მუცლითა და ბრტყელი უქუსლო ძირით. პირის ნაწილი და ცალი ყური ჩამოტეხილი აქვს. ოვალურკვეთიანი ყურები მიძერწილია ტანზე. თიხა წვრილმარცვლოვანია, წმინდად განლექილი, არ შეიცავს მინარევებს. სიმაღლე - 8 სმ, პირის დიამეტრი - 6,5 სმ, მუცლის დიამეტრი - 11 სმ, ძირის დიამეტრი - 6 სმ.

დაზიანებული სამარხის სამხრეთით, 4 მ-ის დაშორებით (გ. უძილაურის ეზოში) გაითხარა მეორე სამარხი. ამ უბანზე გაიჭრა 4X4 მ ფართობის სადაზვერვო თხრილი, რომელშიც ნიადაგის შრეებისა და კულტურული ფენების სტრატეგრაფია შემდეგი სახით იყო

ახალი არქეოლოგიური

ნარმოდგენილი: მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,4-0,7 მ სიღრმემდე ვრცელდებოდა შავმიწა ნიადაგის დანალექი ფენა, რომელიც შეიცავდა წითელკეციანი ჯამების პირ-კალთის ნატეხებს (ტაბ. III, 6), თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული დოქებისა და სხვადასხვა სასუფრე და სამეურნეო ჭურჭლის მცირე ფრაგმენტებს (ტაბ. III, 2-5). ეს არქეოლოგიური მასალა გაბნეული იყო თხრილის მთელ ფართობზე, მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმემდე. ამ დონის ქვეშ დადასტურდა ყვითელი თიხნარის სტერილური ფენა. აღწერილ ფენაში მოპოვებული მასალა ფრაგმენტულია. არ მოხერხდა კერამიკის არც ერთი ეგზემპლარის სრულად აღდგენა. სხვა, წვრილ ნატეხთა შორის აღსანიშნავია:

1. ხელადების ყელის, მხრისა და მუცლის ფრაგმენტები. ყელიდან მხარზე გადასვლის ადგილას შემოუყვება ირიბი ნაჭდევები. ფრაგმენტები მოხატულია თეთრი ანგობის ჰორიზონტალური ზოლებით. კეცი მოვარდისფრო-მოყვითალოა, წმინდად განლექილი, შეიცავს მცირე რაოდენობით სილისა და თეთრი ფერის მინარევებს. ყველა მათგანი გამომწვარია თანაბრად.
2. ჯამები, ნარმოდგენილია სულ ორიოდე ფრაგმენტით. მოხერხდა ერთი მათგანის ნაწილობრივ აღდგენა. მას აქვს მომრგვალებული ბაკო, გადაშლილი პირი, დაბალი, პროფილირებული კიდე და ძირისაკენ მკვეთრად დაქანებული კალთა. კიდედან კალთაზე გადასვლის ადგილას აღინიშნება მკვეთრად გამოყოფილი წიბო. კეცი ღია წითელია, წმინდად განლექილი, შეიცავს მცირე რაოდენობით სილის მინარევებს, გამომწვარია თანაბრად.

აღმოჩენა

3. სასუფრე ჭურჭლის (ხელადა, სასმისი?) პირისა და ყურის ფრაგმენტი. ოვალურგანივკვეთიანი ყური დაძერწილია პირზე, ზემოდან, პირთან შეერთების ადგილას ყურზე აქვს მრგვალი კოპით. კეცი წითელია, წმინდად განლექილი, შეიცავს სილის მინარევებს, გამომწვარია თანაბრად.
4. ჭურჭლის (დოქი, დერგი?) ყური. ოვალურგანივკვეთიანი, ორიგად განლაგებული ნერტილოვანი ორნამენტით. კეცი ყვითელია, წმინდად განლექილი, დამჭლევებული სილითა და თეთრი ფერის მინარევებით, გამომწვარია თანაბრად.
5. დერგის ძირ-ქუსლის ფრაგმენტი - პროფილირებული ქუსლითა და ბრტყელი ძირით. კეცი მოვარდისფროა, მსხვილმარცვლოვანი, ჭარბად შეიცავს ქვიშის მინარევებს, გამომწვარია თანაბრად.

აღწერილი მასალის შემცველ ფენაში, მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმეზე, დადასტურდა ინდივიდუალური ორმოსამარხი. უნდა აღინიშნოს, რომ კერამიკის ეს ფრაგმენტები გამოვლინდა ძირითადად სამარხის დონეზე და მის თავზე, ხოლო სამარხის ფსკერის დონეზე (ფსკერის დონეზე და არა უშუალოდ სამარხის ფსკერზე) თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული ჭურჭლის მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტი აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, ამ ფენაში ეს მასალა უკვე არსებობდა სამარხის ორმოს გათხრამდე, წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც სამარხის თავის, ისე მისი ფსკერის დონეზე ერთი და იმავე ტიპის კერამიკის ნიმუშები ერთდროულად ვერ აღმოჩნდებოდა. აშკარაა, თეთრი ანგობით მოხატ-

ახალი არქეოლოგიური

ული კერამიკის შემცველი კულტურული ფენა სამარხმა ჩაჭრა. მისი მოწყობის დროს, მიწის ამოღებისა და უკუჩაყრის შედეგად კერამიკის ეს ფრაგმენტები მოხვდა სამარხის ფსკერისა და მისი ზედაპირის დონეზე. სხვა ვარაუდის საფუძველს, თხრილში დადასტურებული არქეოლოგიური სიტუაცია არ იძლევა.

თხრილში დადასტურებული სამარხი ინდივიდუალურია, დამხრობილი ჩრდილოეთ-სამხრეთ ღერძზე. მიცვალებული დასვენებული აღმოჩნდა მარჯვენა გვერდზე, თავით სამხრეთისკენ, ძლიერ მოხრილ პოზაში: ხელები ისე იყო მოხრილი, რომ ხელის მტევნები ნიკაპის წინ დაფიქსირდა, ფეხები - მუხლებში მკვეთრად მოკეცილი (ტაბ. I).

სამარხის ზომები: სიგრძე - 1,5 მ, სიგანე - 0,5 მ.

მიცვალებულის გარშემო, უსისტემოდ იყო განლაგებული თიხის ჭურჭელი:

1. ჭინჭილა, ყვითელკეციანი (ტაბ. IV, 1) - მრგვალი პირით, ცილინდრული ყელით, სფერული მუცლითა და ბრტყელი, უქუსლო ძირით. ოვალურკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და მუცელზე. ყელზე ერთ რიგად შემოუყვება ნერტილოვანი ორნამენტი. კეცი გადანატეხში მუქია (არათანაბარი გამოწვა), დამჭლევეებულია ქვიშის მინარევებით. სიმაღლე - 13,5 სმ, პირის დიამეტრი - 4,5 სმ, მუცლის დიამეტრი - 11 სმ, ძირის დიამეტრი - 7 სმ.
2. დოქი (ტაბ. IV, 2) - აგურისფრად გამომწვარი, ძლიერ დაშლილი, სფერული მუცლითა და ბრტყელი, უქუსლო ძირით. აკლია პირ-ყელის ნაწილი, მხარზე შემორჩენილი აქვს ოვალურ-

ა ლ მ ო რ ე ნ ა

განივკვეთიანი ყურის ნაშთი. ყელზე ერთ რიგად შემოუყვება ირიბი ნაჭდევეები. თიხა წვრილმარცვლოვანია, წმინდად განლექილი, თანაბრად გამომწვარი. სიმაღლე - 15 სმ, მუცლის დიამეტრი - 14 სმ, ძირის დიამეტრი - 9 სმ.

3. სამფეხა ლანგარი (ტაბ. IV, 3) - წითელკეციანი, გატეხილი, რამდენიმე ნაწილად გადაშლილი პირითა და ძირისკენ თანაბრად დაქანებული კალთებით. დგას მაღალ, ცილინდრულ, თათისებურად დაბოლოებულ ფეხებზე. ოვალურკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და ძირზე. თიხა მსხვილმარცვლოვანია, ფოროვანი, თანაბრად გამომწვარი. ლანგარის დიამეტრი - 18 სმ, სიმაღლე - 15 სმ.

4. ჯამი - აგურისფრად გამომწვარი (ტაბ. IV, 5). როგორც ჩანს მოხმარების დროს გატეხილა და აღუდგენიათ - ძირზე, კიდესა და კალთაზე აქვს სამი წყვილი ნახვრეტი. ბაკო მომრგვალებულია, კიდე გადახრილია შიდა პირისკენ. კალთები მკვეთრად დაქანებულია, ძირი ბრტყელია, უქუსლო. თიხა წვრილმარცვლოვანი, წმინდად განლექილი, თანაბრად გამომწვარი. პირის დიამეტრი - 17 სმ, ძირის დიამეტრი - 11 სმ, სიმაღლე - 7 სმ.

5. ცალყურა ტოლჩა (ტაბ. IV, 4) - აგურისფრად გამომწვარი, მთელი, გადაშლილი პირითა და გამოყვანილი წელით. მუცლიდან ძირზე გარდამავალ ადგილას ნიბოა. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. ოვალურკვეთიანი ყური მიძერწილია პირსა და ნიბოზე. კეცის ფაქტურა და დამზადების ტექნიკა ზემოთ აღწერილი ჯამის ანალოგიურია. პირის დიამეტრი - 14 სმ, ძირის დიამეტრი - 8,5 სმ, სიმაღლე - 6,5 სმ.

ახალი არქეოლოგიური

6. დერგის ძირისა და მუცლის ფრაგმენტები - წითელკეციანი. როგორც ჩანს, მიცვალებულისთვის ნაკლული, დამსხვრეული ჭურჭელი ჩაუტანებიათ. ძირი ბრტყელია, უქუსლო. კედლის ფრაგმენტების მიხედვით, ჭურჭელი სფერულმუცლიანი უნდა ყოფილიყო. შერჩენილი აქვს ოვალურკვეთიანი ყურის ნაშთი. კეცი წვრილმარცვლოვანია, თანაბრად გამომწვარი. ძირის დიამეტრი - 16 სმ, კეცის სისქე - 0,5 სმ.

როგორც პირველი (გზის მშენებლობისას დაზიანებული) ისე, მეორე სამარხების ინვენტარი ტიპურია იალოილუთეფეს კულტურის სამარხეული ძეგლების მასალებისა. კერძოდ: სამტურია ხელაღები - გვერდით ტუჩზე მიძერწილი ყურით (ტაბ II, 1—3) დადასტურებულია იალოილუთეფეს სამაროვანზე [Исмизаде О., 1956]. მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილები (ტაბ. II, 4), ცალყურა ტოლჩები (ტაბ. II, 5, 6) და სამფეხა ლანგრები, ცილინდრული, თათისებურად დაბოლოებული ფეხებით (ტაბ. IV, 3), ასევე ორგანული (შეიძლება ითქვას - წამყვანი) კერამიკის ტიპებია იალოილუთეფეს არქეოლოგიური კულტურისათვის [ნიორაძე ვ., 1940; Исмизаде О., 1956]. სამარხიც, მონყობის სპეციფიკითა და დაკრძალვის წესით, იალოილუთეფეს კულტურაზე მიუთითებს. კერძოდ: ამ კულტურისათვის დამახასიათებელია ორმოსამარხები, ძლიერ კიდურებმოკეცილ, მოკრუნჩხულ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულითა და მრავალრიცხოვანი, სამარხში უსისტემოდ განლაგებული თიხის ჭურჭლით [ლაღიაშვილი ვ., 2013].

ამრიგად, ვფიქრობთ, ქვემო ქედის სამარხეული კომპლექსები იალოილუთეფეს კულტურას უკავშირდება. ამ კულტურის ქრო-

ა ლ მ ო რ ე ნ ა

ნოლოგიის შესახებ, სამეცნიერო ლიტერატურაში გაბატონებულია აზრი, რომ იგი ქ.ნ. I- ქ.შ. I საუკუნეებს მიეკუთვნება [*ნიორაძე ვ.*, 1940:92]. თუმცა, ვფიქრობთ, ამ ტიპის სამარხეული კომპლექსები იორ-ალაზნის ორმდინარეთში მხოლოდ ქ.ნ. I საუკუნის მეორე ნახევრიდან გაჩნდა და წელთაღრიცხვათა მიჯნამდე არსებობდა [*ლაღიაშვილი ვ.*, 2013 (ბ): 98], განსხვავებით დღევანდელი აზერბაიჯანის (ძველი ალბანეთის) ტერიტორიისაგან, სადაც ამ ტიპის სამარხეული კომპლექსების ქრონოლოგია ქ.ნ. III-I საუკუნეებით არის განსაზღვრული [იხ. **Исмизаде О.**,1956:76; **Халилов Дж.**, 1985:203; **Гошгарлы Г.**, 2012:19].

ამრიგად, ჩვენ მიერ აღწერილი სამარხების მონყოფის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი ამჟამად არსებული მონაცემების მიხედვით ქ. ნ. I საუკუნეს ვერ გასცდება.

როგორც აღვნიშნეთ, გათხრილი სამარხის ორმო ჩაჭრილი იყო კულტურულ ფენაში, რომელშიც წარმოდგენილია თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკის ნატეხები. კერამიკის ეს ფრაგმენტები არ არის დაკავშირებული სამარხთან. ისინი სამარხში კულტურული ფენიდან მოხვდა. თუმცა კულტურული ფენიდან მომდინარე ფრაგმენტებისგან ვერც ერთი ჭურჭლის სრულად აღდგენა ვერ მოხერხდა, მაგრამ მათი შემკობის ხერხისა და ნაწილობრივ აღდგენილი ფორმების მიხედვით, მაინც შესაძლებელია ზოგადი წარმოდგენის შექმნა ამ არტეფაქტების კულტურულ კუთვნილებაზე და ქრონოლოგიასთან დაკავშირებით. კულტურულ ფენაში მოპოვებული მასალიდან, პირველ რიგში ყურადღებას იპყრობს თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული კერამიკის ნიმუშები (ტაბ. III, 4). ამ ტიპის კერამიკა მოიაზრება იორ-ალაზნის ორმდინარე-

ახალი არქეოლოგიური

თის ელინისტური ხანის ავტოქტონური მატერიალური კულტურის ნაწილად [Пицхелаური К., 1977]. ეს მასალა არ ფიქსირდება ალაზნის აღმოსავლეთით - იალოილუთეფეს კულტურის გავრცელების ძირითად რაიონში, მაგრამ ქ.ნ. III—II საუკუნეებში ქართლშიც გვხვდება.

ამავე ფენაში მოპოვებულია წითელკეციანი ჯამის პირ-კალთის ნატეხები (ტაბ. III, 6), რომლებსაც ზოგჯერ „გვერდნობიან“, ხოლო ზოგჯერ „პროფილირებულკალთიან“ ჯამებს [მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი ვ., 2004: 130] უწოდებენ. ამ ტიპის ჯამები მრავლადაა ცნობილი შიდა და ქვემო ქართლის ადრეული ელინისტური პერიოდის ძეგლებზე: ციხიაგორას ქვევრსამარხები, კამარახევი, პაპიგორასა და შავსაყდარა I სამაროვანი და სხვ. [ნაკაიძე ნ., 1980: ტაბ. XXXII, 1; ბერაძე ე., 1980; ტაბ. XIV, 4; თოლორდავა ვ., 1980: ტაბ. XXXVI, 2; ჯღარკავა თ., 1982, Нонешвили А., 1992: ტაბ.; მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი ვ., 2004: ტაბ. XVII, 1; XXIII, 1; XII, 1; XVI, 10; CXIV, 2; CXCII, 8, 11]. ამრიგად, გაირკვა, რომ ზოგადად ელინისტური ხანით დათარიღებულ კულტურულ ფენაში ჩაჭრილია იალოილუთეფეს კულტურის კუთვნილი ორმოსამარხები, რომლებიც ქ.ნ. I საუკუნით თარიღდება. ეს ფაქტი, ვფიქრობთ უდავოდ ყურადსაღებია იორ-ალაზნის ორმდინარეთში იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისისა და ქრონოლოგიის მკვლევართათვის.

ქართულ არქეოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში, XX საუკუნის 30-50-იან წლებში მუსირებდა აზრი, რომ იალოილუთეფეს კულტურა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მატერიალური კულტურა იყო [ნიორაძე ვ., 1940; რამიშვილი რ., 1959]. იმავე საუკუნის 70-იანი წლებში, აკად. კ. ფიცხელაურმა წამოჭრა საკითხი კა-

ა ლ ბ ო რ ე ნ ა

ვკასიის ალბანეთის ტერიტორიიდან იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ამ კულტურის შემოტანის შესახებ. მეცნიერის აზრით, ამ ტერიტორიებზე ქ.ნ. I ათასწლეულის II ნახევარში არსებობდა ადგილობრივი მატერიალური კულტურა და მას საერთო არაფერი ჰქონდა იალოილუთეფეს კულტურასთან, რომელიც ქ.ნ. I საუკუნეში, ალბანეთის ტერიტორიიდან შეიჭრა იორ-ალაზნის ორმდინარეთში და გარკვეული დროის განმავლობაში თანაარსებობდა ადგილობრივ კულტურასთან. ქ.შ. I საუკუნეებიდან კი, იალოილუთეფეს კულტურა უკვალოდ გაქრა იორ-ალაზნის ორმდინარეთიდან [ფიცხელაური კ., 1973:202—206].

ამ ჰიპოთეზას იზიარებს პროფ. ი. გაგოშიძეც, რომლის აზრითაც ქ.ნ. I საუკუნეში ალბანეთმა ისარგებლა იბერიის დროებითი სისუსტით და ქართლის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ პროვინცია - კამბეჩოვანი დაიპყრო, რის შედეგადაც აქ იალოილუთეფეს კულტურა გაჩნდა [გაგოშიძე ი., 2007:28—29].

ვფიქრობთ, მისაღებია კონცეფცია იორ-ალაზნის ორმდინარეთისათვის იალოილუთეფეს კულტურის არაავტოქტონობის შესახებ. ვინაიდან: იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლები, კომპაქტურად გავრცელებულია სწორედ ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით - ისტორიული ალბანეთის ტერიტორიაზე. რაც შეეხება იორ-ალაზნის ორმდინარეთს (დღევანდელი კახეთი), აქ, აღნიშნული ტიპის ძეგლები შედარებით მჭიდროდაა წარმოდგენილი და ისინი მხოლოდ ალაზნის ქვემო დინების მარჯვენა სანაპიროზე გვხვდება. ჩრდილო-დასავლეთისკენ იალოილუთეფეს ტიპის მასალები ნაკლებია, ალაზნის შუა დინებამდე კი მხოლოდ ცალკეული ელემენტები აღწევს [ლაღიაშვილი გ., 2013 (ა)]. გარდა ამისა, ელინისტურ

ახალი არქეოლოგიური

ხანაში იორ-ალაზნის ორმდინარეთში, უკვე ადგილობრივი მატერიალური კულტურაა დანერგილი [Пицхелаური К., 1977] და მხოლოდ ქ.ნ. I საუკუნეში ჩნდება იალოილუთეფეს ტიპის სამარხები, რომლებიც ახალი წელთაღრიცხვის დადგომისთანავე უკვალოდ ქრება. ქ.შ. I საუკუნეების მატერიალური კულტურა კი ადგილობრივი, ელინისტური ხანის ტრადიციებს აგრძელებს [ფიცხელაური კ., 1973:202—206].

ამრიგად, ძნელია არ დავეთანხმოთ კ. ფიცხელაურსა და ი. გაგოშიძეს იმ საკითხში, რომ იალოილუთეფეს კულტურა იორ-ალაზნის ორმდინარეთში მართლაც შემოტანილია. ვფიქრობთ, ქვემო ქედში გათხრილი სამარხის სტრატიგრაფიული სურათი ამ თეორიის თვალსაჩინო დასტური გახლავთ.

ქვემო ქედში გამოვლენილი კულტურული ფენიდან მომდინარე მასალა მთლიანად ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმითაა წარმოდგენილი. რაც ცხადყოფს, რომ ამ მიკრორაიონში იალოილუთეფეს ტიპის სამარხეული ძეგლების გაჩენამდე, მისგან განსხვავებული მატერიალური კულტურა იყო გავრცელებული. ეს კულტურა გაცილებით უფრო ახლოა შიდა და ქვემო ქართლის ადრეული ელინისტური ხანის მატერიალურ კულტურასთან, ვიდრე ამავე პერიოდის ალბანეთის ტერიტორიაზე (ალაზნის ქვემო დინების აღმოსავლეთით) დადასტურებული ძეგლებიდან მომდინარე მასალასთან.

ამრიგად, ქვემო ქედის არქეოლოგიური გათხრების შედეგებმა ადრეანტიკურ-ადრეელინისტური ხანის იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ავტოქტონური მატერიალური კულტურის კულტუროგენეზის საკითხის (რომელიც ფაქტობრივად ქართული არ-

ა ლ მ ო რ ე ნ ა

ქეოლოგიური ისტორიოგრაფიის სრული ლაკუნაა) განხილვის შესაძლებლობა მოგვცა. კვლევის დროს ქართლის ძეგლებისთვის მეტი ყურადღება მიგვაქცევინა და მეტი სიცხადე შეიტანა ამ რეგიონში იალოილუთეფეს ტიპის სამარხეული ძეგლების გაჩენის ქრონოლოგიის საკითხში.

ამჟამად, იორ-ალაზნის ორმდინარეთის იალოილუთეფეს ტიპის ძეგლების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად ქ.ნ. I საუკუნე მოიაზრება. თუმცა, ეს მოსაზრება ჯერჯერობით მტკიცედ დასაბუთებული არ არის [ლალიაშვილი ვ., 2013 (ბ): 98-99]. უნდა აღინიშნოს, რომ არც ქვემო ქედში დადასტურებულა ვინრო ქრონოლოგიური ჩარჩოების მომცველი დამატარილებელი მასალა. თუმცა, ის მაინც ცხადია, რომ სამარხი ელინისტური ხანის დასასრულამდე არ არის მოწყობილი. აქედან თავისთავად გამომდინარეობს დასკვნა - განსხვავებით ძველი ალბანეთისაგან, სადაც იალოილუთეფეს ტიპის სამარხები მთელი ელინისტური ხანის განმავლობაში არსებობდა, იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ისინი ამ პერიოდის მხოლოდ გვიან ეტაპზე გაჩნდა.

ლიტერატურა

1. ვაკოშიძე ი., 2007: ქართლის სამეფოს (იბერიის) საზღვრები ქ.ნ. I საუკუნეში. იბერია-კოლხეთი 3. თბილისი.
2. თოლორდავა ვ., 1980: დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში. თბილისი.
3. ნიორაძე ვ., 1940: ალაზნის ველის გათხრები, თბილისი.

ახალი არქეოლოგიური

4. *რამიშვილი რ.*, 1959: კამარახევის სამაროვანი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. II. თბილისი.
5. *ლალიაშვილი ვ.*, 2013: იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისის პრობლემა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ნაწილი პირველი). საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია 1. თბილისი.
6. *ლალიაშვილი ვ.*, 2013 (ა): იალოილუთეფეს კულტურის გენეზისის პრობლემა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ნაწილი მეორე). საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია 2. თბილისი.
7. *ლალიაშვილი ვ.*, 2013 (ბ): იალოილუთეფეს ტიპის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიის პრობლემა იორ—ალაზნის ორმდინარეთში. „ონლაინ არქეოლოგია“.5. http://heritagesites.ge/files/Axali%20Jurnali%205%20nomeri/Jurnali_5%20Georgian/
8. *მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი ვ.*, 2004: ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
9. *ფიცხელაური კ.*, 1973: აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV—VII სს.) არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. თბილისი.

ს ლ მ რ ე ბ ა

10. **Гагошидзе Ю.**, 1979: Самадло (археологические раскопки). Тбилиси.
11. **Гошгарлы Г.**, 2012: Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку.
12. **Исмизаде О.**, 1956: Ялойлутепинская культура. Баку.
13. **Нариманишвили Г.**, 1991: Керамика Картли V-I в.в. до н.э. Тбилиси.
14. **Нонешвили А.**, 1992: Погребальные обряды народов Закавказья. Тбилиси.
15. **Пицхелаури К.**, 1977: Памятники второй половины I тысячелетия до н.э. на территории Кахетии. Советская археология. Москва.
16. **Халилов Дж.**, 1985: Материальная культура Кавказской Албании. Баку.

ტაბულა I

სამარხი პრეპარაციის შემდეგ.

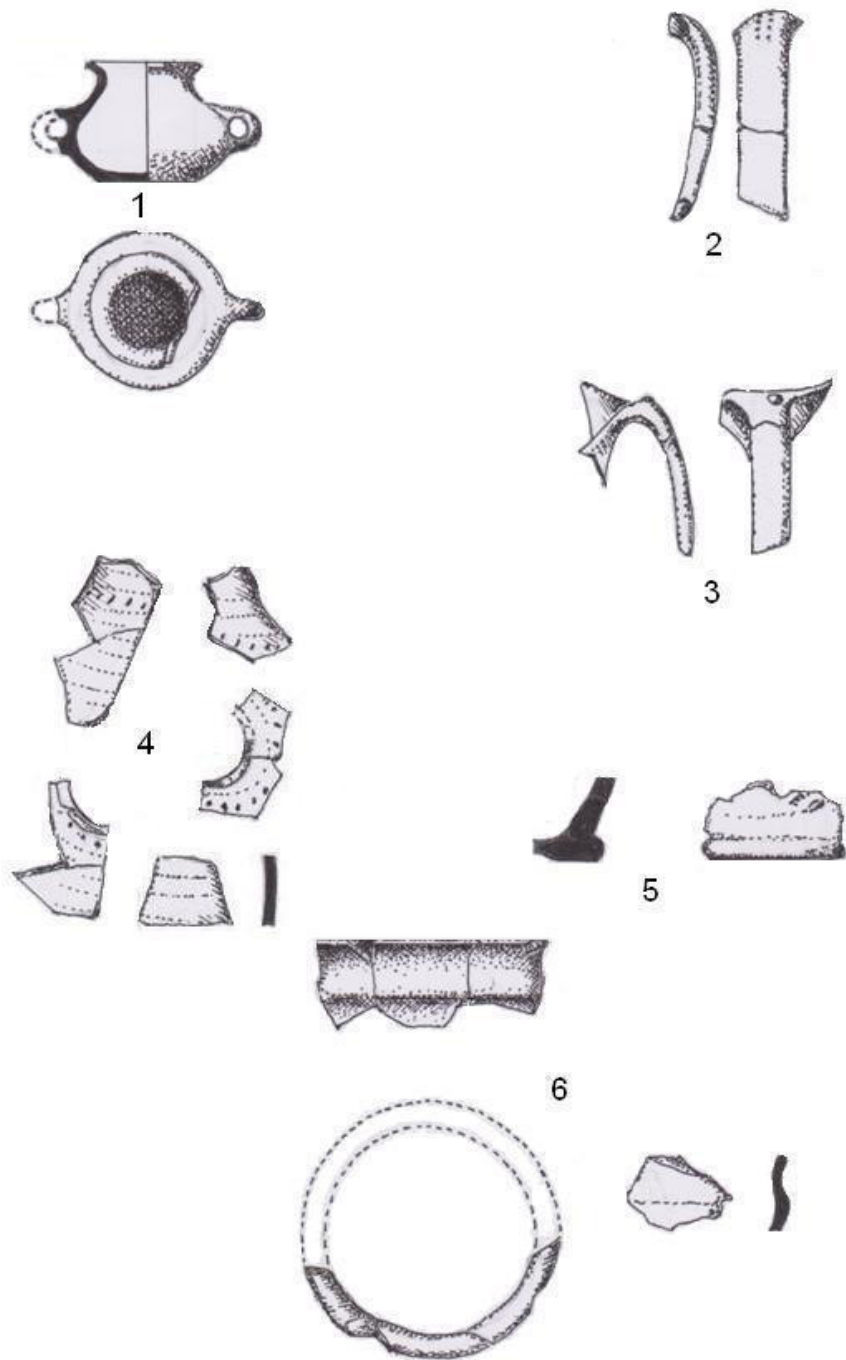

ტაბულა II

გზის სავალ ნაწილზე დაზიანებული სამარხიდან ანაკრეფი მასალა: 1-3 - სამტურია ხელალები; 4 - მილ-ნისკარტიანი ჭინჭილა; 5-6 ცალყურა ტოლჩები.

ტაბულა III

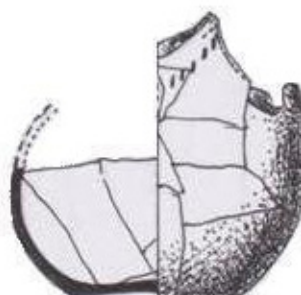
1. ორყურა კოჭობი გზის სავალ ნაწილზე დაზიანებული სამარხიდან; 2 და 6 - სამარხის ირგვლივ მდებარე კულტურული ფენიდან მომდინარე კერამიკა; 2,3 - სასუფრე ჭურჭლების ყურები; 4 - თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული ხელადების ფრაგმენტები; 5 - დერგის ძირ-ქუსლი; 6 - გვერდნიბოიანი ჯამის პირ-კალთა.

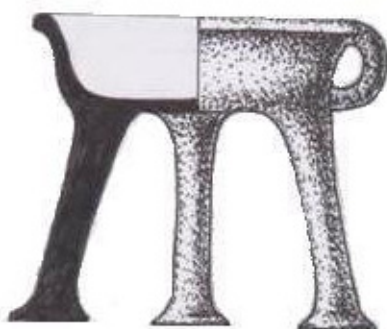
ტაბულა IV

1

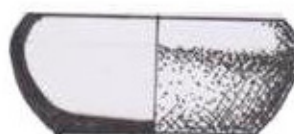
2

3

4

5

განათხარი სამარხის ინვენტარი: 1 - მრგვალპირა ჭინჭილა; 2 - ხელადა; 3 - სამფეხა ლანგარი; 4 - ცალყურა ტოლჩა; 5 - ჯამი.

პროექტი

კოლხური კულტურა მისი თანამედროვე ევრაზიის არქეოლოგიური კულტურების კონტექსტში

იულონ გაგომიძე

პრეამბულა

მაღალგანვითარებული ბრინჯაოს ინდუსტრია, ლითონის ნივთების დახვეწილი ფორმები და მდიდარი ცხოველსახოვანი გრაფიკული დეკორი, რომლითაც ეს ნივთებია შემკული, აგრეთვე, ბრინჯაოს მცირე პლასტიკა კოლხურ კულტურას სრულიად განსაკუთრებულ სტატუსს ანიჭებს საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე ფიქსირებულ არქეოლოგიურ კულტურათა შორის.

კოლხური კულტურა ქრონოლოგიურად უშუალოდ წინ უსწრებს ქართული სახელმწიფოს ფორმირების ხანას (ქრისტეშობამდე VI-IV სს.), ხოლო მისი გეოგრაფიული გავრცელების არეალი მოიცავს დასავლეთ კავკასიასა და კავკასიის მიმდებარე — დღევანდელი თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ოლქებს, ანუ ტერიტორიას, რომელზეც, სავარაუდოდ, მიმდინარეობდა ქართველთა ეთნოგენეზის პროცესი. ეს გარემოებანი განაპირობებს კოლხური

კულტურის კვლევის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ქართველი ერის ისტორიისთვის.

ქრისტეშობამდე I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, როდესაც კოლხური კულტურისთვის დამახასიათებელმა მხატვრულმა ხელოვნობამ (გრაფიკული დეკორი და მისი თანმდევი ბრინჯაოს მცირე პლასტიკა) განვითარების ზენიტს მიაღწია, ევრაზიის ვრცელ ტერიტორიაზე გავრცელებული იყო ტიპოლოგიურად კოლხურის მსგავსი რამდენიმე არქეოლოგიური კულტურა, რომელთაც ასევე ახასიათებს ბრინჯაოს მცირე პლასტიკა და გრაფიკული დეკორი. დასავლეთ ევროპაში ეს არის ჰალშტატი, ეტრუსკებისა და ბეოტიური კულტურები, აღმოსავლეთ ევროპაში — ნომადების (კიმერიელები, სკვითები, სავრომატები) კულტურა, ირანში — ლურისტანისა და ჩრდილო-დასავლეთ ირანული კულტურები, მცირე აზიაში — ლუვიელებისა და ფრიგიელების კულტურები. ამ კულტურათა ურთიერთობისა თუ ურთიერთდამოკიდებულების ერთობლივი გააზრება დღემდე ცალკეულ მკვლევართა ეპიზოდური მცდელობების ჩარჩოებს არ გასცდენია. გასარკვევი რჩება არქეოლოგიურ კულტურათა ეს მსგავსება (თუკი დადასტურდა) ეპოქალური მოვლენაა თუ სტადიალური ხასიათისაა, ხომ არ არის იგი (მსგავსება) რაიმე გარეშე გავლენის ან კულტურათა შორის ურთიერთობისა და ურთიერთგავლენის შედეგი, რამდენად ინფორმაციულია განსხვავებები ამ არქეოლოგიურ კულტურათა ურთიერთობათა შორის მათი ფესვების (გენეზისის) კვლევის თვალსაზრისით და ბოლოს, გასარკვევია, თუ რა როლი შეასრულა ამ კულტურათა მემკვიდრეობამ მათი შემოქმედებითი ეთნოსების შემდგომ ისტორიაში.

ამდენად, პროექტით გათვალისწინებული სამეცნიერო კვლევადიება საერთაშორისო, ზოგადსამეცნიერო მიმართულებითაც აქტუალურია.

კვლევის ისტორია

კოლხური და ქრისტეშობამდე I ათასწლეულის პირველი ნახევრის სხვა ზემოხსენებული არქეოლოგიური კულტურების კვლევის ისტორია 150 წელზე მეტს ითვლის, ხოლო ამ კულტურათა შესახებ არსებული სპეციალური ლიტერატურა იმდენად ვრცელია, რომ პუბლიკაციათა ჩამოთვლაც კი გაჭირდებოდა. საპროექტო წინადადებაში წამოჭრილ პრობლემასთან დაკავშირებულ საკითხთა უმეტესობის თაობაზე ბევრი სხვადასხვაგვარი, ხშირად ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებაა გამოთქმული, მაგრამ არც ერთი ამ საკითხთაგანი საბოლოოდ გადანყვეტილად არ შეიძლება ჩაითვალოს. ცხადია, ცალკეული არქეოლოგიური კულტურები ერთნაირად არ არის შესწავლილი: თუკი ევროპული კულტურები (ჰალშტატი, ბეოტია...) დიდი ხანია მრავალგზის და მრავალმხრივ არის გამოკვლეული არქეოლოგთა და ხელოვნების ისტორიკოსთა თაობების მიერ, იმავეს ვერ ვიტყვით ვერც ირანულ და ვერც კოლხურ კულტურათა შესახებ. დღემდე სრულფასოვნად არ არის შესწავლილი კოლხური კულტურისა და მისი თანამედროვე ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურების ურთიერთმიმართების საკითხები. უფრო მეტიც, არც ის არის საბოლოოდ გარკვეული ჩრდილოეთ კავკასიაში, ყობანის სამაროვანზე მოპოვებული მასალა კოლხური კულტურის კუთვნილია თუ ამ კულტურის მთიურ შესატყვისად ან დამოუკიდებელ არქეოლოგიურ კულტურად უნდა გავიაზროთ. ისიც კი არ ვიცით, თვით კოლხური კულტურა ერთი ეთნოსის შექმნილია, თუ სხვადასხვა ეთნიკურ ერთეულთა მოღ-

ვანობის პროდუქტია. ამ საკითხთა გარკვევა კი, რაც ქართველთა ეთნოგენეზისისა და უძველესი ისტორიის შესწავლის აუცილებელი წინაპირობაა, მოხერხდება მხოლოდ ქ.წ. I ათასწლეულის ევრაზიის კულტურათა შორის კოლხური კულტურის ადგილის დადგენის საფუძველზე.

ჩასატარებელი სამუშაოების ეტაპები

საპროექტო წინადადებით გათვალისწინებული სამუშაო დიდი მოცულობისაა და შედგება რამდენიმე მეტ-ნაკლებად თავისთავადი ეტაპისგან, რომლებიც პარალელურ რეჟიმში შეიძლება წარიმართოს მკვლევართა სხვადასხვა ჯგუფის მიერ, მაგრამ აუცილებლად ერთიანი ხელმძღვანელობით, ერთიანი, წინასწარ შემუშავებული მეთოდით, მუდმივი ურთიერთობისა და კვლევის შედეგების სისტემატური ურთიერთგაცვლის პირობით.

ზოგადად, მთელი სამუშაო ორ ეტაპად წარმოგვიდგენია: პირველ ეტაპზე მოხდება მასალის შეგროვება-დამუშავება, მეორე ეტაპზე კი მიღებული შედეგების ერთობლივი გააზრება-განზოგადება.

სამუშაოს ხასიათი და მოსალოდნელი შედეგები

საპროექტო წინადადებით გათვალისწინებულ სამუშაოს კომპლექსური ხასიათი ექნება. სინქრონულ ქრილში პარალელურად უნდა იქნას შესწავლილი კოლხური და ტერიტორიალურად მისი მეზობელი არქეოლოგიური კულტურები, რისთვისაც საჭიროა სათანადო ნივთიერი მასალის აღწერა-კატალოგიზირება და ამ მა-

სალის შედარებითი, ტიპოლოგიური და ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზი, ცხადია, სპეციალური ლიტერატურის მონაცემთა გათვალისწინებით, რაც საშუალებას მისცემს მკვლევარებს გაარკვიონ ამ კულტურათა ურთიერთმიმართების საკითხები.

შენიშვნა

კოლხურ კულტურასთან მსგავსება-განსხვავებათა დასადგენად საჭიროა მისი სინქრონული ევროპული და წინააზიური კულტურების შესწავლა, რისთვისაც აუცილებელი იქნება ახალი ინფორმაციის მოსაპოვებლად საკონტროლო არქეოლოგიური გათხრების ჩატარებაც. რამდენადაც დღეს სამეცნიერო მიმოქცევაში არსებული კოლხური კულტურის კუთვნილი ნივთიერი არქეოლოგიური მასალის აბსოლუტური უმეტესობა სამაროვნებიდან, განძებიდან და შემთხვევითი აღმოჩენებიდან მომდინარეობს, სასურველი იქნება მეთოდურად გაითხაროს მრავალფენიანი ნამოსახლარი შიდა ქართლში და დასავლეთ საქართველოში (ერთი). თურქ კოლევებთან თანამშრომლობის შედეგად კი, შესაძლებელი გახდება მოიძებნოს და გაითხაროს კოლხური კულტურის კუთვნილი ასეთივე ძეგლები — ნამოსახლარები და სამაროვნები თურქეთში, ისტორიულ ტაო-კლარჯეთსა და ლაზეთში, ანუ იქ, სადაც ამგვარი სამაროვნებისა და ნასახლარების კვლევით არქეოლოგები არასოდეს დაინტერესებულან.

პროექტზე მომუშავე ცალკეული ჯგუფების მიერ მიღებული შედეგების ურთიერთგაზიარებისა და შემდგომი სამუშაო პროგრამის დაზუსტების მიზნით ყოველწლიურად (ან ორ წელიწადში ერთხელ) უნდა ჩატარდეს სიმპოზიუმი, რომელზეც ეს ჯგუფები

წარსდგებიან წარმოებული სამუშაოს ყოველი დასრულებული ეტაპის ანგარიშებით. საჭიროა, სიმპოზიუმების მასალების, პროექტით განხორციელებული არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშებისა და ზოგადად მუშაობის პროცესში, პროექტის მიმდინარეობის ყველა ეტაპზე მიღწეული მნიშვნელოვანი შედეგების გამოქვეყნება, აგრეთვე, სამუზეუმო კოლექციების კატალოგების შექმნა.

რეგულარულად უნდა მოეწყოს არქეოლოგიური მონაპოვრის გამოფენები, მათ შორის, საქართველოს საზღვრებს გარეთაც.

მონაწილეები და საორგანიზაციო საკითხები

საპროექტო წინადადებით გათვალისწინებული სამუშაოს მოცულობა და ხასიათი მოითხოვს საერთაშორისო თანამშრომლობასა და შემსრულებელთა მრავალრიცხოვან კოლექტივს. გამომდინარე მისი მიზნიდან, სამუშაოების წამყვანი ქართველ მეცნიერთა ჯგუფი უნდა იყოს. აუცილებელი იქნება რუსი, უკრაინელი, სომეხი, აზერბაიჯანელი კოლეგების ჩართვა, თანამშრომლობა ირანელ, თურქ, ევროპელ, ამერიკელ და ავსტრალიელ არქეოლოგებთან.

რამდენადაც საპროექტო წინადადებით გათვალისწინებული სამუშაო მოიცავს ეთნოგენეზისის პრობლემასაც, არქეოლოგებთან ერთად თავიდანვე უნდა იმუშაონ ანთროპოლოგებმა და პალეობიოლოგებმა, პროექტის ბოლო ეტაპზე კი საჭიროა მუშაობაში ლინგვისტების ჩართვა.

სამთავრო ქ.ნ. VIII-VII სს.

ლეჩხუმი ოყურეში ქ.ნ. VIII-VII სს.

ჩაბარუხი1 ქ.ნ. VIII სს.

ოყურეში ლეჩხუმი ქ.ნ. VIII-VII სს.

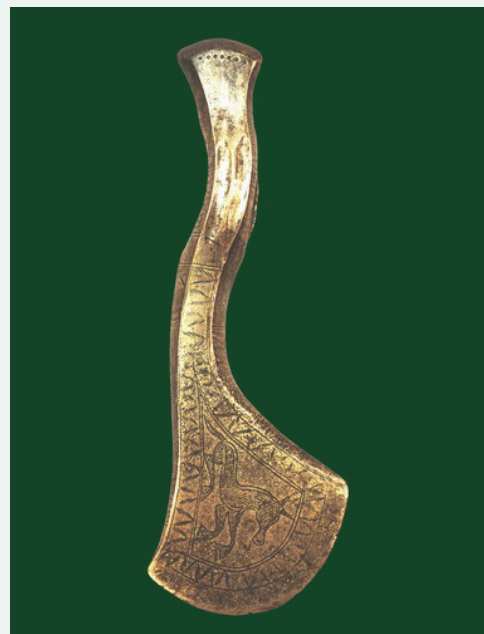

ნალკა ქ.ნ. VIII-VII სს.

რატა ქ.წ. VIII-VII სს.

ბიჭვინთა ქ.წ. VIII-VII სს.

ჩაბარუხი ქ.წ. VIII სს.

ყორნისი ქ.წ. VIII სს.

ჭიქაანი ღუშეთი ქ.წ. VIII-VII სს.

ს ტ ა ტ ი ნ ე ზ ი

ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის სტრუქტურა და ქრონოლოგია

გიორგი მახარაძე, დავით ბერიკაშვილი

არქეოლოგიური გათხრები ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ხელოვნების მუზეუმის ექსპედიციამ ამბა ალავერდელი მიტროპოლიტის — დავითის ლოცვა-კურთხევით 2010 წელს დაიწყო. სამი კამპანიის განმავლობაში სამუშაოები მიმდინარეობდა: მონასტრის ეზოში, ტაძრის ჩრდილოეთით (უბანი 1, ფართობი — 240 კვ.მ) და აღმოსავლეთით (უბანი 3, ფართობი — 120 კვ.მ), აგრეთვე ეკლესიის ინტერიერში ასურელი მამის, წმინდა იოსების საფლავთან, რომელიც მდებარეობს ჯვარგუმბათიანი ტაძრის ჩრდილოეთ აბსიდში (უბანი 2). ძეგლის სტრუქტურაშიაზე მუშაობისას ყველაზე მნიშვნელოვანი ინფორმაცია სწორედ აქ განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლინდა.

აბსიდის იატაკის ზედაპირული დათვალიერების დროს თვალნათლივ გამოჩნდა გ. ჩუბინაშვილის მიერ გამოყოფილი და დათარიღებული სამშენებლო დონეები [Чубинашвили. Г. 1959: 371]. საფლავის სქემატურ ჩანახატზე ჩანს: I. ასურელი მამის რუსეთის იმპერიის პერიოდის ლუსკუმა (XIX ს.); II. კვადრატული აგურის იატაკი (XVIII ს.); III. ექვსკუთხა აგურის იატაკი (XVI ს.); IV. აბსიდის განწვრივ განლაგებული ფილაქნის ფილები — XI ს-ის იატაკის დონე (გათხრების სანყის ეტაპზე ისინი არ ჩანდა, რადგან გადაფარული იყო ექვსკუთხა აგურის XVI საუკუნის იატაკით); V. ლორწინით გადახურული სამარხი, რომელსაც ჩაჭრილი ჰქონდა იატაკის სამივე დონე და გადაფარული იყო XIX ს-ის ლუსკუმის სამშენებლო ჰორიზონტით. ალავერდის საკათედრო ტაძრის აგების შემდეგ ეს ჩრდილოეთ აბსიდში მიცვალებულის დაკრძალვის ერთადერთი შემთხვევაა, რაც ადგილის განსაკუთრებულ, საკრალურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს.

ასევე საყურადღებოა რამდენიმე გარემოება: I. ალავერდის

საკათედრო ტაძრის ჩრდილოეთ აბსიდის წრე ყველა დანარჩენი აბსიდისგან განსხვავებით, არასწორი მოყვანილობისა იყო (ასეთ უნებლიე შეცდომას ალავერდის ტაძრის აღმშენებელი არ დაუშვებდა); II. XX ს-ის 90-იან წლებში რესტავრატორების მიერ ეკლესიის XI ს-ის იატაკის დონეზე დაგებული ფილები ჩრდილოეთ აბსიდში (სადაც ტრადიციულად მიღებულია, რომ იოსებ ალავერდელის საფლავი მდებარეობს) სტრატიგრაფიულ ჭრილში ფარავდა XVI-XVIII სს-ის იატაკის დონეებს. ამიტომ, რესტავრატორები იძულებულნი გახდნენ შეეჩერებინათ სამუშაოები გუმბათის საყრდენ ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ სვეტებთან. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თითქმის მთლიანად დაიფარებოდა XI ს-ის ლილვებით შემკული ბაზები. შეცდომის მიზეზი გახდა ალავერდის ჯვარგუმბათიან ტაძარში იატაკის დახრილობა. იგი დაქანებულია როგორც სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ, ისე დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ (სიმაღლეთა სხვაობა — 18 სმ), ანუ მიმართულია ტაძრის ჩრდილოეთ მკლავისკენ (ეს კარგად ჩანს ბ. მჭედლიშვილის ჭრილებიდანაც). ასეთი არქიტექტურული გადაწყვეტის მიზანი დაუდგენელია; III. მიუხედავად იმისა, რომ გათხრების დროს სტრატიგრაფიულად მკაფიოდ გაიმიჯნა რუსეთის იმპერიის არსებობის პერიოდის სამშენებლო ჰორიზონტი (რამდენიმე გადაკეთებისა და შეკეთების კვალით), ეს მონაცემები არ შევიტანეთ საერთო ქრონოლოგიურ შკალაში და ძეგლის სტრატიგრაფია მივუსადაგეთ გ. ჩუბინაშვილის მიერ ჯერ კიდევ XX ს-ში შემუშავებულ ქრონოლოგიას, რომელიც მეცნიერთათვის დიდი ხანია ცნობილია.

ამდენად, ტაძრის ინტერიერის I სამშენებლო ჰორიზონტი, ე.წ. ქართული აგურის იატაკი (XVIII ს.) მონასტრის ეზოში შეესაბამება N1 კულტურულ ფენას, რომელიც არქეოლოგიური მასალით XVIII ს-ის მეორე ნახევრითა და XIX ს-ით დათარიღდა. იოსებ ალავერდელის

საფლავთან XVIII ს-ის იატაკის დონის განმენდისას, აბსიდის ცენტრალურ ნაწილში, რუსეთის იმპერიის პერიოდის პოსტამენტის ქვეშ გამოვლინდა მართკუთხა ფორმის კირხსნარით გადაღესილი, პერიმეტრზე ქართული აგურით მოპირკეთებული პლატფორმა. იგი 35 სმ-ით მაღლდებოდა კვადრატული აგურის იატაკზე და სამხრეთიდან ებჯინებოდა ჩრდილოეთ აბსიდის ცენტრალურ თაღს. კედელი, რომლითაც ამოშენებულია XI ს-ის თაღი, ეყრდნობოდა პლატფორმას. ამდენად, იატაკმა განსაზღვრა კედლისა და მასზე გამოსახული ფრესკის (ასურელი მამების გამოსახულებებით) თარიღი *terminus post quem* — არა უადრესი XVIII საუკუნისა. ნ. ბურჭულაძის სახელოვნებათმცოდნეო გამოკვლევის თანახმად, ფრესკა XIX ს-ის დასაწყისს უნდა განეკუთვნებოდეს (ხელნაწერის მოწოდებისთვის მაღლობას ვუხდით ხელოვნებათმცოდნე ნ. ბურჭულაძეს). როგორც ჩანს, ქართული აგურით წმინდა მამების საფლავის გამშენება ფართოდ გავრცელდა XVIII ს-ის საქართველოში. ანალოგიურადაა მოპირკეთებული XVIII ს-ში სამთავისის ტაძრის სამკვეთლოში ასურელი მამის — ისიდორეს საფლავი.

I სამშენებლო ჰორიზონტის ქვეშ განფენილი ექვსკუთხა აგურის იატაკის (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, II სამშენებლო ჰორიზონტი. XVI ს.) პრეპარაციის პროცესში, პლატფორმის აღების დროს გამოვლინდა მასში ჩაძირული ორი საფეხური. როგორც ჩანს, XVIII ს-ში იოსებ ალავერდელის საფლავთან განხორციელებული სარემონტო-სარეაბილიტაციო სამუშაოების დროს საფეხურები არ მოშალეს. ქვედა ორი საფეხური დაიფარა ზემოთ აღწერილი პლატფორმით (პლატფორმამ დააკონსერვა მის ქვეშ განფენილი ექვსკუთხა აგურის იატაკი, რომელმაც ჩვენამდე პირვანდელი სახით მოაღწია), ხოლო ზედა, მესამე, ჩართული აღმოჩნდა XVIII ს-ის კედელში. მისი დემონტაჟის შემდეგ გამოჩნდა XVI ს-ის კედელი აგურის დეკორა-

ტიული წყობით (რაც ასე დამახასიათებელია ალავერდის XVI ს-ის ფასადებისთვის), წყობაში ჩართული საეველოგიო ხვრელი და სინმინდესთან მისაახლებელი სამი საფეხური. საჭიროების შემთხვევაში საეველოგიო ხვრელს აცობდნენ საგანგებოდ გამოკვეთილი ქვიშაქვის ბლოკით, რომელიც იმდენად კარგად ერგებოდა მას, რომ თავდაპირველად შეუმჩნეველი დარჩა. XVI ს-ში განვითარებული შუა საუკუნეების ლილვებით გამოყვანილი თალი და კაპიტელები იოსებ ალავერდელის საფლავის გამშვენების შემადგენელი ნაწილია (განსხვავებით XVIII საუკუნეში ამოშენებული თალისა).

ალავერდის ტაძრის ეზოში II სამშენებლო ჰორიზონტს შეესაბამება N2 კულტურული ფენა. არქეოლოგიური მასალით მისი ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი XV ს-ის მეორე ნახევრით შემოიფარგლა. XV ს-ის მეორე ნახევარს განეკუთვნება ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის კარიბჭე სამრეკლოთი, მის დასავლეთით მდებარე მაღალი პალატი და დიდი სატრაპეზო [Чубинашвили. Г. 1959: 371], XI ს-ის საკათედრო ტაძრის გუმბათი (ამის შესახებ მიუთითებს ექსპედიციის ანგარიშის მაკრიტიკებელ წერილში დ. თუმანიშვილი, რასაც ვეთანხმე-

I ფენის მასალა მე-18-19 სს

მე-16 ს-ის კედელში დატანილი საეველოგო ღიობი.

ბით. მკვლევარის აზრით, XVIII ს-ში ჩამოიქცა გუმბათის ქუდი. იგი ალავერდის ეზოში თვალსაჩინო ადგილზეა გამოფენილი), ჩრდილოეთ მკლავის მთელი ფასადი და მასზე მიდგმული დარბაზული ტიპის ეკლესია (იოსებ ალავერდელის მიერ აგებული). XX ს-ის 90-იან წლებში მოხდა მისი საფუძვლიანი კონსერვაცია და ასეთი სახით მოაღწია დღემდე. ამავე პერიოდისაა დარბაზული ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით, თითქმის მიჯრით მდებარე მარანი, აგრეთვე IX-X სს-ის

საბრძოლო კოშკზე გამართული საწნახელი. ვფიქრობთ, რომ ის ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს 2006 წელს შესწავლილ მარანს, რომელიც საკათედრო ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთით, 45 მ-ის სიშორეზე მდებარეობს [ბოლქვაძე გ, წერეთელი გ. 2007. 91].

აღდგენითი სამუშაოები ალავერდის სამონასტრო კომპლექსში, მათ შორის ჯვარგუმბათიან ტაძარსა და დარბაზული ტიპის ეკლესიაზე აღექსანდრე კახთა მეფემ XV ს-ის 80-იან წლებში განახორციელა [Чубинашвили. Г. 1959: 371]. XVI ს. კახეთის სამე-

ფოს აყვავების ხანაა, რამაც, ალბათ, განაპირობა ახალი, უფრო დიდი მარნის მშენებლობა. აღმავლობის პერიოდი XVII ს-ის დასაწყისამდე, შაჰ-აბას I-ის ლაშქრობამდე გრძელდებოდა. სტრატეგრაფიულად XVII ს-ის კულტურული ფენა მონასტრის გათხრილ ფართობზე არ დაფიქსირდა, ისე როგორც ტაძრის ინტერიერში არ გამოჩნდა სინქრონული სამშენებლო ჰორიზონტი. თუმცა, მონასტრის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია XVII ს-ის სამშენებლო პერიოდი: ფეიქარ-ხანი, მის სამხრეთით მდებარე ნაგებობების კომპლექსი და გალავნის ქვედა დონის გარკვეული მონაკვეთები. როგორც ჩანს, XVIII ს-ში მშენებლებმა გამოიყენეს უფრო ძველი, შესაძლოა, ყიზილბაშების მიერ აგებული გალავნის ნანგრევები. XVII ს-ის არქეოლოგიური მასალის სიმწირე შეიძლება აიხსნას კახეთში შექმნილი უაღრესად მძიმე ვითარებით — სეფიანთა ირანის ინტერვენციით, იმ გააფთრებული წინააღმდეგობით, რომელიც კახეთმა გაუწია დამპყრობელს. ქართლში ვითარება XVII ს-ში როსტომ-ხანის ძალისხმევით სტაბილური გახდა. ამიტომ სამთავისში, როგორც ნამოსახლარზე, ისე ტაძრის ინტერიერში — XVII ს-ის მეორე ნახევრისა და XVIII ს-ის პირველი ნახევრის კულტურული ფენა და სამშენებლო ჰორიზონტი მკაფიოდაა გამოყოფილი.

ალავერდის ჯვარგუმბათიანი ტაძრის აღდგენამდე ალექსანდრე კახთა მეფემ იგი ნანგრევებისგან განმინდა. წვრილი ფრაქციის სამშენებლო ნარჩენები კი გაიშალა ეკლესიის მთელ ფართობზე, შემდეგ გადაიღესა და გადაიგო ექვსკუთხა აგურით. ამავე დროს, მთელ ტაძარში, მათ შორის ასურელი მამის საფლავთან ასწიეს იატაკის დონე. აბსიდში ექვსკუთხა აგური დაგებულია პერიმეტრის XI ს-ის ფილაქნის ქვებზე [Чубинашвили. 1959: 371-372]. XI ს-ის დონეა III სამშენებლო ჰორიზონტიც, რომელიც მთელ პერიმეტრზე (ექსტერიერ- ინტერიერში) შემოუყვება ალავერდის საკათედრო

ტაძრის კედლებს, მათ შორის გუმბათის საყრდენ სვეტებს. გამოწ-
აკლისია მხოლოდ ერთი მონაკვეთი — ჩრდილოეთ აბსიდის ცენ-
ტრალური თალი — ასურელი მამის საფლავის ადგილი.

ამრიგად, არქეოლოგიურმა გათხრებმა ალავერდში დაადასტურა
და გაამყარა გ. ჩუბინაშვილის XX ს-ში შემუშავებული ქრონოლო-
გიური შკალა და მის მიერ გამიჯნული სამშენებლო ჰორიზონტები.
რაც შეეხება XVI ს-ის ექვსკუთხა აგურის იატაკის ქვეშ განფენილ
25-35 სმ სისქის სამშენებლო ნარჩენების შრეს, იგი განეკუთ-
ვნება წინამორბედ პერიოდს, როდესაც ალავერდი ნანგრევებად
იყო ქცეული, დამხობილი გუმბათითა და ცა-გადახურვის გარეშე
დარჩენილი. ეს გახლდათ ძნელბედობის ჟამს — როცა სამონას-
ტრო ცხოვრება ალავერდში ჩამქრალი იყო და წარმართნი დაე-
პატრონნენ ეკლესიას. მხოლოდ ამგვარ ვითარებაში გახდებოდა
შესაძლებელი ორივე ეკლესიაში ქვევრების ჩაყრა და ასურელი მა-
მის საფლავთან, აბსიდში გელაზის შეტანა. აღსანიშნავია, რომ XVI-
XVIII სს-ის მარნებისგან განსხვავებით, ეს ქვევრები არ არის მიწაში
კირით შეაბჯრული, რაც მათ შედარებით სიძველეზე მიუთითებს.

გ. ჩუბინაშვილი ალავერდის ჯვარგუმბათიანი ტაძრის აგებას
კვირიკე დიდის სახელს უკავშირებს და ქრონოლოგიურად XI ს-ის
პირველი მესამედის ფარგლებში მოიაზრებს [Чубинашвили. Г. 1959:
371-372]. შესაბამისად, III სამშენებლო ჰორიზონტის ქვედა ქრო-
ნოლოგიური ზღვარი XI ს-ის 30-იანი წლებით შემოფარგლა. მისი
სინქრონულია ტაძრის ეზოში გამოვლენილი №3 კულტურული
ფენა, რომელიც არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე XI-XIII სს-
ით დათარიღდა. ნამოსახლარ ფენაში ფართოდაა წარმოდგენილი
მრავალფეროვანი მოჭიქული ჭურჭელი. მათ შორის გვხვდება წი-
ნამორბედი ხანისთვის დამახასიათებელი IX-X სს-ის ნიმუშების
ჯგუფიც. №3 კულტურული ფენა უშუალოდაა განფენილი უფრო

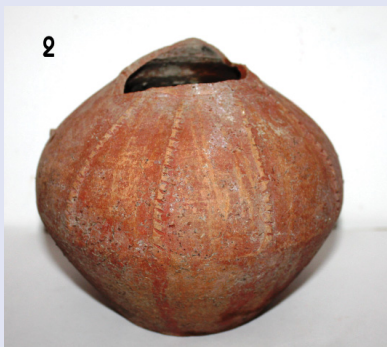

ძველი პერიოდის გალავანსა და ნაგებობებზე. სავარაუდოა რომ, განვითარებულ შუა საუკუნეებში მათი ნანგრევები ჩანდა. ამით უნდა აიხსნას კულტურული პლასტების ნაწილობრივი აღრევა. მონასტრის ეზოში გათხრილ ფართობზე XI ს-ის შენობები არ აღმოჩნდა.

ბები არ აღმოჩნდა.

ალავერდის ტაძრის ინტერიერში XI ს-ის იატაკი მხოლოდ ჩრდილოეთ აბსიდში არ გამოვლინდა. სამშენებლო ნარჩენების

შრე აქ უფრო მძლავრი და XI ს-ის დონეზე (რომელიც ტაძარში ისედაც ყველაზე დაბალია) დაბალი აღმოჩნდა. აღნიშნული შრის ქვეშ პრეპარირებულ ფართობზე დადასტურდა აღმოსავლეთიდან თანადროული

კედლით შემოფარგლული, კირხსნარით მოლესილი იატაკი. ტაძრის სივრცეში მოქცევის შემდეგ კედელი საჭირო აღარ იყო და იგი საფუძვლამდე მოშალეს. თუმცა, კვალი მაინც დარჩა. ახალგამოვლენილი იატაკი ვრცელდებოდა აბსიდის თითქმის მთელ ფართობზე.

ის ცენტრალური თაღის მიმართულებით შედიოდა XVIII და XVI სს-ის კედლების ქვეშ. კედლები ეყრდნობოდა სამშენებლო ნარჩენების შრეს. ამ შრის გამოწმენ-

(1, 2, 3, 4) II კულტურული ფენის არქეოლოგიური მასალა

დის შემდეგ ორივე კედელი ჰაერში აღმოჩნდა. მათი დემონტაჟის შედეგად, გამოჩნდა XI-XIII სს-ის ალავერდის ჩრდილოეთ აბსიდის შირიმის კვადრებით ამოყვანილი, ლილვებითა და კაპიტელებით გამშვენებული, ცენტრალური თალი, წმინდა გიორგისა და, შესაძლოა, ასურელი მამის (ვედრების პოზაში) ფრესკა, თეძმის ტუფის რელიეფური დეკორატიული მოტივებითა და გამოსახულებებით შემკული თალის ქვედა რეგისტრი, რომელიც მთელი კომპოზიციის დასრულებულ სახეს ქმნიდა [გაგომიძე დ. 2011: 36-39].

კირხსნარის იატაკი განფენილი აღმოჩნდა აბსიდის მთელ პერიმეტრზე, ალავერდის XI ს-ის საკათედრო ტაძრის ჰიდრავლიკური ხსნარის მოლესილობის ქვეშ, რის საფუძველზეც განისაზღვრა კირხსნარის იატაკის, ე. წ. მოშლილი კედლისა და მთლიანად IV სამშენებლო ჰორიზონტის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი — XI ს-ის დასაწყისი. ე.ი. იოსებ ალავერდელის საფლავთან გამშვენების ქვედა რეგისტრი და ჯვარგუმბათიანი ტაძრის მთელი იატაკი მისადაგებულია წინამორბედი პერიოდის ნაგებობის დონესთან. ეს არ არის ალავერდის აღმშენებლის შეცდომა — წინასწარ განზრახული და განხორციელებული ჩანაფიქრი გახლავთ. როგორ ჩანს, კირხსნარის იატაკიც სინმინდედ მოიაზრებოდა და პირვანდელი სახით შეინარჩუნეს ახალი ტაძრის სივრცეში. განვითარებულ შუა საუკუნეებში წმინდა მამის საფლავთან დაიგო და გადაიღესა 20 სმ, ძალიან მტკიცე, ჰიდრავლიკური ხსნარი, რომელმაც დაფარა გამშვენების ქვედა, მოყვითალო, ქვიშაქვის კარგად მოპირკეთებული ქვათლილების რიგი. ძნელი სათქმელია, როდის განხორციელდა ეს ცვლილება. შესაძლოა, დავით აღმაშენებლის მიერ კახეთის სამეფოს შემოერთების შემდეგ.

ჰიდრავლიკური ხსნარის მტკიცე ფენილის მოხსნის შემდეგ, წმინდა იოსების საფლავის წინ მკაფიოდ მოიხაზა ასეთივე მტკიცე

დუღაბითა და მოზრდილი რიყის ქვებით ამოვსებული ორმოს კონტურები. განსაკუთრებული სიმტკიცის გამო ორმოს შესწავლა ვერ მოხერხდა. გავაშიშვლეთ ორმოს მხოლოდ სამხრეთ კიდე და დავადგინეთ მისი სიღრმე — 80 სმ. სწორედ ამ დონეზე გაჭრილი თხრილის მთელ სიგრძეზე, ჩრდილოეთიდან დასავლეთით, ფაქტობრივად, გრუნტის წყლების დონეზე გამოჩნდა ფილაქნით შეკრული და გადახურული ქვაყუთები. როგორც ჩანს, XI ს-ში ალავერდის საკათედრო ტაძრის მშენებლებმა 80 სმ სიღრმეზე ჩაჭრეს კირხსნარით მოლესილი იატაკი, ჩავიდნენ ქვაყუთების დონემდე (ამავე პრინციპით ვიმოქმედეთ ჩვენც), სავარაუდოდ, გახსნეს ქვაყუთი, შემდეგ კი მოათავსეს უმტკიცესი დუღაბის წყალგაუმტარ ლუსკუმაში. მიზანი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ერთი — ასურელი მამის საფლავის დაცულობის შემონახვა. მოულოდნელი ამგვარ ქმედებაში არაფერია. ანალოგიურად მოიქცნენ სამთავისშიც XV ს-ში. მშენებლებმა სადიაკვნეში ჩაჭრეს XI ს-ის იატაკი, გათხარეს ორი მეტრი სიღრმის ორმო, ჩაამტვრიეს აკლდამის ქვითა და დუღაბით გადაყვანილი თალი, შეაღწიეს დასაკრძალავი კამერის შიდა სივრცეში, შემდეგ კი ორმო კვლავ მიწით ამოავსეს.

ალავერდის ჩრდილოეთ აბსიდში გამოვლენილი კირხსნარის იატაკი სტრატეგრაფიულად ჭრილში შეესაბამება ბ. მჭედლიშვილის მიერ ტაძრის ინტერიერში გათხრილი კომპლექსის დონეს. მკვლევარმა ეს ნაგებობა გაიაზრა, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ ორიენტირებულ წარმართულ ტაძრად. თავის დროზე აქ გამოიყო ორი სამშენებლო დონე — IV და V ჰორიზონტები [მჭედლიშვილი ბ. დღიური]. კომპლექსის კედლები ცალკეულ მონაკვეთებში ეფუძნებოდა უფრო ძველი ნაგებობის ნაშთებს. მათი გეგმარება მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამებოდა V ჰორიზონტის კედლებს. ზედა ნაგებობისთვის შემოთავაზებული თარიღი — IV ს. ეფუძნება ქართულ

არქეოლოგიაში კარგად ცნობილ, IV საუკუნით დათარიღებულ ნარინჯისფერ კერამიკას ზემო იმერეთიდან.

IV სამშენებლო ჰორიზონტის დათარიღებისთვის გადამწყვეტი აღმოჩნდა ალავერდის საკათედრო ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადთან მდებარე XVI ს-ის დარბაზული ეკლესიის არქეოლოგიური გათხრები. მისი საძირკვლის ქვეშ გამოვლინდა უფრო ძველი, თითქმის იმავე ზომის, კონტრფორსებით გამაგრებული დარბაზული ეკლესია. ალავერდის ჩრდილოეთ მკლავის ფასადი, ფაქტობრივად, ნაშენია მის სამხრეთ კედელზე და სტრატეგრაფიულად IV სამშენებლო ჰორიზონტს განეკუთვნება. კედლების ნიშნულზე გამოყენებულია კახეთის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებისთვის დამახასიათებელი, საგანგებოდ შერჩეული წაგრძელებული რიყის ქვები. XVI ს-ის ეკლესიის კედლები განიერია და მხოლოდ ნაწილობრივ ეყრდნობა ამ ტაძარს. ამიტომ შიდა სივრცეში დამატებით ებჯინება მინაში ჩასხმულ სოლისებრი მოყვანილობის ბურჯებს. მათთვის გაჭრილმა ორმოებმა საგრძნობლად დააზიანა ძველი ეკლესიის იატაკი. ამავე დროს, იგი დაცხრილულია ადრეული შუა საუკუნეების კოლექტიური, ე.წ. საოჯახო სამარხებითა და კიდევ უფრო გვიანდელი ქვევრებით. მიუხედავად ამისა, იატაკის გადარჩენილი მონაკვეთების ფიქსირება მაინც მოხერხდა. ისინი სავსებით შეესაბამება ტაძრის ინტერიერში, ჩრდილოეთ აბსიდში გამოვლენილ კირხსნარით მოლესილ იატაკს. ამდენად, ჯვარგუმბათიანი ტაძრის ინტერიერსა და ეზოში აღმოჩენილი ნაგებობები ერთ კომპლექსად გაერთიანდა, გეგმაში ორგანულად ჩაენერა დარბაზული ეკლესია, რაც გამორიცხავს IV სამშენებლო ჰორიზონტისთვის შემოთავაზებულ ადრეულ თარიღს — IV ს. და მისაღებია ნარინჯისფერი კერამიკის არსებობის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი — IX ს., რასაც ამყარებს მონასტრის ტერიტორიაზე, მათ შორის, 4 ნა-

მოსახლარ ფენაში გამოვლენილი IX—X სს-ის მოჭიქული კერამიკის ფრაგმენტები.

ალავერდის ჯვარგუმბათიანი ტაძრის ინტერიერში კირხსნარის იატაკის საგულდაგულო პრეპარაციის დროს მკაფიოდ დაფიქსირდა ხუთი კაპიტალური რემონტისა და დაახლოებით ამდენივე შეკეთების კვალი. ყველაზე ქვედა დონეზე აღმოჩნდა ოთხკუთხა აგურით განფენილი იატაკი, რომელიც დაგებული იყო ნახანძრავი სამშენებლო ნარჩენების შრეზე (მასში ჩართული კრამიტები დეფორმირებულია მაღალი ტემპერატურის ზემოქმედების შედეგად). ეს ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ კომპლექსი თავისი არსებობის პირველ ეტაპზე ხანძარმა გაანადგურა. ძლიერი ხანძრითაა განადგურებული IV სამშენებლო ჰორიზონტის ნაგებობები ტაძრის ეზოშიც: ოთხკუთხა საბრძოლო კოშკი და მისი ჩრდილოეთ მინაშენი (პირობითად ყაზარმა). მოგვიანებით აღდგენილია ალავერდის ადრეული შუა საუკუნეების დანგრეული გალავნის ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის მოზრდილი მონაკვეთები.

ამასთანავე, ძველი და განახლებული გალავნის ფარვატერები მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამება ერთმანეთს. როგორც ჩანს, თავის დროზე მტერმა გალავანი საძირკვლამდე მოთხარა.

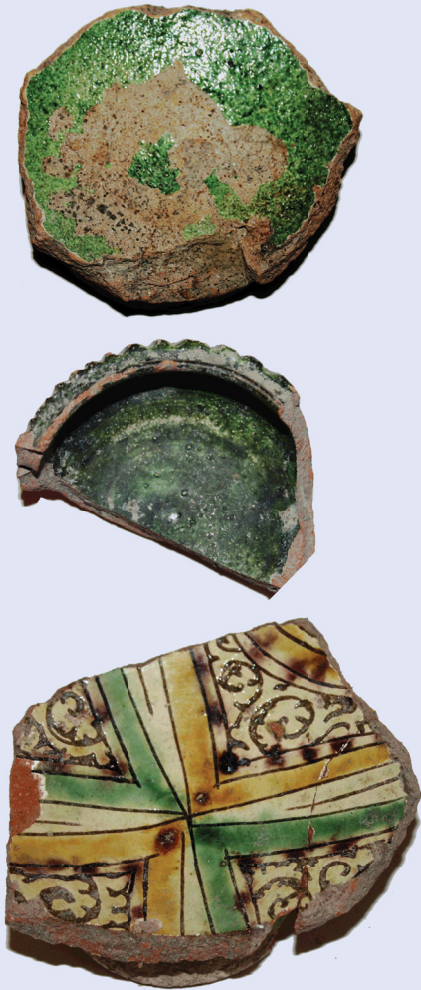
ამრიგად, ალავერდის ტაძარსა და ეზოში გამოვლენილი IV სამშენებლო

მე-9-10 სს-ის საბრძოლო კოშკი და მასზე მიშენებული სანნახელი

ჰორიზონტის ნაგებობები განეკუთვნება კახეთის საქორეპის-კოპოსოს არსებობის ხანას — IX-X საუკუნეები [ლორთქიფანიძე მ. 1973: 378]. ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნა IX ს-ის დასაწყისით შემოიფარგლა, რაც შეესაბამება კახეთის პირველი მთვარის, ქორეპისკოპოს გრიგოლის მმართველობის პერიოდს (787-827 წწ.) [ვახუშტი. 1973: 557]. გრიგოლი ძლიერი ხელისუფალი იყო — ან-

ალავერდის მოჭიქული კერამიკა მე-9-10 და მე-11-13 სს..

ტიარაბული აჯანყების ლიდერი. ქორეპისკოპოსის თანამდებობა კახეთში არჩევითი იყო. გრიგოლი ქორეპისკოპოსად კახეთის, კუხეთის, გარდაბნისა და ქართლის ერისთავებმა განაჩინეს. ქრისტიანობის მფარველი გრიგოლი თამამად მიიწევდა ბარისკენ, ანუ იქ, სადაც არაბები ბატონობდნენ. ასურელი მამის ლავრის აღორძინება ამ პროცესების შემადგენელი ნაწილია. ალავერდი ამ დროს არა მარტო ქორეპისკოპოსის სალოცავი, არამედ შესაძლოა მისი ერთ-ერთი რეზიდენცია (კომპლექსის დარბაზები მეტისმეტად დიდია კელიებისთვის, უფრო სასახლეს გვაგონებს) და კახეთის სამთავროს სასაზღვრო

ციხე-დარბაზი იყო. მონასტერს გარს ეკრა საბრძოლო კოშკებით გამაგრებული გალავანი და წყლით სავსე დამცავი თხრილი. IX-X სს-ში ჰერეთის საზღვარი გულგულა-თურდოს ხევზე გადიოდა, საიდანაც იწყებოდა ჰერეთის ბაგრატიონების სამფლობელოები,

რომელთა მმართველებთან გრიგოლს მეგობრული ურთიერთობა არ ჰქონდა [ლორთქიფანიძე მ. 1973: 383]. შესაძლოა, ამით არის განპირობებული, რომ აღმოსავლეთ დამცავი თხრილის სიგანე 15 მ-ს აღწევს, ჩრდილოეთ მონაკვეთზე კი 6 მ-ს არ აღემატება. მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემის არსებობის მიუხედავად, მტერმა ალავერდის იერიშით ალება მაინც მოახერხა. გადანვა და დაანგრია სასიმაგრო კედლები, მათ შორის დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომელიც იოსებ ალავერდელის მიერ აგებულად ითვლებოდა. ძნელი დასაჯერებელია მართლმადიდებელ მეფეს ან მთავარს ძირფესვიანად მოეთხარა ასურელი მამის მიერ დაფუძნებული ეკლესია. ვფიქრობთ რომ, ეს უფრო მუსლიმანთა შემოსევაზე მიუთითებს. ძეგლის სტრატეგრაფიული მონაცემებით კატასტროფა მონასტრის არსებობის პირველ ეტაპზე მოხდა, სავარაუდოდ IX ს-ის ბოლოს — X ს-ის დასაწყისში.

კახეთში ამ დროს დინასტიური ბრძოლა მიმდინარეობდა (დონაურებსა და არეგმანელებს შორის). IX ს-ის მიწურულს შინაომით ისარგებლა ჰერეთის მეფე გრიგოლ ჰამამმა, რომელმაც კახეთის სამთავროს ნაწილი დაიპყრო [ლორთქიფანიძე მ. 1973: 410]. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ გრიგოლ ჰამამი მონოფიზიტი იყო, ამიტომ მის მიერ ასურელი მამის აგებული ტაძრის დანგრევა მკრეხელობად არ აღიქმებოდა. კახეთისთვის გაცილებით მძიმე შედეგები მოჰყვა 908-914 წწ-ში საჯი ამირა აბულ კასიმის ლაშქრობას. მატთანეში წერია — „ვითარ გარდახდეს წელნი რაოდენიმე და მოეშენა ქუეყანა“ [ქართლის ცხოვრება. 1955: 264]. “მოშენების” საჭიროება გულისხმობს საჯების შემოსევის მძიმე შედეგების აღმოფხვრას, რაც დანგრეული ეკლესია-მონასტრების აღდგენასაც მოიაზრებს. არა უგვიანეს 918 წლისა კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე I და აფხაზთა მეფე კონსტანტინე ჰერეთში შეიჭრნენ, დაა-

მარცხეს გრიგოლჰამამის მემკვიდრე ადარნასე პატრიკი და დაკარგული ტერიტორიები დაიბრუნეს. სავარაუდოა რომ, კახეთში დამკვიდრებული ახალი დინასტია არა მარტო სამხედრო წარმატებაზე, არამედ ალავერდის აღდგენაზეც იზრუნებდა. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ გამარჯვებულმა მოკავშირეებმა ალავერდის მონასტერი მოილოცეს. „...უკუმოქცეულმან კონსტანტინე მეფემან მოჭედა ოქროთი ხატი ალავერდის მთავარ მონამის წმინდის გიორგისა და შეამკო ფრიად” [ვახუშტი. 1973: 798]. ვფიქრობთ, არსებობდა ალავერდის მონახულების საგანგებო მიზეზი. კვირიკე I-მა და აფხაზთა მეფემ აღორძინებული სამონასტრო კომპლექსი მოილოცეს. არ არის გამორიცხული, რომ სარეაბილიტაციო სამუშაოებში თავისი წვლილი აფხაზთა მეფემაც შეიტანა. ალავერდის საკათედრო ტაძრის ჩრდილოეთ აბსიდში, წმინდა მამის საფლავის საეველოგო ხვრელთან შემორჩენილია დარბაზული ეკლესიის პერანგის ქვათლილების ოთხი რიგი. გეოლოგების განმარტებით, ისინი დასავლეთ საქართველოდან უნდა იყოს ჩამოტანილი. ამდენად, აფხაზთა მეფე კონსტანტინე, შესაძლოა, მონაწილეობდა არა მარტო წმინდა გიორგის ხატის, არამედ IX-ს-ის ალავერდის ეკლესიის შემკობაში.

განახლებულ მონასტერში სახეზეა რიგი ცვლილებები და გადაკეთებები. X ს-ში დარბაზულ ეკლესიას აღმოსავლეთიდან შირიმის სამსაფეხურიანი ცოკოლი მიაშენეს, შირიმის პერანგით შეიმოსა ჩრდილოეთ და დასავლეთ კედლების გასწვრივ განლაგებული კონტრფორსები. ეკლესიის ჩრდილოეთ და საბრძოლო კომპლექსის აღმოსავლეთ მინაშენებმა გააუქმა აქ არსებული ორი, ერთმანეთში გამავალი, დიდი დარბაზი, რომლებიც განიერი, საპარადო გასასვლელით აღმოსავლეთით მდებარე შიდა ეზოში გადიოდა. X ს-ში კომპლექსის ჩრდილოეთ მონაკვეთი შიდა ეზოდ გადაიქ-

ცა. პარალელურად გაფართოვდა საბრძოლო კოშკის დასავლეთ, წაგრძელებული ფორმის მინაშენი (გაიზარდა გარნიზონი?). გალავნის ამ მონაკვეთში გაუქმდა IX ს-ში არსებული ცოტაკარი, შესაბამისად, დამცავ თხრილზე აგებული ხიდიც. ამ ეზოში სამაროვანი უნდა გამართულიყო არა უადრეს X საუკუნისა.

IX-X სს-ის ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის არსებობის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი XI ს-ის დასაწყისით შემოიფარგლა (იხ. ზემოთ). საფუძველი იმ ვარაუდისა, რომ მტერმა კვლავ მოახერხა ციხე-დარბაზის იერიშით აღება არ არსებობს. ძალდატანების ნიშნები არქეოლოგიური გათხრების დროს არ გამოვლინდა. თეორიულად დასაშვებია, რომ ნგრევა გამოიწვია მინისძვრამ, რამაც განაპირობა ახალი ტაძრის მშენებლობის აუცილებლობა. თუმცა, არ გამოვრიცხავთ, რომ IX-X სს-ში ალავერდი განზრახ დაანგრის. ამ ვარაუდის საფუძველია ჩრდილოეთ დამცავ თხრილში გადაწვენილი გალავნის კედლები. მათი პრე-

იოლებ ალავერდელის საფლავი მე-11 საუკუნე

პარაციის შედეგად დადგინდა, რომ სამონასტრო კომპლექსის გალავნის სიმაღლე სულ მცირე 8 მ-ს აღწევდა. XI ს-ის დასაწყისში გალავანი და დამცავი თხრილი აღარ იყო საჭირო. ეს კახეთის სამე-

ფოს, მთლიანად საქართველოს ძლიერების ხანაა. კვირიკე III დიდი, კახეთის პირველი მეფეა და მშენებლობის მასშტაბებიც შესაბამისი გახლავთ. სამშენებლო მოედანი ახალი გრანდიოზული ჯვარგუმბათიანი ტაძრის მშენებლობისთვის გაათავისუფლეს. უფუნქციოდ დარჩენილ დამცავ თხრილში გალავნის მონაკვეთების გადაქცევა პრობლემის მარტივი გადაწყვეტა იქნებოდა. უმთავრესი სინამდვილე მონასტრის ტერიტორიაზე ასურელი მამა იოსების საფლავი იყო, რომელიც აუცილებლად მშენებარე საკათედრო ტაძრის შიდა სივრცეში უნდა მოხვედრილიყო. ამან განაპირობა X ს-ის დარბაზული ტიპის ეკლესიის დანგრევის აუცილებლობა.

იოსებ ალავერდელის საფლავზე გადალესილი მე-11 ს-ის მოლესილობა და მე-9-10 სს-ის გადალესილი იტაკი

გადალესილი იატაკის ქვეშ აღმოჩენილი ორმოს კონტურები.

ალავერდის ქვედა სამშენებლო დონეზე (V ჰორიზონტი) გამოვლენილი ნაგებობა ბ. მჭედლიშვილს არ დაუთარილებია. როგორც აღინიშნა, მისი და IX-X სს-ის კომპლექსის გეგმარება მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამება ერთმანეთს. მონაცემების გადამონმების მიზნით, ჩრდილოეთ აბსიდი გაიჭრა ე.წ. მოშლილი კედლის მთელ სიგრძეზე, ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით. კირხსნარით მოლესილი იატაკი და კედელი

დაფუძნებული აღმოჩნდა კვადრატული მოყვანილობის ბურჯებზე (1,30×1,35 მმ). მათ წყობაში გამოყენებული დულაბი შეიცავდა დიდი რაოდენობით მდ. ალაზნის შლამის მინარევს. ამიტომ არამყარი და მოყვითალო ფერის იყო. ორივე ბურჯი დაფუძნებული აღმოჩნდა ქვაყუთებზე, რაც მართლაც მოულოდნელი იყო. სტრატეგრაფიულად დაფიქსირდა: I. IX-X სს-ის ნაგებობის კედელი და კირხსნარის იატაკი — IV სამშენებლო ჰორიზონტი; II. იატაკის ქვეშ გამოვლენილი კვადრატული ბურჯები — V სამშენებლო ჰორიზონტი; III. ქვაყუთებით წარმოდგენილი სამაროვანი — VI ჰორიზონტი.

ქვაყუთების გახსნის შემდეგ ჩონჩხების პრეპარირება ვერ მოხერხდა, რადგან დასაკრძალავ კამერებში ჩამდგარმა წყალმა მინა პლასტელინის მსგავს მასად აქცია. მხოლოდ ის გაირკვა, რომ მიცვალებულები გამოტილად, ქრისტიანული წესით იყვნენ დაკრძალულნი. ეს გამორიცხავს ალავერდის უძველესი V სამშენებლო ჰორიზონტის ნაგებობების წარმართულ ხანასთან რაიმე კავშირს და გარკვეულწილად შემოფარგლავს მათი არსებობის პერიოდის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს. მიუხედავად იმისა, რომ IX-X სს-ის კომპლექსის კედლები და კირხსნარის იატაკი უშუალოდ ბურჯების თავზეა განფენილი, IV და V ჰორიზონტებს შორის, სავარაუდოა ქრონოლოგიური წყვეტილის არსებობა. დროის ამ შუალედში საცხოვრებელმა დონემ ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე სულ მცირე, ნახევარი მეტრით აინია, საფიქრებელია, ეს გრუნტის წყლების დონის აწევამ განაპირობა. VI ჰორიზონტის ქვაყუთებში მიცვალებულებს წყალში არ დაკრძალავდნენ. წყლის დონის აწევის მიზეზი, შესაძლოა, კლიმატური ან მიკროკლიმატური ცვლილებები გახდა. შედეგად, IX-X სს-ის კომპლექსმა, მისმა იატაკმა გადაფარა ტაძრის ინტერიერსა და ეზოში გამოვლენილი, ე.წ. ბურჯების მთელი სისტემა. შესაბამისად, ქრო-

ნოლოგიური წყვეტილი VIII საუკუნეში მოიაზრება. ალავერდის უძველესი ნაგებობებისა და ბურჯების სისტემის განადგურების შემთხვევაში (მინისძვრის ან არაბების, მაგალითად მურვან ყრუს ლაშქრობის შედეგად) მონასტრის აღორძინება VIII საუკუნეში ვერ მოხერხდებოდა.

სტრატეგრაფიული მონაცემები მხოლოდ ზოგადად შემოფარგლავს ალავერდის უძველესი სამშენებლო ჰორიზონტის ნაგებობებისა და სამაროვნის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს. ამ მხრივ, მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური გათხრები IX-X სს-ის ეკლესიაში. მისი საძირკვლის შესწავლისას გამოვლინდა მესამე, უძველესი დარბაზული ტიპის ეკლესია. ამ ეკლესიის კედლები მკვეთრადაა გამოყოფილი კრამიტის ფენილით, რომელიც ტაძრის მთელ პერიმეტრს გასდევს. წყობაში შერჩევის გარეშეა გამოყენებული რიყის ქვები, შერეულია ფლეთილი ფილაქანი, რაც არატიპურია ალავერდისთვის. ეკლესია სადად ნაშენია ხელთარსებული მასალით. კირი მოყვითალო ფერისაა, არამყარი. XVI და IX-X სს-ის ეკლესიების კედლები მათ ფორმასა და ზომას იმეორებს. ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე ეს არის უძველესი — VI სამშენებლო ჰორიზონტის ნაგებობა და ტაძრის ინტერიერში შეესაბამება სამაროვნის — ქვაყუთების დონეს.

იოსებ ალავერდელის “ცხოვრების” თანახმად, ასურელი მამა ალაზნის ველზე უკაცრიელ ადგილზე იწყებს მოღვაწეობას: „ესე დაემკვიდრა მას შინა ადგილთა უდაბნოთა უშენოთა და უვალთა კაცთაგან და უნაყოფოთა.” [მერკვილაძე დ. 2007; 9]. მეუდაბნოე ბერის ცხოვრება ალავერდის უდაბნოში ერთმა „ღვთის კაცმა“ (“კაცი ვინმე სამეუფოთაგან”) დაარღვია, რომელიც ნადირობისას მოულოდნელად გადააწყდა იოსებ ალავერდელს. დიდგვაროვანმა „გულისხმა-ჰყო სინმინდე მისი...” „რამეთუ იყო გონიერ კაცი

იგი...” და აღთქმა დადო ამ ადგილას ღვთის სადიდებლად ტაძარი აღემართა. წმინდა იოსებმა „დაუცხრომლად სწავლითა თვისითა მრავალნი მოაქცივნა, ვიდრემდის ურწმუნოება სრულიად წარდევნა და ღვთისა მსახურება ესრეთ პატიოსნად ააღორძინა და ადგილი ესე განავრცელა კაცთა მიერ და აღავსო კრებულთა სულიერითა.” ალავერდელი მოძღვრის გარდაცვალების შემდეგ “ყოვლადმოღვაწე გუამი მისი დაიდვა ამასვე მონასტერსა” [მერკვილაძე დ. 2007: 11]. თუ გამოვლენილ დარბაზულ ეკლესიას ასურელი მამების ხანას — VI ს-ს დავუკავშირებთ, იოსებ ალავერდელი უნდა იყოს ამ ტერიტორიაზე დაკრძალული პირველი მიცვალებული. ერთადერთი ადგილი, რომელიც უშუალოდ უკავშირდება უძველეს ეკლესიას. ალავერდის ჯვარგუმბათიანი ტაძრის ინტერიერის ჩრდილოეთ აბსიდში მტკიცე დუღაბით ამოვსებული ორმოა. საბედნიეროდ, ალავერდის ჩრდილოეთ მკლავის ფასადი დაფუძნებულია არა საძირკველზე, არამედ სოლისებურ ბურჯებზე (ისე, როგორც XVI ს-ის დარბაზული ეკლესია). ამიტომ ადვილად შევადინეთ საკათედრო ტაძრის ფასადქვეშა სივრცეში და გამოვაჩინეთ უძველესი დარბაზული ეკლესიის სამხრეთ კედელი, აგრეთვე, მასთან მიჯრით გაჭრილი, დუღაბით ამოვსებული ორმოს ჩრდილოეთ კიდე.

ამრიგად, ნყალგაუმტარ ლუსკუმაში ჩართული სამარხი ალავერდის ტერიტორიაზე დაკრძალულ პირველ მიცვალებულს ეკუთვნის. ამის შემდეგ სამაროვანი მხოლოდ სამხრეთით ვითარდება და უძველესი ეკლესიის სამხრეთ კედელი მისი ჩრდილოეთ საზღვარია. მართალია, დუღაბის სიმტკიცის გამო ორმოს გათხრა შეუძლებელი გახდა, მაგრამ დუღაბით დაცულ სივრცეში შეღწევა ექსპედიციამ მაინც მოახერხა. №3 ქვაყუთის შესწავლის დასრულებისთანავე სამხრეთიდან შევამტკრიეთ რიგით მეორე ქვაყუთის ფილაქანი და დასაკრძალავ კამერაში შევადინეთ (როგორც ჩანს, XI ს-ში გაჭრი-

ლი ორმო საჭიროზე დიდი ზომის აღმოჩნდა, ამიტომ ორი ქვაყუთი გამოვლინდა. შესაბამისად, კირ-ღულაბითა და რიყის ქვებით ორი სამარხი დაიფარა. ძირითადი ყურადღება ჩრდილოეთ ქვაყუთს დაეთმო, რომელიც მთლიანად წყალგაუმტარი ლუსკუმის სივრცეში მოექცა). არ გამოვრიცხავთ, რომ №2 სამარხი ეკუთვნოდეს ეკლესიის აღმშენებელ დიდებულს, რადგან სწორედ აქ აღმოჩნდა შესანიშნავად ნაკეთი ოქროს საბეჭდავი ბეჭედი ჯვრისა და ვარსკვლავის (თუ მზის) გამოსახულებით. მის აბსოლუტურად ზუსტ პარალელს, ჯერ ვერ მივაკვლიეთ, მაგრამ ბეჭედი სწორედ IV-VII სს-ს ბიზანტიური ნიმუშების მსგავსია. ეს ერთადერთი არტეფაქტია, რომელიც მეტყველებს სამაროვნისა და ქვედა სამშენებლო

ჰორიზონტის თარიღზე.

არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროების მონაცემები ძირითადად ერთმანეთს შეესაბამება. ალავერდის ისტორიის უძველესი ეტაპი ორ საფეხურად იყოფა. თავდაპირველად შენდება დარბაზული ეკლესია და იჭრება სამაროვანი, რომელიც სამხრეთისკენ ვითარდება. რაღაც ეტაპზე ეკლესიის გარშემო ჩნდება ბურჯების სისტემა და იგება შენობები. ამ საფეხურზე იოსებ ალავერდელის საფლავთან მისაახლებლად სამხრეთიდან მლოცვე-

ალავერდის მე-16 ს-ის ქვეშ გამოვლენილი მე-9-10 სს-ის დარბაზული ეკლესია და კოლექტიური სამარხები.

ლებს ბურჯებს შორის უნდა გაევიწყლოთ. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს არის სტოა, გარშემოსავლელის თაღნარი. მაგრამ ბურჯების სისტემა ვრცელდება დასავლეთით, ხოლო ალავერდის ინტერიერში — სამხრეთით. ზოგადად, ეს ნაგებობები თითქმის IX-X სს-ის კომპლექსის მასშტაბებს აღწევს. სახეზეა განვითარება, რომელიც ფიქსირდება ასურელი მამის ცხოვრებაში, იმ განსხვავებით, რომ ეს პროცესი იწყება ასურელი მამის სიკვდილის შემდეგ. მშენებლობამ სამაროვნის გაუქმება განაპირობა. ბურჯები, ფაქტობრივად, ქვაყუთებზე დგას. აღმავლობის პერიოდს მიწისძვრა ან არაბთა შემოსევა წყვეტს.

ალავერდის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრები ადასტურებს (ისე, როგორც გარეჯის ლავრის, დოდორქის, იყალთოს, სამთავისის, ქასურის) ძველი ქართული წერილობითი წყაროების მონაცემებს ასურელი მამების მოღვაწეობის შესახებ. ეს არის საქართველოს ისტორიის დრამატული პერიოდი, როდესაც ვახტანგ გორგასლის სიკვდილიდან მოკლე დროში სასანურმა ირანმა მოახერხა სამეფო ხელისუფლების გაუქმება აღმოსავლეთ საქართველოში. გარდატეხა მოხდა იდეოლოგიური ბრძოლის სარბიელზეც. უპირატესობა მაზდეანობის, ზოგადად, წარმართული რელიგიის მომხრეებს მიენიჭათ. წყაროებიდან კარგად ჩანს, როგორ „წარიბირნა“ ქართველი ერისთავები ირანულმა ხელისუფლებამ [აბულაძე ილ. 1971-68: 32]. მაგრამ, „ნელ-ადრე შეკრბა ქართლი და განაჩინეს ერისთავად გუარამ“ [აბულაძე ილ. 1971: 95]. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გვამცნობს ბრძოლის დასაწყისზე, სახელმწიფოებრიობის აღდგენისა და ქრისტიანობის ასაღორძინებლად. იდეოლოგიურ ბრძოლას სწორედ ასურელი მამები წარმართავდნენ, რომლებიც ფეოდალებად ქცეული ერისთავების მხარდაჭერით სარგებლობდნენ — „ერისთავნი

იგი თვის-თვისა საერისთაოსა შეუცვალებელად” მართავენ [ქართლის ცხოვრება. 1955: 217]. მათი მეთაური მეფე კი არ იყო, არამედ დიდი ერისთავი (რესპ. ერისმთავარი), რომელიც თვითონ აირჩიეს და ერისმთავარი მხოლოდ პირველია თანასწორთა შორის. VI ს-ის ბოლოს ეს პროცესი აღმოსავლეთ საქართველოს გათავისუფლებით, სახელმწიფოებრიობის აღდგენითა და ქრისტიანობის საბოლოო გამარჯვებით დასრულდა. ვფიქრობთ რომ, სწორედ ამ ეტაპზე აშენდა და ლავრად ჩამოყალიბდა სამონასტრო კომპლექსი ალავერდის ტერიტორიაზე.

პიბლიოგრაფია

- აბულაძე ილ., ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები. თბ., 1955.
- აბულაძე ილ., ევსტატი მცხეთელის ცხოვრება. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. I თბ., 1968-1971. გვ. 32.
- ბატონიშვილი ვახუშტი., „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. „ქართლის ცხოვრება.“ IV. თბ. 1973.
- ბრაგვაძე ზ., რგანის სამაროვანი. არქეოლოგიური ჟურნალი I. თბ., 2000.

- ბახტაძე ნ., თვალჭრელიძე ზ., „დოდოს რქის მონასტერში 2007 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებისა და დაზვერვითი სამუშაოების ანგარიში“. თბ., 2007.
- ბოლქვაძე გ., წერეთელი კ., „ალავერდის მონასტრის მარანი“ ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები I. თბ., 2007.
- გაგომიძე დ., „წმ. იოსებ ალავერდელის საფლავი. აღმოჩენილ ფრესკაზე ჩატარებული საკონსერვაციო სამუშაოები“. ძველი ხელოვნება დღეს. თბ. 2011.
- ლორთქიფანიძე მ., ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. კახეთი. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. თბ., ტ. II. 1973.
- მერკვილაძე დ., ალავერდის სავანის დაარსების ისტორიიდან და მისი სახელწოდების შესახებ. ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები I. თბ. 2007.
- მჭედლიშვილი ბ., დღიურები (იხ. ხელნაწერი).
- ნადირაძე ჯ., ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1975.
- სონღულაშვილი ხ., ჯიეთის სამაროვანი. არქეოლოგიური ჟურნალი IV. თბ. 2006.
- ქართლის ცხოვრება. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. I., თბ., 1955.
- Чубинашвили Г., Архитектура Кахетии ., текст, изд-во Акад.наук. Груз. СССР, ТБ. 1959.

XVIII საუკუნის სპილენძის ფულის განკეპი

თინათინ ქუთელია

XVI-XVII საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველო სეფიანთა ირანის გავლენის სფეროში იყო მოქცეული და მონეტებიც ირანული სისტემით იჭრებოდა. XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან თბილისის ზარაფხანა ვერცხლის მონეტების პარალელურად რეგულარულად ჭრიდა სპილენძის ფულის ორ ნომინალს - ნახევარ ბისტს (ორმაგი ფული) და ყაზბეგს (ფული) [Пахомов, 1928:91; 108. Rabino, 1945:17 Кутелия, 1979:49]. სპილენძის ფული არ იყო უბრალო ხურდა, ვერცხლის ფულის დანამატი. მას მიმოქცევის საკუთარი სფერო ჰქონდა. უმეტესად სპილენძის ფულით ხორციელდებოდა ბაზრებში საცალო ვაჭრობა, ჯარისათვის და, სავარაუდოდ, მოხელეებისათვის ხელფასის გაცემა, აგრეთვე, სხვა წვრილ-წვრილი ფულადი ოპერაციები.

სპილენძის ფულის მოჭრა, ვერცხლის ფულისგან განსხვავებით, ირანში ადგილობრივი ხელისუფლების - პროვინციის ან ქალაქის მმართველის პრეროგატივა იყო. ცენტრალური (შაჰის) მთავრობა უშუალოდ არ აკონტროლებდა სპილენძის ემისიას და ამდენად იგი ადგილობრივი ხელისუფლების შემოსავლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო გახლდათ. სპილენძის ფული საკრედიტო მონეტაა, რომელიც იძულებითი კურსით იბრუნვის. ჩვეულებრივ, სპილენძის მონეტის ნომინალური ღირებულება დიდად აღემატება მის რეალურ ღირებულებას, ამიტომ ოქროსა და ვერცხლის ფულისგან განსხვავებით, სპილენძის მიმოქცევა შეუზღუდავი იყო ტერიტორიალურად და დროში. ადგილობრივი დიდებულები ხშირ-

ად ცვლიდნენ სპილენძის მონეტის ტიპს. ყოველი ასეთი ცვლილების დროს ხდებოდა ძველი მონეტების გაუფასურება და ისინი ბრუნვიდან გადიოდა. ამიტომ განძებად მათ დაგროვებას აზრი არ ჰქონდა და მართლაც XVII საუკუნის განძები არ მოგვეპოვება. საქართველოში ვითარება XVIII საუკუნის დასაწყისიდან შეიცვალა. ამჟამად, ხელთ გვაქვს სპილენძის ფულის ოთხი განძი. ოთხივე განძი შედგება 1700-1719 წლებში თბილისში მოჭრილი ფულისგან და თითოეულ მათგანში წარმოდგენილია ამ პერიოდის თბილისური მონეტების ყველა ცნობილი ტიპი – ჰიჯრის 1112 (1700\01), 1114 (1702\03), 1120 (1708 ან 1709), 1124 (1712), 1130 (1717/18), 1131 (1718\19) წლებისა. მხოლოდ წალვლის განძში არ არის ჰიჯრის 1114 მოჭრილი მონეტა. ოთხივე განძი დაფლულია 1719 წლის შემდეგ. ეს ფაქტი იმის მაუწყებელია, რომ სპილენძის განძის ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ტიპი ერთდროულად იბრუნვოდა. ამდენად, ირკვევა, რომ დროის ამ მონაკვეთში ძველად მოჭრილი სპილენძის ფული რაღაც მიზეზების გამო ბრუნვიდან არ ამოღებულა ახალი ტიპის მონეტების მიმოქცევაში დამკვიდრების შემდეგაც.

ბაქარი

ვფიქრობ, ეს ფაქტი შეიძლება აიხსნას იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარებით.

XVIII საუკუნის ქართლის სამეფოს განაგებდნენ ბაგრატიონთა ერთი ოჯახის წარმომადგენლები: ვახტანგ VI (1703-1709 წწ.), მისი ძმა სიმონი (1712-1714 წწ.) და ვახტანგ VI-ის ვაჟი ბაქარი (1717-1719 წწ.). მათი მმართველობის პერიოდში მონეტებზე კვლავ გაჩნდა ქართული წარწერები - მეფეთა სახელები, თუმცა ტიტულატურის გა-

რეშე, მაგ.: ვგ ან ვტგ – ვახტანგ, სმნ - სიმონ, ბქრ - ბაქარ.

პირველად ვახტანგ VI-ის მონეტაზე იკითხება თარიღი ქრისტიანული წელთაღრიცხვით - 1708 და 1709. როგორც ჩანს, ეს იყო ქართლის მეფეთა მცდელობა აღედგინათ სამონეტო რეგალია. ქართული წარწერების გამოჩენა ფულზე სრულად ასახავს ვახტანგ VI-ის მისწრაფებას გათავისუფლდეს სეფიანთა ირანის გავლენისაგან და აღადგინოს ერთიანი ქართული სამეფო.

ირანული მონეტის მსგავსად თბილისის სპილენძის ფულზეც სხვადასხვა გამოსახულებაა მოცემული.

გთავაზობთ, XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის სპილენძის ფულის განძებში წარმოდგენილი მონეტების აღწერილობას (მონეტების აღწერისას ვიხელმძღვანელებ ე. პახომოვის ნაშრომით [Пахомов, 1928]). მონეტის I მხარეს პირობითად ვუნოდებ იმ ზედაპირს, რომელზეც გამოსახულებაა, II მხარეს კი, სადაც აღნიშნულია მოჭრის ადგილი.

ანონიმური. ჰიჯრის 1112 (1700/01).

I. მარტორქა და მცენარეული ორნამენტი;

II. წერტილოვან-ხაზოვან რკალში სპარსული ზედწერილი

س يلف ب ر ض س و ل ف ١١١٢

იჭედა თბილისს 1112.

ანონიმური. ჰიჯრის 1114 (=1702/03) (ამ ტიპს წინამორბედი ავტორები ათარიღებენ ჰიჯრის 1014 ან 1040 წწ. იხ. ქუთელია 1984:65-70; Кутелия 1979:52-53).

ანონიმური 1112.

ანონიმური 1114.

I. ნერტილოვან-ხაზოვან რკალში გამოსახულია ლომი;

II. ორყულფიან ხაზოვან რკალში - მომცრო ლომი.

ყულფებში ნერტილებია.

ირგვლივ სპარსული ზედწერილი

س يلفت بروضه س ولف ۱۱۱۴

ფულუსი იჭედა თბილისს 1114.

ვახტანგი. ჰიჯრის 1120 (1708 ან 1709)

I. სამანძიანი გემი, რომელზეც ზემოდან ეშვება მტრედი. ნისკარტით ზეთისხილი უჭირავს. ანძასთან ვარსკვლავია. ქვემოთ, ტალღების ფონზე ევროპული თარიღია - 178 (1708) ან 179 (1709).

II. ფიგურულ ბუდეში ზოდიაქოს თევზები და ქართული ზედწერილი ვტგ – ვახტანგ. ირგვლივ სპარსული ზედწერილი

س يلفت بروضه س ولف ۱۱۲۰

იჭედა თბილისს 1120.

სიმონი. ჰიჯრის 1124 (1712).

I. ნერტილოვან-ხაზოვან რკალში გამოსახულია დრაკონი. ქართული ზედწერილი სმნ-სიმონ.

II. ნერტილოვან რკალში სპარსული ზედწერილი:

س يلفت بروضه س ولف ۱۱۲۴

ფულუსი იჭედა თბილისს 1124.

ბაქარი. ჰიჯრის 1130 ან 1131 (1717-1719).

I. ნერტილოვან-ხაზოვან რკალში ფარშევანგის გამოსახულებაა. არე შევსებულია მცენარეული რტოებითა და ნერტილოვანი ვარდულებით. ქართული ზედწერილი ბქრ – ბაქარ.

ვახტანგი.

სიმონი

II. ხაზოვან რკალში სპარსული ზედწერილი

سيفت بروضه سولف ۱۱۳۱ ان ۱۱۳۰

ფულუსი იჭედა თბილისს 1130 ან 1131.

სპილენძის ფულზე დაკვირვების შედეგად ე. პახომოვმა გამოიტანა დასკვნა, რომ მათზე მოცემული თარიღები, შესაძლებელია, მიუთითებდეს მონეტის მოჭრის თარიღს კი არა, არამედ მონეტის ამ ტიპის დამკვიდრების თარიღზე [Пахомов, 1928:90]. პახომოვის ჰიპოთეზას ადასტურებს ის გარემოება, რომ ერთი და იგივე თარიღი აწერია მონეტებს, რომლებზეც

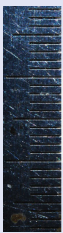
2664

ბაქარი (სიქაზე ნეგატიური წარწერა...)

გამოსახულება, მართალია, იდენტურია, ოღონდ სხვადასხვა მხარესაა მიმართული. არის შემთხვევა, როდესაც მონეტაზე ნეგატიური წარწერა (ე.ი. სიქაზე წარწერა შეცდომით პოზიტიურად ამოუკვეთავთ).

გთავაზობთ, ეროვნული მუზეუმის ნუმიზმატიკური კაბინეტის განძების ფონდში დაცული სპილენძის მონეტების სამი განძის აღწერილობას. მოცემულია მონეტების მაქსიმალური და მინიმალური წონა გრამებში.

5797

ბაქარი

1. ყანდაურას (გურჯაანის მუნიციპალიტეტი) განძი. ინვენტარის 11290-11390; 18837-18970; აღმოჩნდა 1959 წელს რ. აბესაძის საკარმიდამო ნაკვეთის დამუშავების დროს. შალის ნაქსოვ წინდაში გამოკრული სპილენძის 164 მონეტა მოთავსებული იყო თიხის ქილაში. ყველა მონეტა ნახევარი ბისტია.

- ანონიმური ჰიჯრის 1112 – 5 ცალი. 8,69 გ. - 8,55 გ.
- ანონიმური ჰიჯრის 1114 - 4 ცალი. 10,31 გ. - 10,09 გ.
- ვახტანგი ჰიჯრის 1120 – 10 ცალი. 9,00 გ. - 8,06 გ.
- სიმონი ჰიჯრის 1124 - 45 ცალი. 9,28 გ. - 7,78 გ.
- ბაქარი ჰიჯრის 1130 და 1131 - 100 ცალი 8,73 გ. - 7,70 გ.

განძი ჩაფლულია 1719 წლის შემდეგ [Кутелия, 1979:102].

2. დისევის (ყოფილი ზნაურის რ-ნი) განძი. ინვენტ. 11215-11274. გ. ოქროპირიძემ 1963 წ. საკარმიდამო ნაკვეთის დამუშავების დროს სპილენძის 60 მონეტა იპოვა. ყველა მონეტა ნახევარ ბისტია.

- ანონიმური ჰიჯრის 1112 - 6 ცალი. 8,77 გ. - 8,36 გ.
- ანონიმური ჰიჯრის 1114 - 3 ცალი. 10.65 გ. - 9,45 გ.
- ვახტანგი ჰიჯრის 1120 - 6 ცალი. 9,24 გ. - 8,77 გ.
- სიმონი ჰიჯრის 1124 - 20 ცალი. 9,93 გ. - 8,05 გ.
- ბაქარი ჰიჯრის 1130 - 25 ცალი. 8,63 - 8,18 გ.

განძი ჩაფლულია 1718 წლის შემდეგ [Кутелия, 1979:103].

3. ატენის (გორის მუნიციპალიტეტი) განძი. ინვენტ. 11582-11606. 1962 წელს თ.ბუთხუზმა 25 მონეტა იპოვა, ყველა მათგანი ნახევარბისტია.

- ანონიმური ჰიჯრის 1112 – 1 ცალი. 8,41 გ.
- ანონიმური ჰიჯრის 1114 - 1 ცალი. 10,12 გ.
- ვახტანგი ჰიჯრის 1120 - 3 ცალი. 9,07 გ. - 8.65 გ.
- სიმონი ჰიჯრის 1124 - 6 ცალი. 9,01 გ. - 6,64 გ.
- ბაქარი ჰიჯრის 1130,1131 - 14 ცალი. 8,59 გ. - 8,20 გ.

განძი ჩაფლულია 1719 წლის შემდეგ [Кутелия, 1979:103].

4. ნაღვლის განძი (ხაშურის მუნიციპალიტეტი) დაცულია ხაშურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. 1964 წელს დავით კაპანაძემ აღმოაჩინა სპილენძის მოკალუღი ქვაბი, რომელშიც 22

მონეტა იყო მოთავსებული. ინვენტარის ნომრებია: 289-290, 294, 1535, 1528, 1542, 1546, 1548, 1552, 1536-1537, 1539-1541, 1543-1545, 1547, 1549-1551 [Джалагания, Дундуа, 1974:59]. წალვლის განძში თბილისური სპილენძის ფულის 2 ნომინალია: 18 ცალი ნახევარი ბისტი (ორმაგი ფული) და 4 ცალი ფული.

- ანონიმური ჰიჯრის 1112 – 1 ცალი. 8,55 გ.
- ვახტანგი ჰიჯრის 1120 - 1 ცალი. 8,90 გ.
- სიმონი ჰიჯრის 1124 - 5 ცალი. 9,31 გ. - 8,60 გ. 2 ცალი ფული 4,90 გ.- 4,27 გ.
- ბაქარი ჰიჯრის 1130, 1131 - 11 ცალი. 8,57 გ.-7,55 გ. ამავე წლების 2 ფული - 4,27 გ. - 4,23 გ.

წალვლის განძი დანარჩენი განძებისაგან განსხვავდება. მასში თბილისური ფულის ორი ნომინალია: ნახევარი ბისტი და ფული (ორმაგი ფული).

განძი ჩაფლულია 1719 წლის შემდეგ.

აღსანიშნავია პეტერბურგის სახელმწიფო ერმიტაჟში დაცული თბილისური სპილენძის მონეტების კოლექცია. კოლექცია 60 ცალი მონეტისგან შედგება. ინვენტ. 8629-8643. მათი აღმოჩენის ვითარება უცნობია, მაგრამ ი.დობროვოლსკის აზრით, ეს კოლექცია განძი უნდა იყოს. მისი შედგენილობა ზემოთ ჩამოთვლილი განძების იდენტურია, მხოლოდ ერთი განსხვავება შეინიშნება: მასში XVIII საუკუნის დასაწყისის მონეტებთან ერთად 1 ცალი თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის ჰიჯრის 1168=1754/55 და ერეკლე II-ის ჰიჯრის 1179 წლის 1765/66 – 2 ცალი მონეტაა [Добровольский, 1977:178-182]. აქაც, როგორც წალვლის განძში ორი ნომინალია ნახევარი ბისტი და ფული. ადრეული მონეტა მოჭრილია ჰიჯრის

1114წ. (1702/03), ხოლო ყველაზე გვიანი 1179 წელს (1765/66). განძი ჩაფლულია XVIII საუკუნის მესამე მეოთხედში [Кутелия, 1979:103].

2013 წლის აგვისტოში ს. რუსაანთუბანში (ხაშურის მუნიციპალიტეტი) წმ. ანდრიას სახელობის ეკლესიაში განმენდითი სამუშაოების ჩატარების დროს აღმოჩნდა სპილენძის ფულის განძი. განძის 46 მონეტა თბილისშია მოჭრილი, 1 კი - შემახაში, ჰიჯრის 1120 (1708/09) წელს [ქუთელია, 1990:87. ტაბ. XXIV]. თბილისში მოჭრილი მონეტებია:

- ჰიჯრის 1114 - 1 ცალი.
- ვახტანგი ჰიჯრის 1120 - 1 ცალი.
- სიმონი ჰიჯრის 1124 - 16 ცალი.
- ბაქარი ჰიჯრის 1130 - - 1131 - 28 ცალი.

სავარაუდოდ, განძი შეწირულია ეკლესიისთვის 1719 წლის შემდეგ.

XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის სამონეტო განძების შესწავლა ცხადყოფს, რომ თბილისური სპილენძის მონეტები სახელმწიფო ფულის ფუნქციას ასრულებდა და იბრუნვოდა ქალაქის ფარგლებს გარეთ კახეთის სამეფოშიც [Кутелия, 1979:102].

ბიბლიოგრაფია

1. Rabino di Borgomale H., 1945: Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran (1500-1941), Hertford.
2. Давидович Е., 1953 – Некоторые черты обращения медных монет в Средней Азии конца XV-XVI вв. и роль надчеканов. – Известия АН Таджикской ССР, выпуск III, Душанбе.
3. Давидович Е., 1983: История денежного обращения средневековой Средней Азии. – Москва.
4. Пахомов Е., 1928: Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII вв. – отдельный оттиск из т. III «Востоковедения», вестник факультета Азербайджанского государственного университета, Баку, стр.90-109
5. Пахомов Е., 1938: Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, выпуск II. Баку.
6. Пахомов Е., 1949 : Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, выпуск V, Баку.
7. Северова М., 1978: Клад медных монет Еревана первой четверти XVIII века. Сообщения государственного эрмитажа, XLIII, (редактор

- Рабинович) – Ленинград, стр.57-59.
8. Кутелия Т., 1979 : Грузия и сефевидский Иран. Тбилиси.
  9. Джалагания И., Дундуа Г. 1974: Обращение ширванских монет XV века в Грузии (статья вторая) редактор З. Буниятов – Известия АН Азербайджанской ССР, серия истории, философии и права, №1, Баку, стр. 56-68.
  10. Добровольский И., 1977: Клад медных грузинских монет XVIII века в собрании Эрмитажа. - Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики, Ленинград. Редактор В.М. Потин.
  11. ქუთელია, 1984: ირანული სპილენძის ფულის ერთი ტიპის დათარიღებისათვის. – მუზეუმის მოამბე, 37-ბ. რედაქტორი ლ.ჭილაშვილი.
  12. ქუთელია, 1990: ირანული სპილენძის ფულის კატალოგი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების მიხედვით).

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ქართლის პირველი კათოლიკოსის სამარხი?

იულონ გაგოშიძე, ელისო ყვავაძე

ვახტანგ გორგასლის საეკლესიო რეფორმა ეპისკოპოს მიქაელთან კონფლიქტით დაიწყო და ქართლში კონსტანტინეპოლიდან გამოგზავნილ პეტრეს ქართლის კათოლიკოსად დადგინებითა და 12 ეპისკოპოსის განწესებით დასრულდა. ძველი ქართველი ისტორიკოსი, ვახტანგის ცხოვრების აღმწერელი ჯუანშერ ჯუანშერიანი მოგვითხრობს: “ხოლო ვახტანგ წარავლინა მოციქული წარმოყვანებად ცოლისა მისისა, და პეტრესთჳს კათალიკოსისა და სამოელ ეპისკოპოსისა” [ჯუანშერი 1955: 196]. პეტრე ქართლის მომავალი კათოლიკოსი, და 12 საეპისკოპოსოდ განმზადებული პირი, მათ შორის სამოელი, კონსტანტინეპოლიდან გაემართნენ ანტიოქიას, სადაც პეტრე ქართლის კათოლიკოსად, ხოლო დანარჩენი ეპისკოპოსებად აკურთხა ანტიოქიის პატრიარქმა [ჯუანშერი 1955: 197]. ახლად ნაკურთხი მღვდელთმთავრების საქართველოში ჩამობრძანებით დაიწყო საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ავტოკეფალიის ერა. კათოლიკოსს შესაფერისი საკათედრო საყდარი ეკადრებოდა და ამიტომ “მცხეთას მეფემან ვახტანგ აღაშენა ეკლე-

სია მოციქულთა სუეტი ცხოველი, და უპყრა სვეტსა შინა სამხრით ადგილსა მას, სადა-იგი დაცემულ იყო ეკლესია, რომელ არს სიონი დიდი. და მუნ შინა დასუეს პეტრე კათალიკოსად და სამოელ ეპისკოპოსად მცხეთასავე საეპისკოპოსოსა” [ჯუანშერი 1955: 198].

მიუხედავად იმისა, რომ ვახტანგ გორგასლის შემდეგ სვეტიცხოველი მრავალჯერ დაინგრა და მრავალჯერ აღსდგა, ვახტანგ მეფის მიერ აგებული გრანდიოზული სამნავიანი ბაზილიკის კვალი დღემდე იკითხება საქართველოს უმთავრესი კათედრალური ტაძრის გეგმარებაში. შემორჩენილია ვახტანგისეული ბაზილიკის სვეტების ორნამენტირებული ბაზისები და ელია წინასწარმეტყველის ეკლესიაში კაპიტელები. როგორც ჩანს, ვახტანგისეული ბაზილიკის კუთვნილია ხარის ორი თავიც ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე. გიორგი პირველის მეფობისა (1014-1031 წწ.) და მელქისედეკის კათოლიკოსობის (1010-1033 წწ.) დროს ხუროთმოძღვარ არსაკიდის პროექტით აგებული გუმბათიანი ტაძარი, როგორც ეს ვ. ცინცაძემ დაადგინა [Цинцадзе 1987; Цинцадзе 1991] ძირითადად იმეორებს ვახტანგ გორგასლისდროინდელი ბაზილიკის გეგმას, ოღონდ საკურთხეველი აღმოსავლეთისკენ დაგრძელებულია და მის ორივე მხარეს მიმატებულია პასტოფორიუმები, რომლებიც დღეს ეკლესიებად არის ნაკურთხი ელია წინასწარმეტყველისა და წმინდა ნიკოლოზის სახელზე. ელია წინასწარმეტყველის ეკლესიის წინ (ჩრდილოეთით), არსაკიდის მიერ მიმატებულ ნაწილში მოწყობილია აკლდამა, რომელშიც დაუკრძალავთ მელქისედეკ კათოლიკოსი — განახლებული ტაძრის ქტიტორი.

2006 წელს გადაწყდა სვეტიცხოვლის ტაძრის იატაკის დაწევა და ახალი ქვით მოფენა. სარემონტო სამუშაოებთან დაკავშირებით,

სრულიად საქართველოს კათო-
ლიკოს-პატრიარქის, უნმინდ-
ესისა და უნეტარესის ილია II-ის
კურთხევით სვეტიცხოველში
არქეოლოგიური გათხრები
დაიწყო. გათხრებში მონაწილ-
ეობდნენ არქეოლოგები: ი. გა-
გოშიძე და გ. გიუნაშვილი, ხე-
ლოვნებათმცოდნე ქ. აბაშიძე,
არქიტექტორ-რესტავრატორი
ნ. ზაზუნაშვილი. ამ გათხრების
მატერიალურად უზრუნველყო-
ფაში დიდი წვლილი მიუძღვის
კრწანისის წმინდა ნიკოლოზის
ეკლესიის მრევლს, დეკანოზ ბე-
სარიონ მენაბდეს. გათხრებმა
ბევრი ახალი და საინტერესო
ინფორმაცია შეგვძინა, მაგრამ
შედეგები დღემდე არ არის გამ-
ოქვეყნებული. წინამდებარე პუ-
ბლიკაციაში განვიხილავთ მხო-
ლოდ ერთ საკითხს, რომელიც
გათხრების პროცესში დაისვა
და შესაძლოა, გადაწყდა კიდევ.

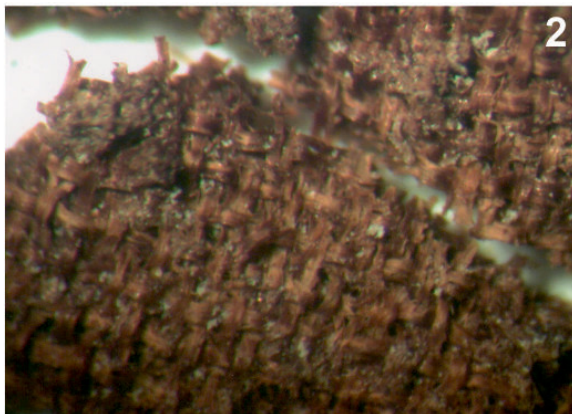
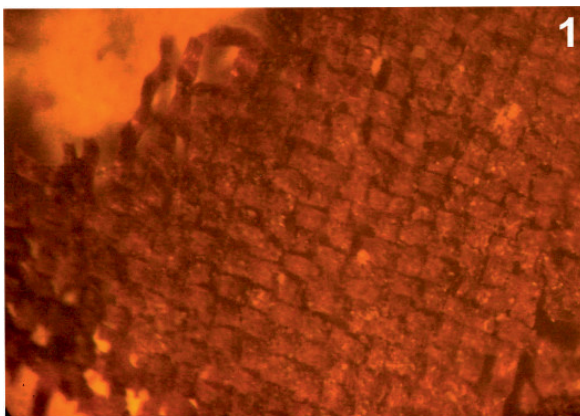
სვეტიცხოვლის სამხრეთ კა-
რის აღმოსავლეთით, უშუალო-
დ მელქისედეკ კათოლიკო-

პეტრე-კათოლიკოსი

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

სის აკლდამის დასავლეთით, იატაკში ჩასმული იყო საფლავის ქვა, რომელზეც ბაღდახინი იდგა. მართალია, საფლავის ქვას წარწერა არ ჰქონია, მაგრამ ეჭვს არ იწვევდა ის, რომ ეს ქვა ფრიად საპატიო პიროვნების სამარხს ფარავდა. სვეტიცხოველში, საქართველოს უმთავრეს ტაძარში, ცხადია, შემთხვევითი პირი არ დაიმარხებოდა, გარდა ამისა, ეს ადგილი სვეტიცხოვლისთვისაც კი განსაკუთრებულიად საპატიოდ ჩანს. ეს ადგილი გორგასლისეული ბაზილიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე უნდა ყოფილიყო. გათხრების დაწყებამდე გაჩნდა კითხვა, თუკი არსაკიძისდროინდელი ტაძრის ქტიტორის — მელქისედეკ კათოლიკოსის აკლდამა ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მოაწყვეს, გორგასლისდროინდელი ტაძრის იმავე სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იმდროინდელი კათოლიკოსი ხომ არ დაუკრძალავთ?

მიცვალებულის სუდარის ქსოვილის ნაშთი

გათხრების პროცესში, ცხადია, ყურადღება ეთმობოდა საფლავის ქვეშ არსებულ სივრცეს. ნულოვანი წერტილიდან 195 სმ-ის სიღრმეზე, თვით სვეტიცხოვლის უძველესი იატაკის დონეზე დაბლა გამოჩნდა ქვიშაქვის სამი ფილა, რომლებიც ფარავდა ქვიშაქვისავე ოთხი ფილით შედგენილ ქვაყუთს. გადახურვის ფილების დასავლეთი ქვა ჩატეხილი იყო, მაგრამ ქვაყუთში მიწა არ ჩასულა

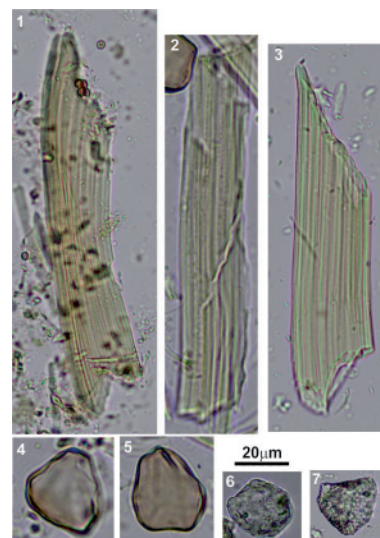

და პრეპარაციის გარეშეც კარგად გამოჩნდა ადამიანის ჩონჩხი. ქვაცუთი ზუსტად ისეთივეა, როგორც ასეულობით არის გათხრილი სამთავროს სამაროვანზე და სხვაგანაც საქართველოში. ისინი, როგორც წესი, ადრეული შუა საუკუნეებით თარიღდება. სამარხის შიდა ზომებია: სიგრძე — 180-190 სმ, სიგანე — 71-75 სმ, სიღრმე - 110 სმ. აშკარაა, რომ ამ ქვაცუთში დაკრძალული პირი დაუმარხავთ ვახტანგისდროინდელ ეკლესიაში.

მიცვალებულის ჩონჩხი არ ალაგებულა, ის ადგილზე დაათვალიერა ანთროპოლოგმა თეა ჯაშაშვილმა. ანთროპოლოგის გადმოცემით მიცვალებული დაახლოებით 160 სმ სიმაღლის ასაკოვანი მამაკაცი იყო.

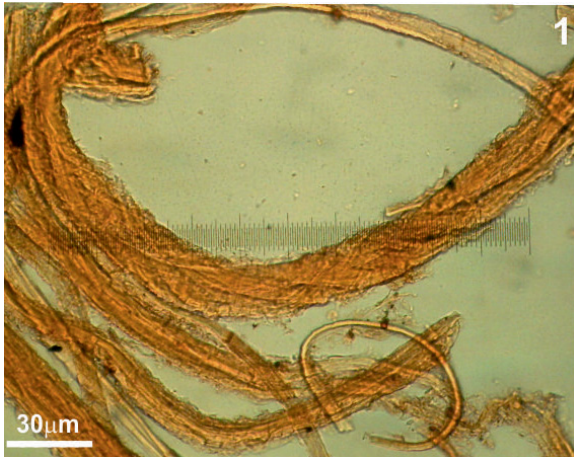
პალინოლოგიური კვლევისთვის აღებული იქნა ნიმუშები: მიცვალებულის სუდარის, ტანსაცმლისა, აგრეთვე, მიწისა, აკლდამის იატაკიდან (სულ 12 ნიმუში).

მიცვალებულის გულ-მკერდზე, კიდურებსა და მუცლის არეში შემორჩენილი იყო სუდარის რამდენიმე (4-6) ფენა. ქსოვილის ბოჭკოს მიკროსკოპიულმა გამოკვლევამ აჩვენა, რომ იგი მცენარე ჭილისგან (*Juncus*) იყო დამზადებული. ქსოვილი ახალი უნდა ყოფილიყო, რადგან მასში ჭილის თესლი და ყვავილის მტვრის მარცვლებია ნაპოვნი, რომლებიც მცენარის ღეროებს შეჰყვა. ქსოვილი გახამებული იყო, რადგან აღმოჩენილია ხორბლეულის სახამებლის უამრავი მარცვალი. უნდა აღინიშნოს, რომ ჭილისგან ჭილოფის გარდა, როგორც ნარსულში ისე, დღესაც მზადდება მაღალი ხარისხის ქსოვილი (Stevens. 2003).

ჭილის (*Juncus*) ქსოვილის ბოჭკო (1,2,3), ჭილის მტვრის მარცვლები (4,5); ხორბლეულის (ჩერეალია) სახამებელი (6,7)

ჭილის სუდარის აღმოჩენა საქართველოში პირველი და ჯერჯერობით ერთადერთი შემთხვევაა. საქართველოში განხორციელებული ადრინდელი პალინოლოგიური კვლევები ცხადყოფს, რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში სუდარად უმეტესად სელის ქსოვილს იყენებდნენ.

შალის თასმის ნაშთი

ამის კარგი მაგალითია წინამურის ქვაყუთი (Kvavadze et al. 2010). იმ ფაქტს, რომ ჭილის ქსოვილს საქართველოში უძველესი დროიდან ამზადებდნენ ადასტურებს დედოფლის გორაზე გათხრილი საფეიქრო (ან სამკერვალო), სადაც პალინოლოგიური კვლევის შედეგად სელის, ბამბისა და აბრეშუმის ქსოვილების ნაშთებთან ერთად ჭილის ქსოვილის ბოჭკოებიც დადასტურდა (Kvavadze, Gagoshidze 2010).

გულმკერდზე, მუხლებთან და მენჯთან სუდარის ქვეშ აღებულ ნიმუშებში აღმოჩენილია ბამბისა და სელის ქსოვილის შავად შეღებილი ბოჭკოები, რომლებიც უეჭველად ტანსაცმლის ნაშთია. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ მიცვალებული ნამდვილად სასულიერო პირი უნდა ყოფილიყო, რადგან მას შავი სამოსი ეცვა. გარდა ამისა, მიცვალებულის წელის არეში ნაპოვნია თასმა და მისმა ბოჭკოს მორფოლოგიურმა კვლევამ აჩვენა, რომ თასმა შალის იყო. თასმაზე აღმოჩენილი ფიჭვის მერქნის ტრაქეალური უჯრედები კი მიუთითებს, რომ თასმაზე შეკიდული იყო ხის რალაც ნივთი, რომელიც მიცვალებულს ჩაატანეს.

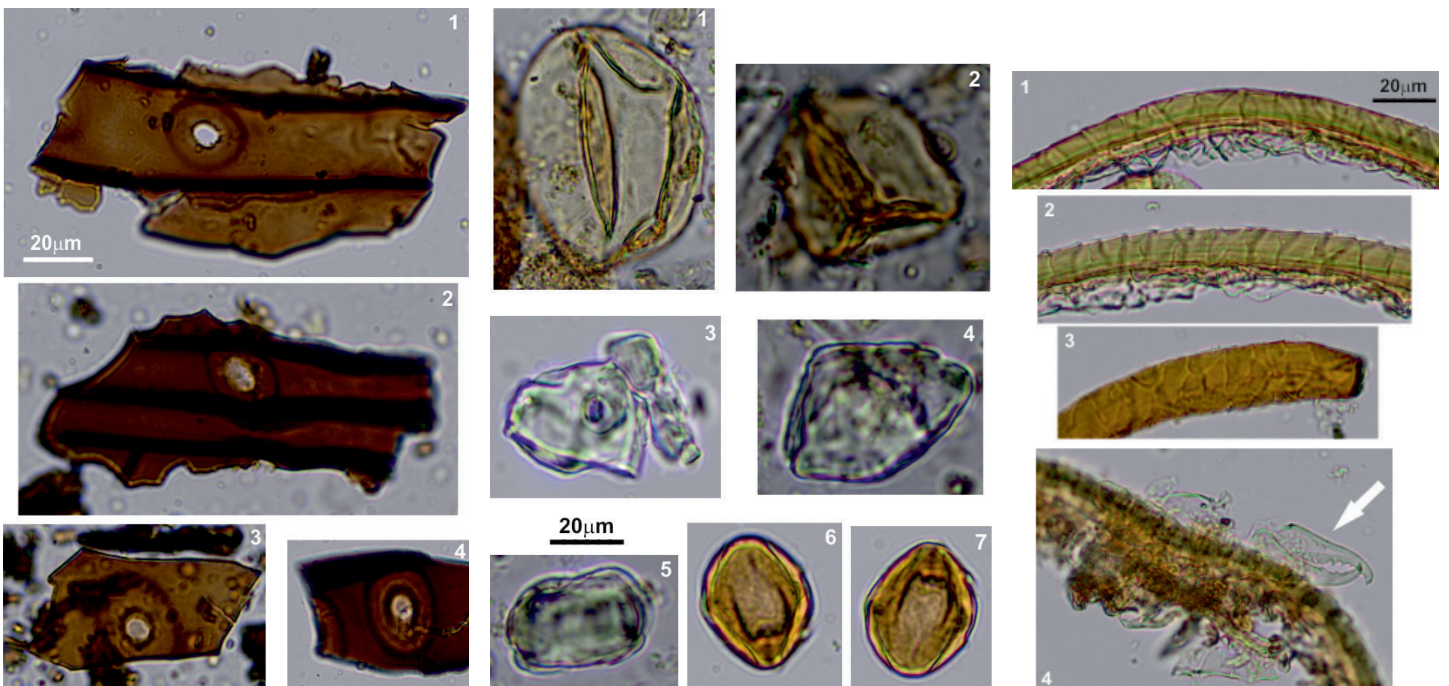
აღსანიშნავია, რომ საბას მონასტერაში (პალესტინა, კედრონის ხეობა), სადაც დღემდე მტკიცედ იცავენ მონასტრის დამაარსებლის, საბა განწმენდილის მიერ VI საუკუნის დასაწყისში დადგენილ წესებს, გარდაცვლილ მონაზონს აკლდამაში სუდარაში გახვეულსა და თასმით შეკრულს ასვენებენ [Patrich 1995]. ასევე ხომ არ იმარხებოდნენ მონაზვნები V-VI საუკუნეთა მიჯნის საქართველოში?

ძალზე საინტერესო აღმოჩნდა მუცლისა და მენჯის არეში აღებული ორგანული ნაშთების პალინოლოგიური კვლევა. აღნიშნულ სინჯებში აისახა ის ბოლო საჭმელი, რომელიც მიცვალებულმა მიიღო უშუალოდ გარდაცვალების წინ. ეს კი აღმოჩნდა პური და ღვინო, რადგან მუცლის არის მასალაში ნაპოვნია მხოლოდ ხორბლისა და ყურძნის მტვრის მარცვლები და ხორბლის სახამებელი. ცნობილია, რომ გამომცხვარი პური და ღვინო ყოველთვის შეიცავს ვაზისა და ხორბლის ყვავილების მტვერსა და სახამებლს (Rosch 2005; Kvavadze et al 2010a, b).

1 ფიჭვის (*Pinus*) მერქნის ტრაქეალური უჯრედები, რომლებიც შალის თასმაზეა აღმოჩენილი

2 მუცლის არეში ნაპოვნი ხორბლის (*Triticum*) მტრის მარცვლები (1,2); ხორბლეულის სახამებელი (3,4,5); ჩვეულებრივი ვაზის (*Vitis vinifera*) მტვერი (6,7).

3. შალის (wool) ქსოვილის ბოჭკო (ისრით ნაჩვენებია მწერის ნაშთი, რომელიც ჭამდა შალის ძაფს და თითქმის გაანადგურა თასმის უმეტესი ნაწილი)

ქვაყუთი

განგებოდ სურნელოვანი ზეთოვანი ნელსაცხებლები. ნელსაცხებლების თითქმის ყველა ნიმუშში აღმოჩენილია იმ სურნელოვან მცენარეთა — მირტის (Myrtus), სმირნის (Smyrnium), ვარდისა (Rosa) და სხვ. მტვერი, რომელთა ყვავილებისაგან ხდიან ეთერზეთებს. ნელსაცხებლები ხმელთაშუა ზღვის

ის ჰიპოტეზა რომ, მიცვალებული განსაკუთრებულად მაღალი იერარქიის სასულიერო პირი უნდა ყოფილიყო დასტურდება იმითაც, რომ მის სხეულზე აღმოჩნდა სა-

სამარხი

სუდარაში გახვეული ბერის ცხედარი. საბა განწმენდილის მონასტერი

რეგიონიდან შემოტანილი უნდა ყოფილიყო, რადგან მირტა (Myrthus) მხოლოდ იქ ხარობს.

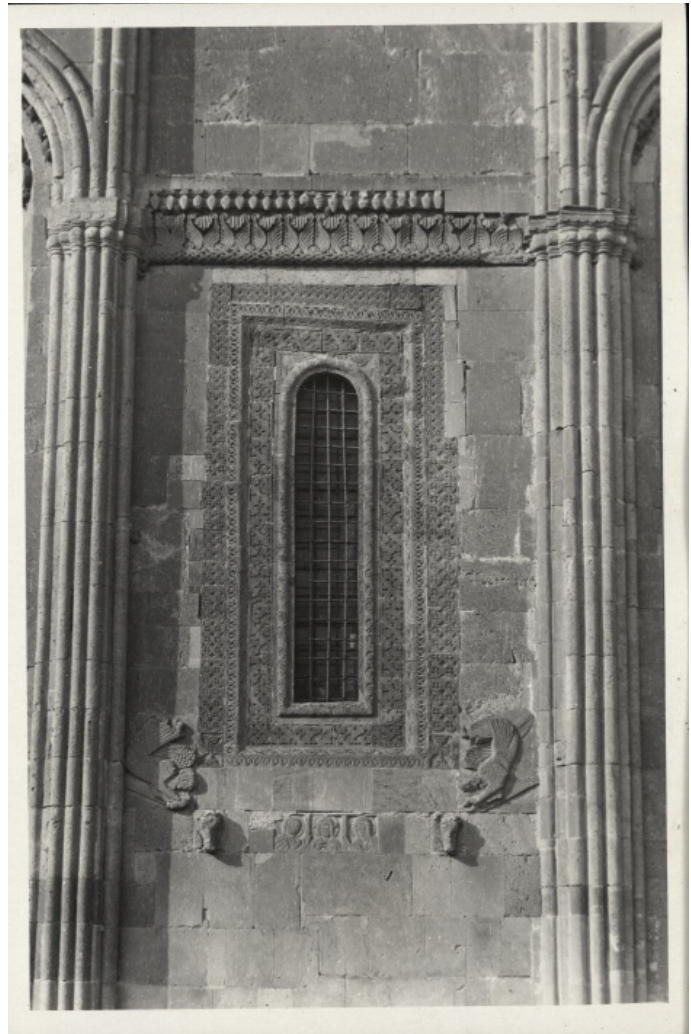
პალინოლოგიურად შესწავლილ მასალაში ბევრია ტკიპებისა და სხვა მწერების მიკროსკოპიული ნაშთები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მიცვალებული დაიკრძალა ზაფხულში, ანუ ტკიპების გამრავლების აქტიური ფაზის პერიოდში.

მისი გარდაცვალება უეცარი არ უნდა ყოფილიყო. ეს პიროვნება ემზადებოდა სიკვდილისათვის, რადგან პურისა და ღვინის გარდა (ზიარების დროს მიღებული) არაფერი მიუღია.

ანთროპოლოგიური და პალინოლოგიური კვლევის შედეგად გაირკვა, რომ ვახტანგ გორგასლისდროინდელი სვეტიცხოვლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, საკურთხევლის მახლობლად ადრეული შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელ ქვაყუთში დიდი პატივით დაუკრძალავთ ხანშიშესული მამაკაცი, მაღალი რანგის სასულიერო პირი.

ხომ არ არის ეს ქართლის პირველი კათოლიკოსის პეტრეს სამარხი?

სვეტიცხოველი - აღმოსავლეთის ფასადი.

ბიბლიოგრაფია

1. ჯუანშერი, 1955: ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება, ტ.1. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1955, გვ. 139-244.
2. Цинцадзе, 1987: В. Цинцадзе, Светицховели во Мцхета. ქართული ხელოვნება IX, თბილისი, 1987, გვ. 15-25.
3. Цинцадзе, 1991: В. Цинцадзе, Некоторые особенности базилик раннехристианской Грузии и архитектура базилики V-го века Светицховели в Мцхета. ქართული ხელოვნება X, თბილისი, 1991, გვ. 17-50.
4. Kvavadze, Gagoshidze 2008: Kvavadze E., Gagoshidze I. Fibres of silk, cotton and flax in a weaving workshop from the first century A.D. palace of Dedoplist Gora, Georgia. *Vegetation History & Archaeobotany*, 17(Supl.1):211-215.
5. Kvavadze, Rukhadze, Nikolaishvili, Mumladze 2008: Kvavadze E., Rukhadze I., Nikolaishvili V., Mumladze L. Botanical and zoological remains from an Early Medieval grave at Tsitsamuri, Georgia. *Vegetation History & Archaeobotany*, 17 (suppl.1): 217-224.
6. Kvavadze, Chichinadze, Martkoplshvili 2010: Kvavadze E., Chichinadze M., Martkoplshvili I. The Pollen Production and yield in vineyard of Kakheti according to the results of pollen monitoring. *Proceedings of 33rd World Congress*

of Vine and Wine 8th General Assembly of the OIV 20-25 Jun. Tbilisi.

7. Kvavadze, Jalabadze, Shakulashvili 2010: Kvavadze E., Jalabadze M., Shakulashvili. Arguments indicating the presence of wine in Neolithic pots from Georgia using the method of palynological and chemical analysis. Proceedings of 33rd World Congress of Vine and Wine 8th General Assembly of the OIV 20-25 Jun Tbilisi.
8. Patrich 1995: Joseph Patrich, Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries Washington, 1995.
9. Rosch 2005: Rosch M. Pollen analysis of the contents of excavated vessels – direct archaeobotanical evidence of beverages. *Vegetation History and Archaeobotany*, 14:179-188.
10. Stevens 2003: Stevens M. Plant Guide. Bucket Ruch. USDA (U.S. Department of Agriculture), NRCS, National Plant Data Center.

მუზეუმები და არტეფაქტები

ზევისისა და მნემოსინეს საიდუმლო კავშირის შედეგად, სიმღერისა და ცეკვის ხელოვნებით დაჯილდოებული ცხრა ქალიშვილი დაიბადა. ეს მუზა-ქალღმერთები — პოეტთა შთაგონების წყარონი, პარნასზე ცხოვრობდნენ. მუზებს თავიანთი ტაძრები სჭირდებოდათ და გაჩნდა “მუზეუმები.” ცხრა მუზის ცხრა მუზეუმი, ცხადია, არ იკმარა სიძველეების, ხელოვნებისა და ზოგადად მშვენიერების ტრფიალმა კაცობრიობამ და დღეს სამყაროს უამრავი მუზეუმი ამშვენებს.

სულ ცოტა ხნის წინ, 18 მაისს მსოფლიომ მუზეუმების საერთაშორისო დღე აღნიშნა. ჟურნალი “ონლაინ არქეოლოგია” ამ ღირსშესანიშნავ თარიღს ულოცავს მუზეუმების მესვეურსთ, თანამშრომლებსა და დამთვალიერებლებს. “მუზეუმები და არტეფაქტები” კი წარმოგიდგენთ ქსნის ხეობის ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმ-ნაკრძალს, ასევე, იქ დაცულ ბარელიეფს, რომელიც საინტერესოა როგორც შინაარსობრივი, ისე მხატვრული ღირებულებით.

ახალგორის ქსნის ხეობის ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმ-ნაკრძალის მმართველი ბ-ნ ვლადიმერ ლუნაშვილი მუზეუმ-ნაკრძალისა და ბარელიეფის შესახებ:

მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი ახალგორში შეიქმნა 1982 წელს საზოგადოებრივ საწყისებზე არსებულ მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ბაზაზე. ამ პერიოდში, ქსნის ერისთავთა სასახლეში მიმდინარეობდა სარესტავრაციო სამუშაოები, ამიტომ მუზეუმისთვის გამოიყო ერთი პატარა ოთახი მუსიკალური სკოლის შენობაში. 1985 წელს სასახლის სარესტავრაციო სამუშაოები დასრულდა და

მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი ქსნის ერისთავთა სასახლეში განთავსდა.

ახალგორის ქსნის ხეობის ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმ-ნაკრძალში დაცულია დაახლოებით 5000 ექსპონატი, რომელთაგან 500 ექსპონირებულია.

ბარელიეფი:

ახალგორში, ქსნის ხეობის ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმ-ნაკრძალში დაცულია ბარელიეფი (საინ-

ვენტარო №-02537), რომელზეც გამოსახულნი არიან ერთმანეთს შეტოტებულ-შეჭიდებული ლომი და მგელი. მგელი იღრინება, კბილები უჩანს, რაც მისი გაავების ნიშანია — მნახველში შიშსა და ძრწოლას იწვევს. მგელი სხეულზე აფრინდება ლომს, ლომი კი ტორებით იგერიებს მას და გარკვეულ მანძილზე აკავებს. ლომის მხრები და კისერი არ არის დაძაბული, ჩანს, რომ მგლის შეკავებას ზედმეტი ძალისხმევის გარეშე ახერხებს, ამიტომ მშვიდია. ლომის მშვიდი მდგომარეობის აღქმას კიდევ უფრო აძლიერებს მისი სახის გამომეტყველება. ეს სახე ადამიანის სახეს წააგავს, მაღლა აწეული წარბებით კი ერთგვარად სიმშვიდის, მბრძანებლობის იერი იკვეთება - ის მორჩილებისაკენ მოუწოდებს მნახველს.

ბარელიეფი მუზეუმ-ნაკრძალში ჩამოტანილია ყანჩაეთის ღვთისმშობლის (კაბენის) ეკლესიიდან. 2002 წელს გუმბათის ჩამონგრევის შემდეგ ის სხვა მსგავს ბარელიეფებთან ერთად, გუმბათის კედელში იყო ჩაშენებული. თარიღდება X საუკუნით და სპეცი-ალისტების განმარტებით ანალოგი არ ეძებნება.

ციხისძირი-პეტრა

ნინო ინაიშვილი

პეტრა-ციხისძირის არქიტექტურულ- არქეოლოგიური კომპლექსი

ადგილმდებარეობა: საქართველო, აჭარა, ქობულეთის მუნიციპალიტეტი, სოფელი ციხისძირი. მდებარეობს ბათუმიდან ჩრდილოეთით 25 კმ-ის მანძილზე, ქობულეთიდან სამხრეთით 8 კმ მანძილზე.

წერილობითი წყაროების მონაცემები

პეტრას, როგორც ისტორიული ლაზიკის ცნობილი ციხე-ქალაქისა და საეპისკოპოსო ცენტრის შესახებ, წერილობითი ცნობები შემონახულია VI-IX სს. ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობაში (იუსტინიანეს ნოველები, პროკოპი კესარიელის თხზულებები, კონსტანტინოპოლის საეპისკოპოსო კათედრათა ნუსხები). წერილობითი წყაროების

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

მიხედვით, ლაზიკის სამხრეთ საზღვარზე, ზღვასთან, უს-
ახო დაბის ადგილას, იმპერატორ იუსტინიანეს (527-565)
ბრძანებით, გაშენდა ქალაქი, რომელიც უმნიშვნელოვა-
ნესი აღმოჩნდა ბიზანტია-ირანს შორის ლაზიკისთვის
წარმოებული ომის დროს. ციხე-ქალაქის სტრატეგიული
ფუნქციის შესახებ მეტყველებს პროკოპი კესარიელის აღ-
წერილობა: “ქალაქი პეტრა მიუვალია, ჯერ ერთი, ზღვის
მხრით, მერე ციცაბო კლდეებით, რომელიც იქ ყოველის
მხრით არის აღმართული: აქედან არის, რომ მას ეს სახელ-
წოდება ხვდა წილად”. პროკოპის მონაცემებით, 550 წელს
ბიზანტიელებმა მიწასთან გაასწორეს ციხის კედლები,
რათა მტერს მომავალში მათთვის საქმე არ გაერთულებ-
ბინა. შედარებით გვიანდელ წერილობით წყაროებში (VI-IX
სს.) პეტრა იხსენიება, როგორც კონსტანტინოპოლის სა-
პატრიარქოში გაერთიანებული ლაზიკის სამეფოს ერთ-
ერთი ეპარქიის ცენტრი. ქართულ წყაროებში ამ სახელწო-
დების ქალაქი არ მოიხსენიება. მხოლოდ მეხუთე მსოფლიო
საეკლესიო კრების (553 წ.) კანონთა ძველ ქართულ თარგ-
მანში გვხვდება ქალაქი “პეტრონი”.

შემთხვევითი აღმოჩენებისა და არქეოლოგიური შესწავლის ისტორია

XX საუკუნის პირველ ათწლეულში, ციხისძირის სანაპირო ზოლში აგარაკების მშენებლობისას, შემთხვევით აღმოჩნდა მრავალი საინტერესო ნივთი. კერძოდ, ბრინჯაოს მელითონეთა განძები, რომაული დამლიანი აგური. 1907 წლიდან სანქტ-პეტერბურგში, ერმიტაჟში, ინახება ციხისძირში შემთხვევით ნაპოვნი ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთების განძი, რომელიც შეიცავს სამკაულებს, ჭრილა ქვებს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ჭურჭელს. აღნიშნული განძის გამორჩეული ნივთია ოქროს მედალიონი, მთის ბროლზე ამოკვეთილი რომის იმპერატორ ლუციუს ვერუსის გამოსახულებით შემკული. განძი ქ.მ. III საუკუნით თარიღდება. ციხისძირის მიდამოებთან დაკავშირებულია მრავალი შემთხვევითი ნუმისმატიკური აღმოჩენაც. მათ შორისაა ბერძნული, პართული,

სასანური, ბიზანტიური, არაბული და ოსმალური მონეტები. ამ ნივთებიდან ზოგიერთი სხვადასხვა მუზეუმსა თუ კოლექციაშია განთავსებული, ზოგი კი უკვალოდ დაიკარგა.

XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის სამეცნიერო კვლევითმა ინსტიტუტმა დაიწყო პეტრა-ციხისძირის გეგმაზომიერი არქეოლოგიური შესწავლა. 1962-1963 წლებში არქეოლოგიური გათხრები განხორციელდა პეტრას შიდა ციხის ტერიტორიაზე. გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ციხესიმაგრის ნაშთები განლაგებული იყო ორ ბორცვზე. ჩრდილოეთ ბორცვის საფორტიფიკაციო ნაგებობები ორმაგი კედლებით იყო დაკავშირებული სამხრეთ-დასავლეთ ბორცვზე აღმართულ კოშკთან. შიდა ციხის ცენტრში გაითხარა მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია ნახევარწრიული აბსიდით, რომელიც აუგიათ ძველი სამნავიანი ბაზილიკის დანგრევის შემდეგ. სამნავიანი ბაზილიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთით გაითხარა აბანო. ბაზილიკისა და

აბანოს თანადროული სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობა შიდა ციხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გამოვლინდა.

1964 წელს ციხისძირში, შიდა ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ბორცვზე გაითხარა ნამოსახლარი, რომელიც შეიცავდა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის, არქაული, კლასიკური, ელინისტური, რომაული და ადრებიზანტიური ხანის კულტურულ ფენებს.

1983-1988 წლებში ციხის ჩრდილოეთით მდებარე ზღვის სანაპირო ზოლში განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლინდა ხუროთმოძღვრული ძეგლები: ქ.შ. IV საუკუნით დათარიღებული ორი აბანო, ადრებიზანტიური ხანის ვილა და ვრცელი სამაროვანი (315 სამარხი), რომელიც მოიცავს პერიოდს არქაული ხანიდან — ადრეული შუა საუკუნეების ჩათვლით.

2001 წელს ციხისძირის ზღვისპირა დაბლობში გაითხარა ქ.შ. VI-VII საუკუნეების დარბაზული ეკლესია და მის გარშემო 11 ორმოსამარხი.

ციხისძირის აკროპოლისის არქეოლოგიური ძეგლების დახასიათება

ციხისძირის აკროპოლისზე განხორციელებული გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ციხესიმაგრის ნაშთები განლაგებული იყო ორ ბორცვზე. მაღალ და მოზრდილ ბორცვზე აგებული საფორტიფიკაციო სისტემა, შედარებით მომცრო სამხრეთ ბორცვზე არსებულ კოშკთან დაკავშირებული იყო ორმაგი კედლით. შიდა ციხის ტერიტორიის სიგრძეა 200 მ, სიგანე 100 მ. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ თავდაპირველი სიგანე 200 მ აღწევდა.

შიდა ციხე

მძლავრი კედლებითა და კოშკებით შემოსაზღვრული პეტრას შიდა ციხე კარგად გააზრებულ საფორტიფიკაციო სისტემას შეადგენდა. ციხის კედლების მშენებლობაში ორი სამშენებლო პერიოდი

გამოიყოფა: ადრეული შუა საუკუნეებისა და ოსმალების დროინდელი. შიდა ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში გაითხარა ადრეული შუა საუკუნეების კარიბჭე, რომლის თალი აგურებით იყო ამოყვანილი, ხოლო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხრიდან კონტრფორსებით გახლდათ აღჭურვილი. აღმოსავლეთიდან კარიბჭის ჩრდილოეთ კედლის წყობაში აღმოჩნდა ღარიანი კრამიტებით აწყობილი ბოლოებგაფართოებული ჯვრის გამოსახულება, რომელიც ოსმალებს კირით გადაუღესავთ.

ჩრდილოეთ ბორცვზე განლაგებული საფორტიფიკაციო ნაგებობები ორმაგი კედლით იყო დაკავშირებული სამხრეთ-დასავლეთ ბორცვზე აგებულ კოშკთან. ორმაგი კედლიდან დასავლეთით მდებარე კედელი შედარებით მაღალია და ძირითადი კედელია, რომლის წინ აღმართულია დამცავი კედელი, ანუ პროტეიხიზმა. ის ძირითადი კედლისკენ მიმართული მხრიდან აღჭურვილია დამცავი კონტრფორსებით, რომლებიც თაღებითაა გადახურული. ძირითა-

დი კედლის სამხრეთ-დასავლეთ კედელში გამოვლინდა კარიბჭე. კარიბჭეს დასავლეთიდან დამცავი სწორკუთხა კოშკი ზღუდავს. ორმაგი კედლები, კოშკი და კარიბჭე პროკოპი კესარიელის დროინდელია, რასაც ადასტურებს მათ წყობაში გამოვლენილი აგურის სარტყლები და ამ უბანზე აღმოჩენილი მხოლოდ ადრეული ხანის არქეოლოგიური მასალები.

აკროპოლისის აბანო

შიდა ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გაითხარა აბანო, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიმართული წაგრძელებული სწორკუთხედის მოყვანილობის ნაგებობაა და შედგება ანფილადურად განლაგებული ხუთი განყოფილებისაგან. ესენია: გასახდელ-მოსაცდელი, ცივი, თბილი, ცხ-

ელი განყოფილებები და საქვაბე. აბანოს სიგრძე 9,2 მ-ია, სიგანე — 6,5 მ, შემორჩენილი სიმაღლე — 1,2 მ. საქვაბე განყოფილება და გასახდელ-მოსაცდელი გადახურული უნდა ყოფილიყო ხის მსუბუქი კონსტრუქციებით, ხოლო დანარჩენი სათავსები — კამარებით. აბანოს საფასადო მხარეს (დასავლეთით) პორტიკი ჰქონდა, მისგან მხოლოდ სვეტებისა და კონტრფორსების ნაშთებია შემორჩენილი. აბანოს გაუქმების შემდეგ პორტიკის ადგილას მარანი გაუმართავთ.

აკროპოლისის ეკლესიები

გათხრების დაწყებამდე შიდა ციხის ცენტრში შემორჩენილი იყო შენობის ნაშთები. გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ნაგებობა მცირე ზომის, ნახევარწრიული აბსიდიანი დარბაზული ეკლესია ყოფილა. ის ოსმალთა მფლობელობის პერიოდში გადაკეთებული იყო სამეურნეო სათავსოდ. შენობის სიგრძე — 9,0 მ-ია, სიგანე — 9,75 მ. უკეთ შემორჩენილი ჩრდილოეთ კედლის სიმაღლე 3 მ აღწევს, ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლები აღჭურვილია პილასტრებით. როგორც ჩანს, ეკლესია გადახურული იყო კამარით, აბსიდა კი — კონქით. ნაგებობას შესასვლელი ჰქონდა დასავლეთიდანაც და სამხრეთიდანაც. მოგვიანებით შესასვლელები ამოუქოლავთ. ეკლესია ნაგებია დაუმუშავებელი ქვებით კირხსნარზე. იგი მოხატული იყო ფრესკებით, რომელთა ფრაგმენტები ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხის განმენდის დროს გამოვლინდა. არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ეკლესია X-XIV სს-ით თარიღდება და აუცილებლად სამნავიანი ბაზილიკის დანგრევის შემდეგ.

სამნავიანი ბაზილიკა გეგმაში წაგრძელებულია, აქვს ხუთ-ნახნაგა აბსიდა, სამნაწილიანი ნართექსი. შიდა საყრდენიდან გადარჩენილია რამდენიმე ბოძის საძირკველი. როგორც ჩანს, თითო რიგში ხუთ-ხუთი ბოძი იყო განლაგებული. ბაზილიკა ნაგებია დაუმუშავებელი ქვებითა და დულაბით. აბსიდა გარედან მოპირკეთებულია თანაბარი ზომის თლილი ქვებით. სავარაუდოა, რომ ბაზილიკა გადახურული იყო ხის კოჭებისა და ნივნივებისაგან შედგენილი კონსტრუქციით. ციხისძირის სამნავიან ბაზილიკას ყველა მკვლევარი VI ს. ათარიღებს და თვლის, რომ ეს იყო პეტრას საკათედრო ტაძარი. მათი აზრით, ამით აიხსნება მისი სიდიდე, რითიც ტაძარი გამოირჩევა დასავლეთ საქართველოს თანადროული ბაზილიკებისგან. ზომები: სიგრძე 33,5 მ, სიგანე 17,8 მ.

სამნავიანი ბაზილიკის სამხრეთ ნავის შიგნით და გარეთ აღ-
მოჩნდა კიდევ უფრო ძველი ნაგებობის კედლები, რომელთა ნან-
გრევებზეც დგას სამნავიანი ბაზილიკა. არსებობს ვარაუდი, რომ
ის ამ უბანზე არსებული ყველაზე ძველი ეკლესიის ნაშთია.

ცისტერნები

შიდა ციხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გაითხარა სამნავიანი
ბაზილიკისა და აბანოს თანადროული ნაგებობის ნაშთები, რომლე-
ბიც ცისტერნად განისაზღვრა. ის აღმოსავლეთიდან დასავლეთი-
საკენ მიმართულ 25 მ სიგრძისა და 5 მ სიგანის შენობაა, რომელიც
ორი განივი ტიხრით სამ ნაწილად არის დაყოფილი. კედლების სისქე
– 1 მ-ია. კედლები შიგნიდან კირხსნარითაა შელესილი. მსგავსი
დანიშნულების ნაგებობა გაითხარა შიდა ციხის ჩრდილო-დასავ-

ლეთ ნაწილში. იგი დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. შედგება ორი ნაწილისაგან, რომლებიც ღიობითაა ერთმანეთისაგან გამოყოფილი. ჩრდილოეთ ნაწილი გადახურულია საკმაოდ კარგად შემორჩენილი თაღოვანი გადახურვით, რომელიც აგურებით არის ამოყვანილი. ნაგებობის სამხრეთ ნაწილი დერეფნის ფუნქციას ასრულებს. კედლები შიგნიდან შელესილია ჰიდრაულიკური ხსნარით. შენობის სიგრძე 6,20 მ-ია, სიგანე — 3,30 მ, სიმაღლე – 3 მ, დერეფნის სიგრძე – 1,70 მ, სიგანე – 1,55 მ. ნაგებობის სამხრეთით აღმოჩნდა სწორკუთხა ფორმის აუზისებური ღია შენობა, რომელიც შიგნიდან ასევე ჰიდრაულიკური ხსნარითაა შელესილი. ორივე ნაგებობას შემოუყვება წვიმისგან დამცავი კოლექტორი. სანახევროდ მიწაში ჩადგმულ შენობას, სავარაუდოდ, სამეურნეო ხაროდ იყენებდნენ (დამარილებული ხორცისა ან თევზისთვის).

შიდა ციხის სტრატეგია

შიდა ციხეზე განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ყველაზე ძველი ფენა VI საუკუნისაა. ამ ხანას განეკუთვნება ციხის კედლების ადრეული ფენა, სამნავიანი ბაზილიკა, სამეურნეო სათავსი და არქეოლოგიური მასალა: წელ-შეზნექილი და ტანდალარული ამფორების, წითლად გაპრიალებული დოქების, ქოთნებისა და სამშენებლო კერამიკის (აგური, კრამიტი) ფრაგმენტები. ამ პერიოდის მინა წარმოდგენილია ქუსლიანი სასმისებით, ჭრაქებითა და სარკმლის ნატეხებით.

მეორე ფენა შუა ფეოდალურ ხანას (X-XI სს.) განეკუთვნება და დანარჩენ ფენებთან შედარებით, სუსტად არის წარმოდგენილი. ამ პერიოდისაა დარბაზული ეკლესია და მის ჩრდილოეთით გამოვლენილი სამეურნეო სათავსის კედლის ნაშთები. აბანოს ტერიტო-

რიაზე აღმოჩენილია დულაბში ჩასმული ქვევრების, დერგებისა და მოჭიქული კერამიკის ფრაგმენტები. მინის სამაჯურის ნატეხი, ვერცხლის თასის ნაწილები, ქვის ემბაზი. საინტერესო მონაპოვარია ტყვიის შეკიდული ბეჭედი წმინდა გიორგის გამოსახულებით, რომელიც ეკუთვნოდა ვინმე გიორგი მაკტეოსს. იკონოგრაფიული და პალეოგრაფიული ნიშნებით ბეჭედი X-XI სს. თარიღდება.

ყველაზე გვიანდელი ფენა XVIII-XIX სს. განეკუთვნება და დაკავშირებულია აქ თურქული გარნიზონის დისლოცირებასთან. ოსმალთა დროინდელია ჩრდილოეთ ბორცვზე შემორჩენილი ციხის კედლების უმეტესი ნაწილი. დარბაზული ეკლესია გადაკეთებული სახით, ოსმალთა მიერ გამოყენებული იყო სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობად. გვიანდელ ფენაში აღმოჩნდა თოფისა და ზარბაზნის ჭურვები, აგურისა და კრამიტის ფრაგმენტები, ფაიფურისა და მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხები, ჩიბუხები.

ნაქალაქარი და სამაროვანი

1983-1988 წლებში, ყოფილი ბობოყვათის სანერგე მეურნეობის ტერიტორიაზე, ახალმშენებლობასთან დაკავშირებით განხორციელებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა დიუნური ნამოსახლარის, ხუროთმოძღვრული ძეგლების ნაშთები და ვრცელი სამაროვანი.

აღნიშნულ ტერიტორიაზე ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელია დიუნური ნამოსახლარი, რომელიც თარიღდება ქ.წ. VIII-VII სს. აღმოჩენილია საკმაოდ დაზიანებული, ოვალური ფორმის (ზომა: 2,1მX1,0მ) თიხის რქისებრშვერილიანი სადგრებისგან შედგენილი საკულტო ნაგებობა. სამსხვერპლოს შიგნით ქვიშა მოწითალოდ იყო შეფერილი, რაც ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების შედეგია.

აღნიშნული ტიპის ძეგლები სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში დიუნურ სადგომებად მოიხსენიება და მათი თარიღი ქ.წ. VIII-VI საუკუნეებით განისაზღვრება.

ქრონოლოგიურად მომდევნო პერიოდს განეკუთვნება სამაროვანი, რომლის დასავლეთ საზღვარი ძველი დიუნის ზოლს მიჰყვება, ხოლო აღმოსავლეთით თანამედროვე საავტომობილო გზის ქვეშ არის მოქცეული. სამაროვნის სამხრეთ და ჩრდილოეთ საზღვრები არ არის დაზუსტებული, ხოლო შესწავლილ ტერიტორიაზე ისინი მჭიდროდაა განლაგებული. სამარხებს ჩაჭრილი აქვს უფრო ადრეული ხანის დიუნური ნამოსახლარის ფენები. ჯერჯერობით გათხრილია 315 სამარხი. სამარხების ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ ვრცელია (ქ.წ. V ს. – ქ.შ. VI ს.) და მოიცავს პერიოდს

ადრეანტიკური ხანიდან ადრეული შუა საუკუნეების ჩათვლით. გათხრების პროცესში აღმოჩენილია მდიდარი არქეოლოგიური მასალა — კერამიკული და მინის ნაწარმი, ოქროს, ვერცხლისა და მინის სამკაულები, რკინის იარაღები, მონეტები.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გამოვლენილი აბანოები, ციხისძირის აკროპოლისის აბანოების მსგავსად, ანფილადურია და შედგება გასახდელ-მოსაცდელის,

ცივი, თბილი და ცხელი წყლის განყოფილებებისაგან. მათგან ერთი — საზოგადოებრივი დანიშნულებისაა, მეორე, შედარებით პატარა — კერძო. **აბანო №1** ზღვის თანამედროვე ნაპირიდან 25 მ-ით არის დაშორებული. ნაგებობა დამხრობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთით. ის შედგება ანფილადურად განლაგებული ექვსი განყოფილებისაგან: აპოდიტერიუმი, ფრიგიდარიუმი, ტეპიდარიუმი, კალდარიუმი და პრეფურნიუმი. ცივი და ცხელი განყოფილებები აღჭურვილია ნახევარსფერული აბსიდებით, რომლებშიც აბაზანები იყო მოწყობილი. ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე უკანასკნელი სათავსის დანიშნულების ზუსტად განსაზღვრა ძნელია. აბანოს საერთო სიგრძე 20 მ-ია, უდიდესი სიგანე — 10 მ. გეგმარება იმდენად დანაწევრებულია, რომ ალბათ ნაგებობა ერთიანი სახურავით არ იყო გადახურული. აპოდიტერიუმის იატაკზე შემორჩენილი დანახშირებული ფენა მიუთითებს, რომ მისი გადახურვის კონსტრუქცია ხის კოჭებითა და ნივნივებით იყო გადანყვეტილი, შედარებით მომცრო ზომის სათავსებისა კი ალბათ კამარებით.

№2 აბანო გაითხარა №1 აბანოს აღმოსავლეთით 70 მ-ის დაშორებით. მისგან მხოლოდ საძირკვლისა და ცოკოლის კედლებია დაცული. აბანოს სიგრძე 13 მ-ია, უდიდესი სიგანე — 8,0 მ. ის სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთითაა დამხრობილი, კედლების სიმაღლე 0.80 მ-ია. შედგება ანფილადურად განლაგებული ხუთი სათავსისაგან. №2 აბანოს გეგმარებითი სქემა №1 აბანოს მსგავსია, განსხვავება მხოლოდ ზომებსა და გეგმარებით კომპოზიციაშია. №2 აბანოს თავისებურია იმით, რომ მოსაცდელი და ცივი აბანო ერთ სათავსშია გაერთიანებული, რაც მცირე ზომის კერძო აბანოებში შეინიშნება (მაგ.: არმაზისხევი, ურბნისი და სხვ.).

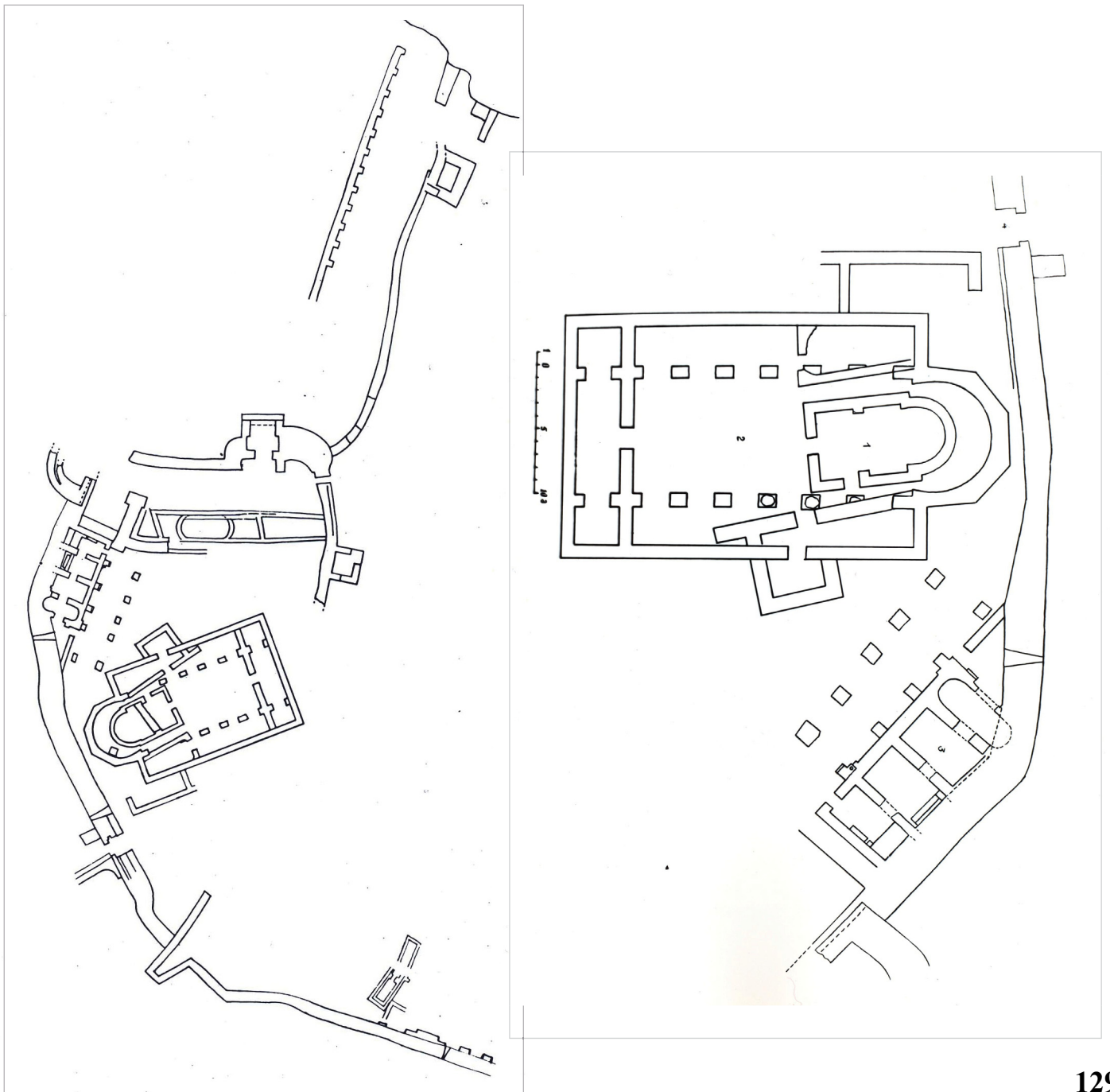
ადრებიზანტიური ხანის ვილა შედგება საცხოვრებელი ნაგებობების, შიდა ეზოსა და მარნისგან. სასახლე-ვილა სხვადასხვა ფუნქციის შენობების ერთობლიობაა. მისი დომინანტი ნაწილი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ წაგრძელებული ფართობია, რომელიც შიდა ეზოს შთაბეჭდილებას ქმნის. ჩრდილოეთით მას დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ წაგრძელებული აბანო ებმის. „შიდა ეზო“ სამხრეთ-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეებში გარედან კვადრატული კოშკისებური სათავსებითაა აღჭურვილი. „კოშკების“ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საზღვრები აბანოს გავრცელების ფარგლებს არ სცდება, ასე რომ მთლიანად ნაგებობა სწორკუთხედშია ჩაწერილი. „შიდა ეზოს“ აღმოსავლეთიდან „კოშკსა“ და აბანოს შორის ეკლესიაა. მისი დარბაზი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ წაგრძელებული სწორკუთხეა, შვერილი სამწახნაგოვანი აბსიდით. მთლიანად ნაგებობა ორიენტირებულია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ. მისი სიგრძე 17,8 მ-ია, სიგანე-20 მ.

დარბაზული ეკლესია

2001 წელს ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ შეისწავლა 1966 წელს გამოვლენილი ნაეკლესიარის ტერიტორია. გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ძველი მრავალფენიანია, აქ, დროის სხვადასხვა მონაკვეთში, სამი სხვადასხვა ეკლესია იყო. თავდაპირველად აუგიათ პატარა დარბაზული ეკლესია; მეორე სამშენებლო პერიოდს განეკუთვნება შედარებით მოზრდილი დარბაზული ეკლესია, რომლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მინაშენებია, ხოლო დასავლეთით — კარიბჭე. შემდგომ ეტაპზე დარბაზული ეკლესია კიდევ უფრო გააფართოვეს ჩრდილოეთ, სამხრეთ და დასავლეთ

მინაშენების ხარჯზე. ამ მინაშენების საზღვრებში მოექცა ის სამარხები, რომლებიც დარბაზული ეკლესიის ფუნქციონირების პერიოდში იყო გამართული. ეკლესიის ტერიტორიაზე 11 ორმოსამარხი გაითხარა. დაკრძალვის წესი ქრისტიანულია და ამდენად, უინვენტარო. მხოლოდ ორ სამარხში აღმოჩნდა მშვილდ-საკინძი. ისინი სამოსის ატრიბუტი გახლდათ. გაითხარა ერთი ამფორა-სამარხიც, სადაც ჩვილი ბავშვი იყო დაკრძალული. ეკლესია და სამარხები ქ.შ. VI-VII საუკუნეებით თარიღდება.

ხ ა დ ა (ჯ ა დ ა)

გიორგი გოგოჭური

გაზაფხულსა და ზაფხულში მწვანეში ჩაფლულმა, შემოდგომაზე კი ზღაპრული ფერებით მორთულმა ხადისა და დიდველის მიდამოებმა შეუძლებელია მნახველი გულგრილი დატოვოს. ხადის ბუნების ენით აუნერელი სილამაზე, თვალუნვდენელი მთები, ყვავილებით მორთული ალპური მდელოები, პრეისტორიული ხანის მეგალითური ნაგებობები, ციხე-კოშკები, ეკლესიები და განსაცვიფრებლად დახვეწილი ოსტატობით ნაგები ზურგიანი კოშკები ანდამატივით იზიდავს თვალს.

ხადის ქვეყნის კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტებისა და ლირსშესანიშნაობების სრული სახით წარმოჩენა ერთ მიმოხილვით წერილში შეუძლებელია. ჩვენი მიზანი მხოლოდ მოკლე ექსკურსი გახლავთ საქართველოს ამ ულამაზეს ხეობაში.

მთიულეთის არაგვის ხეობაზე უძველესი დროიდან გადიოდა ერთ-ერთი მთავარი საგზაო არტერია, რომელიც სამხრეთ კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთს ჩრდილოეთ კავკასიასა და მის მიმდებარე რეგიონებთან აკავშირებდა [გვასალია, 1975: 47-48]. არაგვისა და თერგის ხეობებში მრავალი არქეოლოგიური ძეგლია შესწავლილი. მათი ასაკი ენეოლით-ადრინდელი ბრინჯაოს ხანიდან გვიანდელ შუა საუკუნეებამდე პერიოდს მოიცავს. მთელი ამ ხნის განმავლობაში ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიას შორის უწყვეტი კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობა არაგვისა და თერგის

ხეობებზე გამავალი გზის არსებობამ და ამ ხეობების მოსახლეობამ განაპირობა.

მთიულეთის ხეობა ფშავ-ხევსურეთისა და მთიულეთ-გუდამაყრის არაგვთა შესაყართან, ამჟამად ჟინვალის წყალსაცავის ქვეშ მოქცეულ, სოფელ ჟინვალიდან იწყებოდა. მთიულეთს ანუ თეთრ არაგვს მრავალი ხევი ერთვის. ამ ხევთა შორის დასახლებული პუნქტების სიმრავლით გუდამაყრისა და ხადის ხეობები გამოირჩეოდა.

დიდგელის აღმოსავლეთ კანიონთან არსებული ზურგიანი კოშკი

გუდამაყრის წყალი თეთრ არაგვს ფასანაურთან უერთდება (მარცხენა მხრიდან). ის თავისი ფერის გამო (ხეობის სათავეებში მდინარე ტყვიის საბადოების გამოსავლებს რეცხავს და ფერს იცვლის) შავ არაგვად მოიხსენიება. ხადის ხეობა მარცხენა მხრიდან, სოფელ

ქვეშეთთან მთიულეთის არაგვის ერთვის. მისი სიგრძე შესართავიდან ხეობის ბოლომდე დაახლოებით 11-12 კმ-ია.

ისტორიული გზა ჩრდილოეთისკენ სოფელ ქვეშეთთან სამად იტოტებოდა: ლუდის ხევის, დიდველისა და ხადის ხეების მიმართულებით. პირველი - არაგვის მარჯვენა სანაპიროს მიუყვებოდა, ქვემო და ზემო მლეთას გავლით ლუდაში ადიოდა. ლუდადან ჯვართა ყელის უღელტეხილით კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთებზე გადადიოდა და თრუსოს ხეობის დასაწყისში, დასახლება ნოგყაუში ეშვებოდა, შემდეგ კობის გავლით სტეფანწმინდისკენ მიემართებოდა.

გზის მეორე განშტოება სოფელ ბედონიდან დიდველს ადიოდა. კანიონის სიახლოვეს დღესაც ზურგიანი კოშკის ნანგრევები და რამდენიმე ნასახლარია. ციხე და მის გარშემო ნაგებობები, როგორც ჩანს, აქ მყოფ მეციხოვნეთა სადგომი იყო. სავარაუდოა,

სოფ. ჯალმიანი

რომ მათი მთავარი ფუნქცია არაგვის ხეობიდან ამომავალი გზის დაცვა გახლდათ. დიდველის ამ მონაკვეთს, რომელიც გადიოდა ზაქათკარზე, ჯალმიანებზე (ყოფილი კაიშაურები), (სეთურებზე) და ჯვრის უღელტეხილით კობისკენ მიემართებოდა მიუდგომელი, კლდოვანი კანიონი ზღუდავს [გვასალია. 1975: 48-49].

გზის მესამე განშტოება ხეობის დასაწყისში — სოფელ ბედოთკარის გავლით, ქვეშეთთან არაგვის მარცხენა მხარეზე გადადიოდა და ხადის ხეობის ვიწრობებს მიუყვებოდა. მჟავე წყალთან, იქ, სადაც ხეობა გაფართოებას იწყებს და გაღმა-გამოღმა ფერდობებზე სოფლებია შეფენილი, გზა ხადის წყალს კვეთდა, მარცხენა მხარეს ინაცვლებდა და ბილიკით — სოფელ სვიანის ბოლოს როსტიანებში აღიოდა. როსტიანებიდან ხადის მინდვრისკენ მიემართებოდა, ბენიაძეებისა (სოფ. ბენიანი) და ბეგოიძეების (სოფ. ბეგოთკარი) დასახლებების გავლით ხეობის ბოლო სოფელში — წკერეში აღიოდა. წკერედან მილიონას გადასასვლელით კობში ეშვებოდა და სტეფანწმინდისკენ მიემართებოდა. ეს გზა საკმაოდ ძნელად გასავლელი იყო. მხოლოდ ზაფხულსა და შემოდგომაზე შეიძლებოდა ამ გზით სარგებლობა.

1774 წლის სტატისტიკური აღწერის მიხედვით მთიულეთი 43 სოფელს ითვლიდა. მოსახლეობა ოთხ თემში იყო გაერთიანებული. ეს თემებია: ხადა, გარეშემო, მრევლი, ცხაოტი.

ხადის თემი, როგორც ჩანს, გარკვეულ პერიოდში პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულიც იყო. ის მოიცავდა ხადის ხევსა და მთლიანად მთიულეთის არაგვის სათავეებს კავკასიონის ქედამდე, აგრეთვე, დიდველსაც. სახელწოდება ხადა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა სიდიდის ტერიტორიებს ერქვა. ის თავდაპირველად ხადა დაბის სახელი უნდა ყოფილიყო, შემდეგ ხადის ხევისა და ბოლოს ხადის ქვეყნის. ვახუშტი ბატონიშვილი ხადას დაბად მოიხსენიებს.

დღეს ხადა მხოლოდ ხადის ხეცს ეწოდება. ბატონიშვილის მიხედვით: „ხოლო ლუდოს-ჴევის ჩრდილოთ, არაგვს გაღმა, არს დაბა ჴადა, მაღალსა კლდესა ზედა, მოზღუდული კლდითავე, მის ჩრდილოთ არს ციკარა (წკერე)“. ჯ. გვასალიას დასაშვებად მიაჩნია ვახუშტისეული დაბა „ხადის“ ლოკალიზაცია დიდველზე. თუმცა, იმავდროულად, ვარაუდობს რომ, დაბა „ხადა“ უნდა ყოფილიყო ხადის მინდორზე, ანუ იქ, სადაც დღეს სოფლები — ბეგოთკარი და ბენიანებია [გვასალია და სხვ., 1983: 7-8]. ვახუშტი დაბა — ჴდას დიდველზე გულისხმობს და, ჩვენი აზრით, ამის დასტური კაიშაურების ტბის ჩრდილო-დასავლეთით დიდი რაოდენობით კომპაქტურად განლაგებული მეგალითური ნაგებობების ნაშთებია. მსგავსი რამ ხადის მინდორზე არ ჩანს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უზარმაზარი ქვებით ნაგებ ზურგიანი კოშკის ნაშთსა და ხადის მინდვრის ჩრდილოეთით მეგალითებით ნაშენ ნაგებობათა ნანგრევებს. ხადის ქვეყანა, ანუ ისტორიული ხადა შემდეგ სოფლებს აერთიანებდა: ზემო მღეთა, ქვემო მღეთა, სეთურთკარი, ჯალმ-იანთკარი, კაიშაურთკარი, წკერე, მულურე, ბენიანთკარი, ბეგოთკარი, იუხო, როსტიანთკარი, ქოროლო, მიდელაურთკარი, სვიან-ანთკარი, შარმიანთკარი, ზაქათკარი [გვასალია, 1975: 54-55].

ხადა, რომელიც მთიულეთის არაგვის სათავეებში მდებარეობდა და შუა საუკუნეებში მთლიანად ამ ტერიტორიას მოიცავდა, სტრატეგიული თვალსაზრისით, საკმაოდ მნიშვნელოვანი ობიექტი გახლდათ. პირველ ყოვლისა, კავკასიონის გადმოსასვლელების დაცვა ხადელთა უშუალო ფუნქცია იყო და მტრისათვის ბარიდანაც ძნელად მისადგომი გახლდათ. ამიტომ ის ოდითგანვე ქართველ მეფეთა თავშესაფარი და განძეულობის შესანახი ადგილი იყო.

ყოველივე აღნიშნულმა განაპირობა ისტორიული ხადის ტერიტორიაზე საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტების

სიმრავლე. განსაკუთრებით თვალშისაცემია უამრავი ციხე-კოშკი. ვახუშტი ბატონიშვილი ციკარაში, რომელიც მოგვიანებით ხადის სახელით მოიხსენიება, 60 კოშკს ასახელებს. ამ 60 კოშკის არსებობაზე ქართული ფოლკლორიც მეტყველებს:

„არ ვიცი ხანდო-ჭართალი,
გუდამაყარი სად არის,
ხადაში გამიგონია
სამოცი ციხე მაგარი.“

ხადის ხევს ჩრდილოეთიდან კავკასიონის მთავარი ქედი ესაზღვრება. ჩრდილო-დასავლეთიდან ზღუდავს კავკასიონის მთა, რომელიც დიდველამდე, ზაქათკარამდე აღწევს. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან — მდინარე არაგვამდე კავკასიონის ქედი ფარგლავს. ამჟამად, ეს ლამაზი და პატარა ხეობა თითქმის გაუკაცრიელებულია. აქაც, როგორც საქართველოს სხვა მთიან კუთხეებში მოსახლეობა თავისი მამა-პაპისეული კერიდან აყრილა და ბარში ჩასახლებულა. დღეს ხადის ხეობის მუდმივი მცხოვრები 5-6 კომლია. ხადას გაზაფხულსა და ზაფხულში საბალახედ ამორეკილი ცხვარ-ძროხის მეპატრონეთა და მათი ოჯახის წევრთა ჟრიამული აცოცხლებს. ნოემბრის დასაწყისიდან მაისამდე კი კვლავ მდუმარებაში იძირება... ღვთისა და რამდენიმე მოხუცი კაცისა თუ ქალის ანაბარა რჩება.

ისტორიული ხადის ქვეყნის დასათვალიერებლად ქვემო და ზემო მღეთიდან ღუდაში ასვლაა საჭირო. ამ გზაზე უამრავი თვალწარმტაცი ციხე-კოშკი და ნასოფლარია.

ქვემო მღეთაში XIX საუკუნის ბოლოს აშენებული ჯვარგუმბათოვანი ეკლესიაა. მის ეზოშივეა ნაგები გვიანდელი შუა საუკუ-

ნების დარბაზული ეკლესია. ქსნისა და არაგვის ხეობების გამყოფ ქედზე აღმართულია ამ ხეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი არქიტექტურული ძეგლი — ლომისის ნმ. გიორგის ეკლესიის კომპლექსი, რომელიც IX-X სს. განეკუთვნება [სიკდა, 2004: 323-325].

ზემო მლეთაშია: VIII-IX სს-ის კვირაცხოვლის დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები; გვიანდელი შუა საუკუნეების (XVI—XVII სს.) ზურგიანი კოშკი, XVII საუკუნის II ნახევრის ნაზღაიძეების ციხის (მლეთის ციხე) კომპლექსის ნანგრევები, გალავნითა და ოთხკუთხა კოშკებით. ამავე სოფელშია (სოფლის სასაფლაოზე) გვიანდელი შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები [სიკდა, 2004: 351-353].

ლუდაში შემორჩენილია ადრეული შუა საუკუნეების ციხესიმაგრის — ლუდის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ნანგრევები. ლუდიდან არაგვის მარცხენა ფერდობზე საკმაოდ რთული და ძნელად სავალი ბილიკი ადის. ბილიკი თბილისი-ყაზბეგის სამანქანო გზას ჯვრის უღელტეხილის ქვემოთ უერთდება.

უფრო ადვილად განსახორციელებელია დიდველისა და ხადის ხეობის მარშრუტი. ამ ადგილების მოსანახულებლად სრულიად საკმარისია სამი დღე. თბილისიდან ქვეშეთამდე საზოგადოებრივი ტრანსპორტით შეიძლება მისვლა. ქვეშეთიდან საფეხმავლო გზა გადადის მდინარე არაგვზე სოფელ ბედოთკარამდე, მარცხნივ მიემართება გზა დიდველისკენ. დიდველზე ასვლისთანავე ჩანს ბუჩქნარიდან მომზირალი ზურგიანი კოშკი და ნასახლარების ნაშთები. ამ კოშკში უნდა ყოფილიყვნენ ის მეციხოვნენი, რომელთაც არაგვის ხეობიდან მომავალი გზის კონტროლი ევალებოდათ.

დიდველი ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან უნდა იყოს დასახლებული. ამ ტერიტორიაზე გამოვლენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარი [გვასალია, 1975: 63]. სავარაუდოა, რომ გვიანდელ

ბრინჯაოს ხანას ეკუთვნის ციკლოპური ტიპის დასახლებათა ნაშთები. დიდველის ინტენსიური ათვისება, როგორც ჩანს, ადრეული შუა საუკუნეებიდან დაიწყო. ამის დასტურია ნასოფლარები პლატოზე, რომელთა სახელები ადგილობრივ მოსახლეობას არ ახსოვს.

კოშკსა და მის შემოგარენს მიღმა, დიდველზე, პირველ დასახლებულ პუნქტამდე რამდენიმე ადგილას ბუჩქნარებით დაფარული პატარ-პატარა ნამოსახლარებია. მათ ზემოთ პირველი სოფელი ზაქათკარია — ხადის ხევის კანიონის პირზე გაშენებული. სოფელს ულამაზესი ბუნებრივი გარემო აკრავს და კარგად ეწერება ლანდშაფტში. ზაქათკარში მხოლოდ ზაქაიძეების 20 კომლი ცხოვრობს. სოფლის გადაღმა, მისგან ჩრდილოეთით, ფერდობზე IX—X სს-ის ზურგიანი კოშკია, რომელსაც მახარობლიანთ ციხეს უწოდებენ. ნაგებია თლილი ქვით. ქვედა ნაწილი აშენებულია დიდი და კარგად გათლილი ქვებით, ზედა — შედარებით მომცრო ქვებით. კარ-სარკმლების ნირთხლები ასევე საგანგებოდ დამუშავებული ქვებითაა ნაშენი. სართულებს შორის გადახურვები ჩაქცეულია. ბოლო სართული მორღვეულია. კოშკი შვიდსართულიანი ყოფილა (სურ. 4). სოფელში სასაფლაოს ტერიტორიაზე გვიანდელი შუა საუკუნეების ეკლესია და ზურგიანი კოშკის ნანგრევებია [გვასალია და სხვ., 1983: 39; სიკძა, 2004 : 249].

სოფელ ზაქათკარს დაჰყურებს მეგალითური ნანგრევები. დასახლების ცენტრალურ ნაწილში გამოირჩევა ზურგიანი კოშკის პირველი ყრუ-სართულის ნაშთი. კედლებიდან გადმოვარდნილი ქვების ცენტრი ისეა ამოკვეთილი, რომ სივრცე მის გარშემო “ფოსოსთან” შედარებით 3-4 სმ-ით მაღალია. ზურგიანი კოშკის კედლის ქვები, როგორც ჩანს, მუშავდებოდა არა მხოლოდ საფასადო მხრიდან, არამედ ზემოდან და ქვემოდანაც, რათა ქვები ერთმანეთს კარგად მორგებოდა და კედელი უფრო მყარი ყოფილიყო. კოშკების

ქვების დამუშავების ეს ტექნიკა დიდველის თითქმის ყველა კოშკის ნანგრევებზე დადასტურდა.

ზაქათკარს ზემოთ, ნასოფლარი სუნტნია. ამ სოფელში სუნტიძეებს უცხოვრიათ და მისი სახელიც აქედან წარმოსდგება. ნასოფლარში ზურგიანი კოშკის ნაშთია, რომლის მხოლოდ პირველი, ყრუ სართულია შემორჩენილი (სიმაღლე — 5,5 მ). ის ნაგებია დამუშავებული, ერთმანეთს კარგად მორგებული, დიდრონი ლოდების სწორხაზოვანი რიგებით. კოშკი სავარაუდოდ, IX-X სს-ით თარიღდება. მოგვიანებით (XVII—XVIII სს.), კოშკის ნაშთის ზედა ნაწილი მოუსწორებიათ და მასზე წვრილი ნატეხი ქვით ნაშენი პატარა (4,5 X 3,9 მ) ქრისტიანული სამლოცველო დაუდგამთ [სიკიძე, 2004 : 249].

ნასოფლარი სუნტნი, ზურგიანი კოშკის ნანგრევი, ზედ დაშენებული ეკლესიით

ზაქათკარს მოსდევს დასახლებული პუნქტი — სოფელი კაიშაურნი (კაიშაურები). ამ სოფლის სახელიც ადგილობრივ მცხოვრებ კაიშაურთა გვარიდან მომდინარეობს. ამჟამად აქ ჯალმაიძეები სახლობენ. ისინი კაიშაურნიდან 0,5 კმ სიშორეზე მდებარე ჯალმაიძეების დასახლებიდან გადმოსულან. კაიშაურების სოფელში ზურგიანი კოშკია, რომელიც IX-Xსს-ში უნდა იყოს აშენებული.

შემორჩენილია მხოლოდ ქვედა ყრუ და მეორე სართულის ნაწილი. სოფელში 1899 წელს აშენებული დარბაზული ეკლესიაა, ხოლო სოფლის სასაფლაოზე გვიანდელი შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესია. კაიშაურის შემოგარენი მდიდარია ისტორიულ-არქიტექტურული და არქეოლოგიური ძეგლებით. აქ არის ნასოფლარები — ქუმსიანი და ფალიანი. საინტერესოა კაიშაურების ტბის დასავლეთით, დიდ ტერიტორიაზე გადაჭიმული ციკლოპური ტიპის დასახლების ნაშთი. ამ ადგილებში გორასამარხის მსგავსი ბორცვიც გვხვდება.

სოფ. კაიშაურების ზურგიანი კოშკი

კაიშაურების ჩრდილოეთით, ნასოფლარ ჯალმაიანში ზურგიანი კოშკისა და გალავნის ნანგრევებია. სათოფურებით აღჭურვილი კოშკი გარედან შელესილი ყოფილა. კედლის ნყობის ხასიათი, პროპორციები, ნისკარტისებური სალოდეებისა და სათოფურების არსებობა ძეგლს XVII ან XVI-XVII საუკუნეებით ათარიღებს [გვასა-

ლია და სხვ., 1983: 44; სიკდა, 2004: 358].

კაიშაურების მომდევნო სოფელია სეთურები, რომელშიც სეთურები და სეთურიძეები ცხოვრობენ. ამ სოფელს გუდაურის სამთო-სათხილამურო კომპლექსი მოსდევს.

სეთურებიდან მარცხნივ, სათიბების გავლით, ფერდობს ზემოთ, ცეცხლისჯვრის კომპლექსამდე მიუყვება საცალფეხო ბილიკი. კომპლექსი აშენებულია უაღრესად მნიშვნელოვან სტრატეგიულ

კაიშაურების ტბის დასავლეთით არსებული ციკლოპური ნაგებობების ნაშთები

ადგილზე, ზღვის დონიდან 2072 მეტრის სიმაღლეზე, კავკასიონის მთავარი ქედიდან სამხრეთისკენ მიმართულ მთის თხემზე. ცეცხლისჯვრის სიმაღლიდან საოცარი სანახაობა იშლება: არაგვის ხეობის სათავეები, ქვეშეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიები, ხადის ხეობა, დიდველი, ღუდის ხევი (გადასასვლელებით) და ჯვრის უღელტეხილი. ეს ქედი დიდველსა და ხადის ხეობას ყოფს. ცეცხ-

ლისჯვრისა და ქედის სიახლოვეს (თითქმის კაიშაურებსა და ზაქათკარამდე) ალაგ-ალაგ შეინიშნება ნაგებობათა კვალი.

ცეცხლისჯვრის კომპლექსი შედგება ზურგიანი კოშკის, დარბაზული ეკლესიის, მასზე მიდგმული მცირე სათავისა და მოგვიანებით მიშენებული დიდი საცხოვრებლისგან. კომპლექსი ნაგებია ადგილზე მოპოვებული და დამუშავებული კლდის ქვისაგან — კირხსნარზე. ცეცხლისჯვრის არქიტექტურული ანსამბლი, ერთი შეხედვით, თანადროულ ნაგებობათა ერთობლიობის შთაბეჭდილებას ახდენს, თუმცა ეს ასე არ არის. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული აზრის თანახმად, პირველად აქ IX—X საუკუნეებში უნდა აეშენებინათ ეკლესია და მასზე სამხრეთიდან მიდგმული საცხოვრებელი, ხოლო მოგვიანებით, X-XI საუკუნეებში, ზურგიანი კოშკი და დანარჩენი ნაგებობები [ზაქარაია, 1962: 56; გვასალია და სხვ., 1983: 46; სიკდა, 2004: 330-331].

ჩვენი აზრით, ამ კომპლექსიდან პირველად ზურგიანი კოშკი აშენდა და შემდეგ ეკლესია. ამჟამად, კოშკის ექვსი სართულია შემორჩენილი. ეკლესიაზე მიდგმული ნაგებობა დამხმარე სათავსი უნდა იყოს და არა საცხოვრებელი. ხადის ქვეყნის ტერიტორიაზე არ მოიაზრება სტრატეგიულად ესოდენ მნიშვნელოვანი და ხელსაყრელი ტერიტორია საფორტიფიკაციო ნაგებობის ასაშენებლად. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, ხეობის გაკონტროლების მიზნით სწორედ აქ უნდა აეგოთ თავდაპირველად ზურგიანი კოშკი, ხოლო ძალიან მალე ეკლესიაც და საცხოვრებელი ნაგებობებიც. არ გამოვრიცხავთ, რომ ცეცხლისჯვრის კომპლექსი ხადის ველის ციხისთავის რეზიდენციაც ყოფილიყო. კომპლექსზე არქეოლოგიური სამუშაოების განხორციელების შემთხვევაში ბევრ კითხვას გაეცემა პასუხი.

ცეცხლისჯვრის კომპლექსიდან საცალფეხო ბილიკი ხადის ხეო-

1

1,2,3,4, ცეცხლისჯვრის კომპლექსი

ბის მარჯვენა ფერდობისკენ ეშვება. ბილიკის ქვემოთ, მთელ ფერდზე, საძირკვლამდე დანგრეული პატარ-პატარა დასახლებებისა და თვდაცვითი ნაგებობების ნაშთებია მიმოფანტული. ალაგ-ალაგ ზურგიანი კოშკების ნანგრევებიც განირჩევა. ნანგრევების ფონზე,

2

3

ხადის ხევის მარჯვენა პირველ ტერასაზე 4-5 კომლიანი სოფელი შარმიანებია. ამ სოფელს შარუმიანადაც მოიხსენიებენ. აქ შარმაიძეების გვარის ხალხი ცხოვრობდა. ამჯერად, დასახლებული მხოლოდ ზაფხულიდან-შემოდგომამდე (მოსახლეობას ცხვარძროხა აჰყავს). დასახლების თავში პატარა დარბაზული ეკლესიაა

4

სამხრეთიდან ორსართულიანი მინაშენით. ადგილობრივები ამ ეკლესიას „შარუმთან ცეცხლისჯვარს“ უწოდებენ. ეკლესია კედლის ნყოფითა და პროპორციებით ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლის შთაბეჭდილებას ახდენს, მაგრამ ამ ვარაუდს ეჭვქვეშ აყენებს მინაშენის თანადროული, სათოფურის მსგავსი ღიობი [გვასალია, 1983:37-38].

შარმიანების სამხრეთ-დასავლეთით, მოპირდაპირე ქედზე დარბაზული ეკლესიის ნაშთია. აქვეა ციხესიმაგრის ნანგრევებიც. ნანგრევებში გამოირჩევა ზურგიანი კოშკის ნაშთი და გალავნის კედლის ნაკვალევი. ეკლესიაც და თავდაცვითი ნაგებობებიც ალბათ თანადროულია. ისინი, როგორც ჩანს, ადრეული შუა საუკუნეების მიწურულს აუშენებიათ.

ხადის ხეობის მშვენება ქოროლოს ხუროთმოძღვრული კომპლექსია. ის აგებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მიუდგომელ, ფრი-ალო კლდის თავზე. კომპლექსში გაერთიანებულია სასულიერო,

ქოროლოს კომპლექსი

ქოროლო, ეკლესია და კოშკი

თავდაცვითი და საერო დანიშნულების ნაგებობები). ყველაზე ადრეულად (X ს.) ზურგიანი კოშკი მოიაზრება. შემორჩენილია მხოლოდ ორი სართული. ფასადით აღმოსავლეთისკენ მიმართულ ბრტყელ კედელში გაჭრილი კარის არქიტრაფზე ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა: ქ(რისტე)ე შ(ეინყალ)ე ქრთე [გვასალია და სხვ., 1983: 34; სიკძა 2004: 330-331]. ჩვენი აზრით, წარწერის ბოლო სიტყვა დაქარაგმებულია. ამ ვარაუდის საფუძველია დაზიანებული ნაწილი ასო-ნიშნების თავზე, სადაც ქარაგმის კვალია შემორჩენილი. კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა. შესასვლელი მიწის ზედაპირიდან 5-6 მმ-ის სიმაღლეზეა.

ქოროლოს კომპლექსში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს დარბაზული ტიპის ეკლესიას. მისი აგების თარიღად მკვლევარები X-XI საუკუნეებს მოიაზრებენ. ქოროლოს ეკლესიის არქიტექტურული

დეტალებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია დასავლეთ ფასადის კარნიზი, რომელიც საგანგებოდ დამუშავებული 12 ფილისგან შედგება. ფილები ერთმანეთისგან განსხვავდება როგორც ზომით, ისე მათზე ამოკვეთილი სიუჟეტებით. ფილებზე წარმოდგენილია ეკლესიის მშენებლობის პროცესი. აქ გამოსახულნი არიან ეკლესიის ქტიტორები და ძეგლის მშენებელი მუშები მუშაობის სხვადასხვა პროცესში — ქვების გაპობა-დამუშავების, მათი გადატანის (ზურგით თუ მარხილით), დუღაბის შემზადებისა და ა.შ. ფრონტონის ნვერში კარნიზზე გამოსახულია ღვთისმშობელი კალთაში ყრმით. ღვთისმშობელს ხელები გაშლილი აქვს. საინტერესოა ფილებზე ამოკვეთილი პერსონების ჩაცმულობა. მუშებს ერთგვაროვანი სამოსი აცვიათ. ქტიტორს (ეკლესიით ხელში) და საკურთხეველთან მდგომ პიროვნებას კი — ერთნაირი. კარნიზის რელიეფების გარდა, ეკლესიის არქიტექტურულ დეტალებზე უნდა იყოს სხვა სკულპტურული გამოსახულებებიც. მათი თავდაპირველი მდებარეობა შეცვლილია და ისინი სამხრეთით მდებარე გვიანდელ კარიბჭეშია

ჩაშენებული. სვეტის წინა პირზე გამოქანდაკებულია დიდი, ფონი-დან გამოკვეთილად წინ წამოწეული ფიგურა, გრძელ ტანისამოსში. სვეტისთავის წინა მხარეზე გამოსახულია სამი ფიგურა: მამაკაცი, ქალი და ბავშვი, მათ წინ კი ეკლესიის გეგმაა ამოკვეთილი. აქ, როგორც ჩანს, ეკლესიის ქტიტორები არიან წარმოდგენილნი [მეფისაშვილი, 1965: 34-37; Меписашვილი, 1969 : 219-234]. სვეტის

ქოროლოს კოშკის წარწერა

თავის დანარჩენ, ხილულ ორ გვერდზე გამოსახულია მცირე ზომის, ქილის მსგავსი ჭურჭელი (ბარძიმი?), ხოლო ერთ-ერთი, ალბათ ზედა ან ქვედა მხარე, მთელ სიბრტყეზე 3-4 სმ სიღრმემდე ამოკვეთილია და გარშემო შემოუყვება რელიეფური კანტი. ეკლესიის დასავლეთ ფასადის სარკმლის ქვაზე ასომთავრული წარწერაა, რომელიც ამგვარად იკითხება: „ნუ წარმ(ა)ვლინებ ცეცხ(ლ)ად“. წარწერის ფრაგმენტი შემორჩენილია ჩრდილო-დასავლეთ კუთხის კარნიზის ქვაზე — „წარმ“. წარწერები შესრულებულია ეკლესიის აშენების შემდეგ.

ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან, 1 მ-ის დაშორებით გვიანდელ შუა საუკუნეებში მიუშენებიათ სამლოცველო. ზურგიან

კომპლექსს სამხრეთიდან ეკვრის საერო დანიშნულების რამდენიმე ნაგებობა [გვასალია და სხვ., 1983: 34-36; სიკდა, 2004: 328-330]. ამ კომპლექსის პატრონი სამეფო კარის მოხელე ხადის ხეობის ციხისთავი უნდა ყოფილიყო. ცეცხლისჯვრის კომპლექსის მსგავსად ქოროლოც მთლიანად აკონტროლებდა ხადის ხეობას.

ქოროლოს კომპლექსის დასავლეთით, 100-150 მ-ის სიშორეზე, ფერდობზე შემორჩენილია საძირკვლის დონემდე დანგრეულ ნაგებობათა ნაშთები. აქვეა ძველი ქვაჯვარი, რომლისთვისაც ახლო

ქოროლოს კომპლექსის დასავლეთით ძველ სასაფლაოზე არსებული ქვა-ჯვარი

ნარსულში აუშენებიათ პოსტამენტი.

ქოროლოს კომპლექსის ჩრდილოეთით, დაახლოებით ნახევარ კილომეტრში, ქოროლოს ახალი ნასოფლარია, სადაც ზაფხულობით ჯერ კიდევ ამოჰყავთ საძოვარზე საქონელი. სოფლამდე სამანქა-

ნო გზა არ მიდის. ქოროლოს ძველი ისტორიული სოფელი უფრო ჩრდილოეთით, ფერდობზე ყოფილა. ეს ნასოფლარი საინტერესოა იმით, რომ სოფლის გარშემო თავმოყრილია კოშკები (დიდი რაოდენობით). ერთ-ერთი მათგანი, სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ხევის პირას აშენებული, საძირკველამდეა დანგრეული. დანარჩენი ოთხი კოშკის ზედა სართულები ჩამოშლილია და შემორჩენილია 3-4 სართული. კოშკები ნაშენია ადგილზე მოპოვებული და საგანგებოდ დამუშავებული კლდის ქვით, მხოლოდ კარებისა და

ძველი ქოროლოს მარცხენა კოშკი.

სარკმლების წირთხლები ამოყვანილია სხვა ადგილიდან მოტანილი გათლილი ქვებით. ქოროლოს ხუთი კოშკიდან მხოლოდ ერთია ოთხკუთხა, დანარჩენები ზურგიანია. ზურგიანი კოშკები ძირითადად ნაშენია მშრალი წყობით (იმვითადად გარე პირზე მოკიდებული

აქვს უმნიშვნელო კირხსნარი). სწორკუთხა კოშკი ნასოფლარშია. ის გვიან აშენებული ჩანს, რაზეც მიუთითებს კედლებში დატანებული სათოფურები. ზურგიანი კოშკებიდან 2 სოფლის თავშია, ისინი ერთმანეთის პარალელურად დგას, დაახლოებით 200-300 მეტრის დაშორებით. მეხუთე კოშკი აშენებული ყოფილა ქედზე. ამ კოშკის მხოლოდ წინა, ბრტყელი მხარეა შემორჩენილი, ზურგი კი მთლიანად მორღვეულია. კოშკების კედლები სადაა. ამ ტიპის თავდაცვითი ნაგებობებისთვის დამახასიათებელია კარისა და სარკმლის ქვებზე ამოკვეთილი ბოლოებგაშლილი ჯვრები. ქოროლოდან ტყიანი ფერდობების გავლით გზა სოფელ მულურესა და წკერეში გადადიოდა. ფერდობების დამენყვრის შემდეგ ეს გზა აღარ ფუნქციონირებს. მულურესა და წკერეში ასვლა შესაძლებელია ძველი ქოროლოდან კანიონის ზემოდან შემოვლით. აქ გადის აღნიშნულ სოფლებში მიმავალი სამთო გზა.

ქოროლოს კომპლექსის სამხრეთ ფერდობზე, ქვემოთ, მდინარე ხადისწყლის მარჯვენა ნაპირას მიდელაურების ნასოფლარია (მიდელაურები). ადგილობრივების თქმით, ეს სოფელი ყველაზე ადრე დაცლილა. რის მიზეზადაც მოსახლეობა ქოროლოს სალოცავის (ანუ ეკლესიას) წყრომას ასახელებს. ნასოფლარში მეგალითებით ნაშენი ნასახლარებია. სოფლის თავში უზარმაზარი ლოდებით ნაგები ზურგიანი კოშკის საძირკველია, აქვეა ზურგიანი კოშკის

ნანგრევები. შემორჩენილია ქვედა ყრუ სართული და მეორე სართულის ნაწილი. ნაშენია მშრალი ნყობით დიდრონი, ზედაპირმოსწორებული ქვებით.

წინა, ბრტყელ მხარე-

მიდელაურების კოშკი

მიდელაურების კოშკის ასომთავრული წარწერა

ზე, მიწიდან 2,5 მ სიმაღლეზე, კედლის ერთ-ერთ ქვაზე, რომლის მარჯვენა კიდეზე ასომთავრული წარწერაა, დაბალი რელიეფით გამოსახულია ადამიანის ორი სქემატური სახე. ისინი ერთმანეთთან დაკავშირებულია მშვილდისებრი რკალით. წარწერა ამგვარად იკითხება; „ბ(ე)შქ(ე)ნ ქ(ქრისტ)ე შ(ეი)წყ(ალე)“. წარწერა, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XI-XII სს-ით არის დათარიღებული. მიდელაურების ნასოფლარშია ასევე გვიანდელი შუა საუკუნეების მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია [გვასალია და სხვ., 1983: 36; სიკდა, 2004: 328].

სოფელ ბედოთკარის გავლით, სამანქანე გზით მგზავრობისას, ხადის ხეობის ვიწრობებში ყურადღებას იპყრობს ხადისწყლის მარჯვენა მხარეს, ციცაბო კლდეზე მიშენებული ქვითკირის კედელი. ის მდინარის კალაპოტიდან დაახლოებით 150-200 მ-ით მაღლაა. მოხერხებულად არის გამოყენებული ბუნებრივი გალერეები კლდის ძირობზე. გალერეებმა თავდაცვითი ნაგებობის მშენებლებს ინტერიერში მეტი სივრცის შექმნის შესაძლებლობა მისცა. სიმაგრე 2-3 სართულიანი ყოფილა, სართულებს შორის გადახურვა ხის კოჭებზეა დამყარებული. ქვედა სართულებზე კედლებში სათოფურებია დატანებული, ზედა სართულზე კი ნისკარტისებური სალოდეებია

კლდეში ნაშენი სიმაგრე, ხადის ხეობის დასაწყისში

მონყობილი. ეს დეტალები ამ ნაგებობის გვიანდებლობაზე მიანიშნებს. სიმაგრეს, ადგილმდებარეობის გამო, ხეობის ჩამკეტი და აქ გამავალი გზების კონტროლის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა.

ხადის ხეობის კიდევ უფრო სიღრმეში, იქ სადაც მჟაფე წყა-

ვეძების ნაეკლესიარი და მისი დეტალები

სოფ. შარმიანები, საიდანაც მოწყვეტილია შუაბრინჯაოს ნამოსახლარი

ლია, ხეობას კეტავს გაციებული ლავისგან წარმოქმნილი კლდის მასივი. მასზე აშენებული ყოფილა ეკლესია. კლდის ჩამოშლის შემდეგ, ცხადია, ეკლესიაც დაინგრა. ნაწილი ეკლესიის ქვებისა, კომუნისტების დროს, გამოუყენებიათ წისქვილის ასაშენებლად, ხოლო ნაწილი ისევ ყრია კლდის ძირში.

მჯავე წყალთან, ანუ ვეძასთან (ასე უწოდებს მთის მოსახლეობა მინერალურ წყალს) არქეოლოგიური ძეგლია. აქ 1989 წელს, ხეობაში გაზის შეყვანის დროს, ფერდობის გაჭრისას დააზიანეს კულტურული ფენა, რომელიც შუაბრინჯაოს ხანით დათარიღდა. ვიზუალურად ამ ადგილების დაზვერვისას გაირკვა, რომ შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის გარკვეული ნაწილი შესაძლოა სოფელ შარმიანების ბოლოდან მოწყვიტა მეწყერმა.

ვეძებიდან, ხადის წყლის მარცხენა ფერდობზე გზა სოფელ სვიანანთკარში გადადის. ამ სოფელში სვიანაიძეები ცხოვრობდნენ. სოფელი ადრევე დაცლილა. ნასოფლარში შემორჩენილია ქვითკირისა და კალოიანი სახლების ნაშთები. მის აღმოსავლეთით, ფერ-

სვიანის ზურგიანი კოშკის ნანგრევი

დობზე ზურგიანი კოშკის ნანგრევებია. კოშკის ზურგი ჩამოშლილია. ის აშენებულია ადგილზე მოპოვებული კლდის ქვით. „სვიანაანთ“ კოშკიდან ზემოთ სვიანათ ქედის თხემზე გაურკვეველი დანიშ-

ნულების ნაგებობათა ნანგრევებია მიმოფანტული. მალლა ქედზე მეტნაკლებად კარგად შემორჩენილი რამდენიმე კოშკი და სამლოცველოა. ამ ადგილს ადგილობრივები „ქალაქეთს“ უწოდებენ. აქ არის სისაურების ზურგიანი კოშკი და სვიანაიძეებისა და სისაურების ქრიტიანული სამლოცველო.

ზურგიანი კოშკი სვიანის ქედზე

სვიანათ ქედის ქვემოთ პატარა, ლამაზი სოფელი როსტიანებია. აქ მხოლოდ როსტიაშვილები სახლო-

სოფ. როსტიანების ადრეული ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი ბორცვი

ბენ. სოფელში მუდმივად ერთი კომლი (მოხუცი ცოლ-ქმარი) ცხოვრობს. როსტიანებში ზურგიანი კოშკის ნანგრევებია. ამავე სოფლის სიახლოვეს მტკვარ-არაქსის კულტურის, ადრეული ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარია, რომელიც ქ.ნ. III ათასწლეულის I ნახევრით თარიღდება.

„ქალაქეთიდან“ ანუ სვიანათ ქედი-

დან საცალფეხო ბილიკი სოფელ იუხოსკენ მიუყვება. ამ სოფელში ცხოვრობდნენ ირიაულები, სისაურები და მძელურები. სოფლის თავში სახურავმორღვეული ზურგიანი კოშკია.

ხადის ვაკეზე ორი სოფელია — ბეგოთკარი და ბენიანები. აქ ძირითადად ოთხი გვარი სახლობდა: ბეგოიძეები, ზაქაიძეები, ქავთარაძეები და ბენიაძეები. ბენიანებში ორი ზურგიანი კოშკი ყო-

ბენიანების ზურგიანი კოშკის ნაშთი თანამედროვე სალოცავად გამოყენებული

ფილა. ორივე დანგრეულია. ერთი მათგანი სამლოცველოდაა გამოყენებული. ბეგოთკარშიც არის იმ ზურგიანი კოშკის ნანგრევები, რომელიც ადგილობრივ მცხოვრებლებს გადაუხურავთ და სალო-

ბეგოთკარი, ზურგიანი კოშკის ნაშთი თანამედროვე გადახურვით

ცავად გარდაუქმნიათ. საყურადღებოა ბეგოთკარში ციკლოპური ტიპის ნანგრევების სიმრავლე. არქეოლოგიური შესწავლის გარეშე, ბუნებრივია, მათი ასაკის განსაზღვრა გაჭირდება. სოფლის ზედა უბანში, ხადის ხევის კანიონის ახლოს ხეებითა და ბუჩქნარით დაფარული ბორცვია, რომელიც შესაძლოა ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი იყოს. ბეგოთკარშია ასევე ხადის ხეობის მთავარი სალოცავი „თორმენამე“. დარბაზული, დიდი ზომის ეკლესია 1908 წელს აუშენებია ადგილობრივ მოსახლეობას. მის დასავლეთით ოთხ-ოთხი

ხადის ხეობა, წინა პლანზე, ქოროლოს მოგვიანო ნასოფლარი. მარცხნივ მულურე, უკან წკერე, გაღმა ბეგოთკარი

თაღით გახსნილი ორსართულიანი სამრეკლოა.

ხადის წყლის მარჯვენა ნაპირზე გაშენებული წკერე ხადის ხეობის ბოლო სოფელია. სოფლის შუაგულში ორი სწორკუთხა კოშკის

სოფ. წკერე. კოშკი და ეკლესია სოფლის თავზე

(როგორც ჩანს, პირამიდული გადახურვით) ნანგრევებია. ერთი კოშკი ეკუთვნოდა ნარაიძეებს, ხოლო მეორე „ხუციანთ ციხედ“ ან „ზაქაიძეების ციხედ“ იწოდება. კოშკები სათოფურებისა და ნისკარტისებრი სალოდეების მიხედვით XVII საუკუნით არის დათარიღებული [გვასალია და სხვ., 1983: 30; სიკდა, 2004: 350]. წკერეს ჩრდილოეთით, სოფლიდან 2,5 კმ-ის დაშორებით, მთის თხემზე დარბაზული ეკლესიის ნანგრევებია. ეკლესია გვიანდელ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება.

წკერეს მნიშვნელოვანი ძეგლია კვირაცხოვლის სახელობის არქიტექტურული კომპლექსი, რომელიც შედგება დარბაზული ეკლესიის, ზურგიანი კოშკისა და გალავნის ნაშთებისაგან. კომპლექსი მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით მაღალი მთის წვერზე. ის აკონტროლებდა მილიონას უღელტეხილზე კობისკენ გად-

სოფ. წკერე. კოშკი და ეკლესია სოფლის თავზე

ამავალ ერთ-ერთ გზას და აქედან გამომდინარე საკმაოდ კარგი სტრატეგიული მდებარეობით გამოირჩეოდა. კომპლექსი განვითარებული შუა საუკუნეებით თარიღდება.

წკერეს სამხრეთით, მისგან ერთ კილომეტრში, მდინარის მარჯვენა ტერასაზე მდებარეობს ამჟამად დაცარიელებული სოფელი მულურე. აქ ორი კოშკისა და პატარა სამლოცველოს ნანგრევებია.

ლიტერატურა

1. გვასალია. 1975, გვასალია ჯ., არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. V, გვ. 47-79. თბილისი (რედ. დ. მუსხელიშვილი).
2. გვასალია. 1983, გვასალია ჯ. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი) თბილისი.
3. გვასალია. 1983, გვასალია ჯ., გიორგაძე მ., სურამელაშვილი მ., ჭურღულია ლ. ხადის ხეობა. თბილისი
4. ზაქარაია 1962, ზაქარაია პ. სიმაგრეთა ერთი უცნობი სახე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXII—ბ, გვ. 49 თბილისი.
5. მეფისაშვილი 1965, მეფისაშვილი რ., მშენებლობის ამსახველი რელიეფები ქოროლოს ძეგლზე, ძეგლის მეგობარი 5, გვ. 34-37. თბილისი
6. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა 2004, ტ. 2. თბილისი
7. Меписашвили , 1969 г. Меписашвили Р. С. - Рельефы рубежа X-XI вв. со сценами строительства в храме у селения Корого, Советская археология №4, 219-234. Москва (ред. А.В. Арциховский).

განიცანით საქართველო

განიცანით საქართველო

ახალციხის ციხის ისტორიიდან

გიორგი ჭეიშვილი

ახალციხე მდებარეობს ახალციხის ქვაბულის ცენტრალურ ნაწილში. ხელსაყრელმა ფიზიკურმა და ეკონომიკურ-გეოგრაფიულმა პირობებმა (კლიმატი, მეზობელ მხარეებთან დამაკავშირებელ გზა-გარდასავალთა სიმრავლე, მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობისთვის საჭირო არეალი) ძველთაგანვე შეუწყო ხელი მის დაწინაურებას.

ახალციხე თავისი შემოგარენით ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანის გარიჟრაჟზე იყო დასახლებული, რაზეც მეტყველებს მის მახლობლად, ამირანის გორაზე გათხრილი ნამოსახლარი, რომელიც ადრეული ბრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის არქეოლოგიური კულტურის კლასიკური ძეგლია.

ანტიკურ ხანაში აქ, რო-

აკვადუკი მშრალ ხევზე

გორც ჩანს, საქალაქო ტიპის დასახლებები, ურბანული ცენტრები გაჩნდა და ისინი მსოფლიო ვაჭრობაშიც ჩაერთო: გამოთქმულია მოსაზრება, რომ რომაელი კარტოგრაფის, კასტორიუსის რუკაზე დატანილი “მსოფლიო” სავაჭრო გზები ახალ-

ციხის სანახებსაც კვეთდა [Bryer, Winfield 1985: 58].

ვახუშტი ბატონიშვილის კონცეფციით, ახალციხის თავგადასავალიც ამ დროიდან იწყება. სამცხე-საათაბაგოს აღწერისას ის გადმოგვცემს: “ახალციხეს ერთვის ურიებთან ბორჯომის ჳევი. აქა არს ახალციხე ქალაქი, ფერსათის მთის კერძოდ ჩამოსულსა კლდესა ზედა. არს ციხე ქალაქის თავს (ამას ვგონებ ლომსიად, ვინაითგან ისახელების რა ახალციხე ცხორებასა შინა, არღარა მოიჯსენიების მერმე ლომსია)” [ვახუშტი, 1973: 663]. საქართველოს ისტორიის თხრობისას, ვახუშტი იმეორებს “მატიანე ქართლისას” ავტორის ცნობას, რომ ლომსიანთა, ისე როგორც ოძრხე და ჯვარისციხე, გვარამ მამფალმა აღაშენა [იქვე: 261], თუმც კი, მისი თვალსაზრისით, ლომსიანთას ისტორია გაცილებით ხანგრძლივ პერიოდს მოიცავს: “კუალად იტყუან: ოდეს აღაშენა სუმბატ ბივრიტიანმან ციხე დემოთს, სამთა ციხეთათუს: ლომსისა, ოძრახესა მეპირისპირედ, ესე იგი არს სამციხეთა, ამით ეწოდა სამცხე” [იქვე: 657-58]. შემდეგ მეცნიერი ისევ იმეორებს, რომ “- ვგონებთ ამას დემოთის ციხედ, რომელი აღაშენა სუმბატ ბივრიტიანმან და განავსნა სპითა, შემწედ წუნისათუს, და შურად ოძრახოსა და ლომსიასათუს” [იქვე: 662].

გადმოცემა სუმბატ ბივრიტიანის შესახებ ვახუშტიმ, ცხადია, ლეონტი მროველის ტექსტში მოიძია, თუმცა “მეფეთა ცხოვრების” ავტორს “ციხე ლომისა” // “ლომსია” არსად აქვს ნახსენები. ეს თავად ვახუშტი ბატონიშვილის კონცეფციაა ახალციხის ციხის სიძველისა (დემოთისა და ოძრხის ციხის თანადროულად მოიაზრებს) და თავდაპირველი სახელწოდების შესახებ.

ვახუშტის თვალსაზრისი ლომსია-ახალციხის იგივეობის შესახებ XIX საუკუნის ქართულმა ისტორიოგრაფიამაც გაიზიარა [თ. ბაგრატიონი, პ. იოსელიანი, ნ. დადიანი] და დღესაც არაერთი მომხრე ჰყავს [გ. ტივაძე, დ. კოჭორიძე, თ. გამსახურდია]. ამ მკვლევარებს მიაჩნიათ, რომ ახალციხის ისტორია IX საუკუნიდან იწყება [დ. კოჭორიძე, თ. გამსახურდია], ხოლო სახელის შეცვლას ძველი ციხის დანგრევასა და ახლის აშენებას უკავშირებენ. ამ პროცესის ქრონოლოგიურ ჩარჩოდ XI-XII სს. [დ. კოჭორიძე] ან XIII საუკუნეს [გ. ტივაძე] განსაზღვრავენ.

ლომსია-ახალციხის იგივეობაში ეჭვი ეპარებოდათ ივ. ჯავახიშვილსა და ნ. ბერძენიშვილს. ნ. ბერძენიშვილი ახალციხის ციხ-

მთავარი კოშკი ციტადელზე, 2011წ.

ესა და ქალაქს სამცხის “ნაგვიანებ ცენტრად” მოიხსენიებდა და მის წარმოქმნას XI-XII საუკუნეებს უკავშირებდა [ბერძენიშვილი, 1966: 84]. სამცხის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა შესწავლამ ლომსიას ადგილმდებარეობაც გამოავლინა: ეს არის ამჟამად ლეკნარის სახელით ცნობილი ციხე წინუბნისხევის აღმოსავლეთ ტოტის სათავეებთან [ბერძენიშვილი, 2006: 283-294].

ახალციხის დათარიღებისას საყურადღებოა არა ახალციხე-ლომსიანთას მეტად ჰიპოთეტური გაიგივება, არამედ ციხის მიდამოებში აღმოჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები: ქტიტორული რელიეფი, X და X-XI სს-ის წარწერები, კონსტანტინე VIII-ს (1025-1028) სახელით მოჭრილი ბიზანტიური მონეტები [რჩეულიშვილი, 1994; Месхиа, 1959: 37; სილოგავა, 2000: 33, 41]; ყოველივე ეს “ახალქალაქობის ხანაზე” (IX-X სს.) უნდა მიუთითებდეს [ბერძენიშვილი, 2006: 285]. ამის დამადასტურებელი კიდევ ერთი საინტერესო არტეფაქტი გამოვლინდა ახალციხის ციხის რეაბილიტაციის დროს

ციხის მეჩეთი და მინარეთი სარეაბილიტაციო სამუშაოების დროს, 2011წ.

(2011 წ.) მთავარ კოშკთან. ეს გახლავთ ეკლესიიდან მოტანილი დიდი ზომის ქვა, რომელზეც წრეში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარია გამოსახული, რაც საკმაოდ ძველი მოტივია ქართულ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში და X საუკუნეს იშვიათად თუ სცილდება (კონსულტაციისთვის მადლობას ვუხდის ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორ, ბ-ნ გ. გაგოშიძეს).

XVII საუკუნის თურქ ისტორიკოს ევლია ჩელების ახალციხის ციხის დამაარსებლად სპარსეთის შაჰი, ხოსრო I ანუშირვანი (531-579) მიაჩნია და მისი უძველესი ისტორიის რამდენიმე ეპიზოდს ამგვარად გადმოგვცემს: “ანუშირვანი ყოველწლიურად საიალ-ალოდ ექვს თვეს ახალციხეში ატარებდა. შემდეგ მრავალთა ხელში გადავიდა. “შერეფ-ნამეს” ისტორიული ცნობის მიხედვით, ომანი [ხალიფა] ჰიშამ ბენ აბდ ალ-მალიქი... საქართველოსაკენ გაემართა და ახალციხის ციხეც დაიპყრო” [ევლია ჩელები, 1971: 298].

ევლიას ინფორმაციის წყარო, შესაძლოა ყოფილიყო აღმოსავ-

ეკლესია ციხადელზე

ლურ მწერლობაში მეტად პოპულარული თქმულებები ხოსროს სააღმშენებლო საქმიანობის შესახებ კავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოში. ალ-ბალაზურისა [Баладзори, 1927: 5-6] და იაკუთის [იაკუთი, 1964: 14] მიხედვით, სასანიან შაჰს ჯურზანის ქვეყანაში ანუ ქართლში, სხვა ციხეებთან ერთად სამსახის (სამცხის) კარი აუგია. როგორც ჩანს, სწორედ ეს სამცხის კარი მოიაზრეს ახალციხის ციხედ.

ახალციხის მოუხსენიებლობა, თავისთავად, არ გამორიცხავს მის იგივეობას “სამცხის კართან” და, შესაბამისად, ციხის საწყისი ისტორიის გვიანსასანური პერიოდით დათარიღებას. ამ მოსაზრების

ციტადელის კარიბჭე

სასარგებლოდ, შესაძლოა მეტყველებდეს ის ფაქტი, რომ “ახალციხოვის” ხანა ჩვენში არაბობამდე იწყება (ნიმანდობლივია ქართლის ახალციხის მოხსენიება “აშხარაცუიცის” ვრცელ რედაქციაში), [Hewsen, 1992: 57].

ახალციხის წარმოქმნის დათარიღებაში საბოლოო სიტყვა არქეოლოგიას ეკუთვნის. პ. ზაქარაიას სამართლიანი შენიშვნით “ქალაქი და ციხე როდისაა წარმოშობილი ეს, ალბათ, გათხრებმა უნდა გვითხრან” [ზაქარაია, 2002: 143].

ახალციხის ციხის წარმოქმნასა და დაწინაურებას დიდად შეუწყო ხელი, უპირველეს ყოვლისა, ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ: მის მიდამოებში თავმოყრილია მნიშვნელოვანი ხევები: ფოცხოვი, ოძრხე, ჯაყი, ქვაბლიანი. აქედან, ხეობებს მიუყვებოდა გზები, რომლებიც ახალციხეს აკავშირებდა ჯავახეთის მნიშვნელოვან ცენტრებთან (ხერთვისი, თმოგვი, ახალქალაქი), ოძრხესთან და შემდეგ – აჭარასთან ან იმერეთთან. ინტენსიური იყო ურთიერთობა ქართლთანაც. ქართული და სომხური წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ჯერ კიდევ არაბთა ბატონობის ხანაში სამცხე იყო ის ძირითადი რგოლი, რომელიც ქართლს, ეგრისსა და სომხეთს ერთმანეთთან აკავშირებდა. აქვე იკვეთებოდა საქართველო-მცირეაზიის დამაკავშირებელი გზებიც. საქართველოს სამხრეთ სადარაჯოების სტრატეგიულმა მდებარეობამ და მძლავრმა ეკონომიკურმა აღმავლობამ განაპირობა ახალციხის პირველობა სამცხის ხუთ თემზე და მისი ქვეყნის ცენტრად გადაქცევა.

წერილობითი წყაროები გვაუწყებს, რომ XII საუკუნიდან, ან უფრო ადრეულ პერიოდში, ახალციხე დიდ ფეოდალთა – ახალციხელთა რეზიდენცია გახდა. ჩვენთვის ცნობილი პირველი ახალციხელები არიან თამარის “წინამბრძოლნი” — შალვა მანდატურთუხუცესი და მისი ძმა, ივანე, კარის მონაპირე, ათაბაგი და ამირთამირა [ისტორიანი და აზმანი, 1959: 92, 95]. ახალციხელებს მხარგრძელები დაუპირისპირდნენ, მოგვიანებით კი მანკაბერდელი [ჟამთააღმწერელი, 1959: 170, 192, 273] და ჯაყელები. XIII ს-ის მიწურულს ან XIV საუკუნის დასაწყისში ახალციხეში სამცხის მთავრები გაბატონდნენ [ზაქარაია, 2002: 143] და ახალციხე ჯაყელთა საგვარეუ-

ლო რეზიდენცია და სამცხის სამთავროს ცენტრი გახდა.

ახალციხის ციხის “ბირთვი”, როგორც ვ. ბერიძე აღნიშნავდა, ათაბაგების დროისაა, მაგრამ ისიც რამდენიმე ფენისგან შედგება — მტერთა განუწყვეტელი შემოსევების გამო, საჭირო შეიქნა მისი ხშირად აღდგენა-შეკეთება. ისტორიული ციხე-ქალაქი შედგებოდა შიდა ციხისგან (ციტადელისგან), ციხისგან და საკუთრივ ქალაქისგან.

ციხე მეტად მოხერხებული მდებარეობით გამოირჩეოდა — მდ. ფოცხოვის მარცხენა ნაპირის კლდოვან ფლატოზე აღმართულს სამი მხრიდან — აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან ბუნებრივად იცავდა ხევები. მაგრამ ცეცხლსასროლი იარაღისა და განსაკუთრებით, არტილერიის განვითარების შედეგად ის სამხრეთიდან (თურბი) და ჩრდილოეთიდან (ყულები) მტრის შესანიშნავი სამიზნე გახდა.

ციხის ციტადელში ათაბაგის რეზიდენცია, აგრეთვე, მისი სასახლე და კარის ეკლესია იყო. სხვადასხვა დანიშნულების — ადმინისტრაციული, სამეურნეო თუ სამხედრო შენობები საკუთრივ ციხის ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო განლაგებული. ციხიდან მდინარესთან საიდუმლო გვირაბი ჩადიოდა. ჩვენამდე მოღწეულ გვირაბს გარდა, ციხის სამხრეთით ყოფილა დახურული გვირაბი (“ორციხშუა კარი”). ხალხური გადმოცემით, ციხიდან კიდევ რამდენიმე გვირაბი გამოდიოდა. ერთი — სამხრეთით მდ. ფოცხოვს ჩადიოდა და ნავანების მთას გადადიოდა; მეორე — ჩრდილო-აღმოსავლეთით ყულების ეკლესიისკენ მიემართებოდა. ყულებთან ციხე-კოშკიც იყო. ციხიდან ჩრდილო-დასავლეთით, 1 კმ-ის სიშორეზე, მაღალ მთაზე კიდევ ერთი გალავნიანი პატარა ციხე-კოშკი იდგა; გადმოცემით, კოშკიდან გამომავალი განიერი გვირაბი ციხეში შედიოდა. ეს პატარა ციხე გასული საუკუნის 50-იან წლებში დაანგრიეს; გვირაბის ფრაგმენტებს კი აბანოს მიდამოებში მიუთითებენ [ზაქარაია, 2002: 145].

არსებობს ცნობა, რომ ციხის ტერიტორიაზე ოთხი ეკლესია იდგა. “ოსმალობის” დროს ეკლესიები დაუშლიათ, ხოლო ქვები კოშკებისა და გალავნების შესაკეთებლად გამოუყენებიათ. შედარებით უკეთაა შემორჩენილი ეკლესია ციხის ზედა კარიბჭესთან. სავარაუდოა, რომ ის განვითარებულ შუა საუკუნეებშია ნაგები. შესაძლოა, ამ ეკლესიიდანაა ნამოღებული წარწერიანი ქვა, რომელიც ქვედა ციხის გალავანშია ჩასმული. წარწერა, ქარაგ-

მიქელისა და ბაგრატის წარწერა

მების გახსნის შემდეგ, ამგვარად იკითხება: “ქრისტე, შეიწყალე მიქელ”. ეს წარწერაც, პალეოგრაფიული ნიშნებით, განვითარებულ შუა საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს (წარწერა დაათარიღა და წაიკითხა დ. ბერძენიშვილმა, სამცხის ექსპედიციის დღიურები მეცნიერის პირად არქივშია დაცული). მიქელის ვინაობა უცნობია.

მთავრის ციხესიმაგრის გარშემო მმართველი აპარატისთვის განკუთვნილი შენობები იდგა (ცნობილია, რომ XIII საუკუნიდან ახალციხეში ზარაფხანა ფუნქციონირებდა. ის მდებარეობდა ციხის ჩრდილოეთით, “მეიდნის პირად”. ზარაფხანის ფრაგმენტები XVIII ს-ის დასაწყისშიც ყოფილა შემორჩენილი

ოსმალური წარწერა ქვედაციხის კარიბჭეზე

[დ. კოჭორიძე, 1969: 29]. იქვე იყო ფეოდალთა, სასულიერო პირთა, ვაჭარ-ხელოსანთა საცხოვრებლებიც. არისტოკრატია “ციხის

ზედა და ქვედაციხეების დამაკავშირებელი კარიბჭე

უბანში” ბინადრობდა, ხოლო ვაჭარ-ხელოსნები — რაბათში.

ამგვარი გახლდათ, ზოგადად, ციხის იერსახე ოსმალთა გაბატონებამდე [კოჭორიძე, 1969: 59-61].

XIV საუკუნის მინურულს ახალციხე თემურ-ლენგმა აიღო. ახალციხესთან ერთად მტერმა სამცხის სხვა “ძნელმისადგომი და უაღრესად გამაგრებული ციხეები” დაიპყრო, და ამ დაპყრობილი ტერიტორიებიდან იმდენი ფული და თვალმარგალიტი წარიტაცა, რომ მიმოხვევით ფანტავდა კოლის მინდორზე თემურ-ლენგის ახლად დაბადებული შვილიშვილის პატივსაცემად გამართული ღრეობის დროს [ჯავახიშვილი, 1982: 193-94]. ამ პერიოდიდან ქართული ქრონიკები თითქმის განუწყვეტლივ ასახავს, რომ: “თურქთა ახალციხე ამოაგდეს” [ჟორდანიას, 1897: 223]. თურქმანთა მიერ ახალციხეში ხალხის ხოცვა-ჟლეტასა და ძარცვა-რბევაზე თანამედროვე სომეხი ავტორებიც მოგვითხრობენ [ანდერძ-მინანერები,

თოვმა მეწოფეცი]. 1483 წელს ახალციხეს იაყუბ ყაენი მიადგა. ქართული წყარო ამ ფაქტს შედარებით ლაკონიურად აღწერს: "... მოიცვეს სრულიად და იავარ-ჰყვეს ქუეყანა სამცხისა. და მერმე მოადგეს ციხესა და ქალაქსა ახალციხისასა. ჰბრძოდეს დიდხან და ვერღარა დადუდგნა სიმაგრემან. გატეხეს ციხე და დაწვეს ქალაქი. და დაიპყრეს ჴელთა მესხნი დარბაისელნი ციხოვანნი. მერმე აიყარნეს და მოადგეს ციხესა და ქალაქსა აწყუერისასა..." [ახალი ქართლის ცხოვრება, მესამე ტექსტი, 1959: 482]. ციხის აღების შესახებ დეტალურად მოგვითხრობენ სპარსი ისტორიკოსები ფადლალაჰ იბნ რუზბეჰანი (XV ს.) და ჰასან რუმლუ (XVI ს). მათი მონათხრობიდან ირკვევა, რომ მტერმა ციხეს ალყა შემოარტყა, მაგრამ ციხე ისე საგულდაგულოდ გაემაგრებინათ, ჩვეულებრივი ხერხით მისი აღება შეუძლებელი ყოფილა. ამიტომ ციხის დამცველებს ზარბაზნებიდან გაუხსნეს ცეცხლი. ზარბაზნებმა რამდენიმე ადგილას კედლები დააზიანა (სხვა ვერსიით, ერთი კოშკი ჩამოანგრია), მაგრამ ქართველებმა დანგრეული ადგილები რკინის იარაღების საშუალებით სახელდახელოდ გაამაგრეს. ზარბაზნიდან მოვარდნილი ცეცხლი ამბარს (მარცვლეულის მარაგს) მოეკიდა. ქართველებმა ეს ვერ შენიშნეს და ბრძოლას განაგრძობდნენ. ცეცხლი გაძლიერდა და ციხის უმეტესი ნაწილი (ან ციხის მოაჯირები) შთანთქა. მტერმა ისარგებლა ქართველთა დაბნეულობით და ზემოთ აღწევის მიზნით კედელს შეესია. დამპყრობლები კედლიდან წყლით სავსე თხრილებში ვარდებოდნენ და ილუპებოდნენ, მაგრამ იერიში არ ნელდებოდა. ციხის დამცველებმა შიდა ციხისკენ დაიხიეს, ბოლოს კი იძულებულნი შეიქნენ თურქმანებს დანებებოდნენ. მათ, ვინც ისლამი აღიარა, მტერმა სიცოცხლე შეუნარჩუნა, სხვა ყველა დახოცეს. თურქმანებმა უამრავი ტყვე და ნადავლი იგდეს ხელთ [კიკნაძე, 1963: 124-25; ჰასან რუმლუ, 1966: 17-18].

ამ მეტად საინტერესო ცნობიდან კარგად ჩანს ციხის შემად-

გენელი ნაწილები და ევოლუცია: ნარიყალა (ციტადელი), ყალა (საკუთრივ ციხე), საბრძოლო კოშკები, თავდაცვითი კედლები და წყლით სავსე თხრილი. სამეურნეო სათავსებიდან იხსენიება ამბარი. სხვა შენობათა უმრავლესობა (ან ნაწილი) ხისგან ყოფილა აგებული, წინააღმდეგ შემთხვევაში ხანძარი ასე სწრაფად ვერ გავრცელდებოდა. ათაბაგებს ციხის კედლები ისე საგანგებოდ გაემაგრებინათ, რომ ციხის აღება მხოლოდ ზარბაზნის საშუალებით იყო შესაძლებელი. წყაროში იხსენიებიან მეციხოვნენიც.

ციხის ისტორიაში ახალი ეტაპი ოსმალთა დაპყრობებით იწყება. XVI საუკუნის პირველ ნახევარში ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ტერიტორიები (ჭოროხის მხარე) იგდეს ხელთ, ხოლო 70-იანი წლებიდან მტკვრის ხეობის ინკორპორაციაც დაიწყო. ჩილდირის ბრძოლაში (1578 წლის 9 აგვისტო) ყიზილბაშთა დამარცხების შემდეგ ლალა ფაშამ ახალციხე ორ-სამ დღეში დაიპყრო [ისქანდერ მუნში, 1969: 29]. როგორც ჩანს, ციხის კედლებმა ოსმალების ზარბაზნებს ვეღარ გაუძლო; გარდა ამისა, ათაბაგები და მესხი დიდებულები (დიდი ნაწილი) წინააღმდეგობის გარეშე დანებებას ფიქრობდნენ. როგორც ჩანს, ამ დროს ამოიკვეთა ოსმალური წარწერა ციხის ქვედა ტერასის კარიბჭის თავზე ჩადგმულ ქვაზე (წარწერაში, სავარაუდოდ, ჰიჯრის 986 წელი ანუ 1578/79 წლები იკითხება).

“მესხური დავითნის” ქრონიკის თანახმად, “ქ“კს სობ სარდარი ვარად-ფაშა მოვიდა ახალციხეს საშენელად. ვეღარ დადგა, წავიდა და თემი ჩ“წვე დაგურჩა” [შარაშიძე, 1961: 54]. ეს ამბავი განსხვავებულად არის აღწერილი “შარაფ-ნამეში”: 1584 წ. ლორედან გადმოსულმა ფერჰად-ფაშამ ციხის აგება განიზრახა, მაგრამ თურქ მეომართა წინააღმდეგობამ შეუშალა ხელი. უკან დახვევისას მას მანუჩარ ჯაყელი დახვედრია და დიდად დაუზარალებია [შარაფ-ხან ბიდლისი, 1976: 246]. კიდევ ერთი ოსმალური ისტორიკო-

სი, რაჰიმ-ზადე, ახალციხის ციხეს განმადიდებელი ეპითეტებით — “ურჯულოს”/“მანუჩარის” თვალის სინათლე” [გვ. 40, 50] — ამკობს და დასძენს: “დიდებულმა ისლამის დროშამ და თავდადებულმა მამაცებმა გამარჯვებისა და დაპყრობის შედეგად უპირატესობა მოიპოვეს და ძალის [გამოყენებით] ახალციხის ციხის მშენებლობას შეუდგნენ” [გვ. 50].

ახალციხის დაპყრობისთანავე თურქებმა მის “აღშენებაზე” დაიწყეს ზრუნვა. ციხე უნდა ყოფილიყო არა მხოლოდ ათაბაგების რეზიდენცია, არამედ, პირველ რიგში, თურქთა ბატონობის ბასტიონი. ქართველებმაც კარგად იცოდნენ, რომ თუ მტერი ციხეს ააშენებდა, მაშინ ისინი თავიანთ ქვეყანას დაკარგავდნენ. XVII საუკუნის მისიონერი დე კასტელი აღნიშნავს, რომ ქართველებმა თავისუფლებასთან ერთად დაკარგეს მინა-წყალიც, რადგან მათი მნიშვნელოვანი ქალაქები თურქთა მიერაა გამაგრებული. ამ ქალაქთა შორის ის ახალციხესაც ახსენებს [კასტელი, 1977: 215]. ორიოდ წელში თურქებმა თავიანთი განზრახვა განახორციელეს: “ქ“კს სოე ახალციხე და გორი ააშენეს ურუმთა, აგუსტოსა...” (შარაშიძე 1961: 55). ციხის მშენებლობა ფორსირებულად ხდებოდა. “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში” [1595 წ.] ახალ-

მდ.ფოცხოვზე ჩამავალი გვირაბი

ციხე “ქასაბა”-დ მოიხსენიება, რაც “ციხე-ქალაქს”, “გამაგრებულ ადგილიან ქალაქს”, “ოლქის მთავარ ქალაქს” ნიშნავს [ჯიქია, 1958: 48]. მაგრამ “დავთარში” არ არის კონკრეტულად განსაზღვრული, რომ ახალციხე გურჯისტანის ვილაიეთის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. ის ივარაუდება, როგორც: 1. ვალის რეზიდენცია, 2. ლივას ცენტრი, 3. ნაჰიდეს ცენტრი 4. გარკვეული საგადასახადო ერთეული [ჯიქია, 1958: 46].

1627 წლიდან სამცხეში გამაჰმადიანებული ფაშების მმართველობის ხანა დაიწყო. ფაშების რეზიდენციაც გახდა ახალციხე, რომელმაც სწრაფად იცვალა კულტურული და არქიტექტურული სახე [ვახუშტი: 664, 726-27]. ვახუშტის ცნობით, უკვე საფარ ფაშას დროს დაიწყო “ოჭრება ეკლესია-მონასტერთა და შენება ჯამთა” [ვახუშტი: 726]. პირველი ჯამეები ციხეზე აღიმართა. ევლია ჩელეზი მათ ციხის უძველეს ნაგებობებად მოიხსენიებს (იხ. ქვემოთ).

XVII საუკუნის დასაწყისში, თურქეთ-ირანის ომების დროს, და-

ციტადელის სამხრეთ-დასაღეთ მონაკვეთი და აკვადუკი

პირისპირებული მხარეები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ახალციხეზე გაბატონებას. შაჰი ახალციხესაც და საათაბაგოს აღმოსავლეთ ნაწილსაც, 1555 წლის საზავო ხელშეკრულებით, თავის საკუთრებად თვლიდა [ისტანდერ მუნში: 79]. გარდა ამისა, მას მოსვენებას უკარგავდა ოსმალეთის ძალთა კონცენტრაცია ახალციხეში, საიდანაც მათ შეეძლოთ იერიში მიეტანათ ერევანზე – სეფიანთა ბატონობის მთავარ ფორფოსტზე სამხრეთ კავკასიაში და შემდეგ კიდევ უფრო შორს გაჭრილიყვნენ [ისტანდერ მუნში: 74; მუსტაფა ნაიმა: 225]. მანუჩარ ათაბაგის შემწეობით სპარსელებს უკვე დაკავებული ჰქონდათ ხერთვისი და “რომელნიმე ციხენი” [ვახუშტი: 724]; შაჰის სამიზნე ახლა ახალციხე იყო — “ვილაიეთის უდიდესი სიმაგრე”.

1607-1608 წლებში ელენე დედოფალმა, მცირეწლოვან მანუჩარ ათაბაგის დედამ, ქართველთა და ყიზილბაშთა ჯარების მხარდაჭერით აიღო ახალციხე, მაგრამ მცირე ხნით. აჯანყებულები ვერ გაუმკლავდნენ თურქთა მარბიელ ლაშქარს და იძულებულნი შეიქნენ ქართლში გადასულიყვნენ [ისტანდერ მუნში: 72-73]. ამ წარუმატებლობამ შაჰ-აბასს უარი ათქმევინა თავის განზრახვაზე; ის ეკონომიკური დივერსიით შეეცადა ახალციხის მეციხოვნეთა წინააღმდეგობის გატეხვას: ამირებს ებრძანა “...მოერბიათ ის ქვეყანა და დაეწვათ საძოვრები და პურეული” – გადმოგვცემს ისტანდერ მუნში [იქვე: 74]. ახალციხის აღება სპარსელებმა მხოლოდ 1623 წელს მოახერხეს [იქვე: 118-19]. შაჰის მეისტორიე ამაყად აღნიშნავდა: “...ახალციხე, რომელიც მესხეთის უდიდესი ციხესიმაგრეა და ამხანებში ოსმალთა მმართველების საჯდომს წარმოადგენდა, [ირანის] ძლევამოსილი სახელმწიფოს მფლობელობაში გადავიდა... სელიმ-ხანი შაჰის მხლებელი მეთოფეების ათასი კაცით, რომლებიც ციხის დასაცავად და მის (სელიმ-ხანის) დასახმარებლად იყვნენ დანიშნულნი, აგრეთვე მის ლაშქარში მყოფი შამს ად-დინლუს ლაზიებით, ციხეში შევიდა და ერთგულად ეწევა ხსენებული ციხისა

და მას დაქვემდებარებული სხვა ციხე-სიმაგრეების დაცვას და ამ ოლქის მართვა-გამგეობას” [ისქანდერ მუნში: 119].

ორიოდ წლის შემდეგ სპარსელებმა ისევ დაკარგეს ახალციხე. ისქანდერ მუნშის გადმოცემით, ახალციხის მმართველმა სელიმ-ხანმა და სპარსელმა მეთოფეებმა, შეიტყვეს თუ არა მურთაზა ფაშას მოახლოება, ციხე უბრძოლველად დააგდეს და მთავარ ბანაკში გაიპარნენ [გვ. 133, 138]. სპარსი ისტორიკოსის განმარტებით, პანიკის მიზეზი მართლაც არსებობდა: “ციხის დაზიანებული (ადგილები) და სიმაგრეები ჯერ შეკეთებული არ იყო და არ ჰქონდა საჭირო სიმტკიცე” [იქვე: 137-38], “უბრალო ხალხში” დანყებული “მღელვარება” და საქართველოდან მოსული “საშინელი ცნობები” (ანუ მარტყოფის ველზე დამარცხება) [იქვე: 133]. საინტერესოა, რომ შაჰის მეისტორიემ ან არ იცოდა, ან დამალა სამცხე-ჯავახეთში ქართველების შეტევა და ამით გამონვეული სპარსელთა პოზიციების სერიოზული შესუსტება.

ოსმალეთ-სპარსეთის ბრძოლებში გიორგი სააკაძის მონაწილეობის ამ ეპიზოდს იოსებ ტფილელი ამგვარად აღწერს: “ახალციხე და აწყვერი, ხერთვის და ფარავანია, / ყიზილბაშთ ჰქონდა ციხენი, შიგ ქანი ან საკანია, / ზოგი მე ძალად წავართვი, ვიხმარე კარგ რაკანია, / ზოგი იმათვე გაუშვეს...” [“დიდმოურავიანი”, სტრ. 227]. გიორგი სააკაძის შემდეგი ნაბიჯი საქართველოს ისტორიის ტრაგიზმის კიდევ ერთი გამოხატულებაა: “ხვანთქართან ამაღ გავგზავნე (გიორგი ქავთარიშვილი – გ.ჭ.): “თქვენ იყავთ ჩვენი მშველია! / ეს ციხეები ავიღე, თქვენ გამოგზავნეთ მცველია” [იქვე, სტრ. 228]. ბერი ეგნატაშვილი და ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავენ, რომ ქართველებმა ხერთვისი და “სხვა ციხეები” აიღეს, შემდეგ კი ოსმალებს გადასცეს.

1627 ან 1628 წ. სპარსელებმა ციხე დაიბრუნეს. ყორჩიბაშის ჯარისკაცებმა — აქ იყვნენ სპეციალურად გამოგზავნილი მეთოფეე-

ბიც — “ციხე გარემოიცივეს და სხვადასხვა მხრიდან სიბა მიიტანეს, ორიოდ სიმაგრე დაიჭირეს და თანდათან წინ მიიწევდნენ. ოსმალები რამდენიმე ხანს იცავდნენ ციხეს [მაგრამ], რადგანაც ციხე სადაც არის უნდა დაცემულიყო და [ოსმალებიც] მიხვდნენ, რომ მალე ძალით დაიპყრობენ [მას], ხოლო შველა არსაიდან მოდიოდა, მურთაზა ფაშამ ზავი გადასწყვიტა და ციხის დაცვაზე ხელი აიღო იმ პირობით, რომ ყიზილბაშები არაფერს ავნებდნენ ოსმალებს”, რაზეც თანხმობა მიიღო კიდევ [ისქანდერ მუნში: 138].

თურქი ისტორიკოსები რამდენადმე განსხვავებულად გამოგვცემენ ამ ეპიზოდს: ყიზილბაშთა ათასკაციანმა რაზმმა ალყა შემოარტყა “ირანის საზღვარზე მდებარე ახალციხეს”, ისარგებლა მონინააღმდეგის პასიურობით, ციხე იერიშით აიღო და ამოხოცა იქ მყოფნი “ისლამის მალიარებლები” [მუსტაფა ნაიმა: 164, 171; ქათიბ ჩელები: 229].

საბოლოოდ ოსმალებმა ახალციხე 1635-1636 წწ. დაიბრუნეს: ოცდასამდღიანი ალყის შემდეგ ვეზირმა ქენან-ფაშამ ციხე აიღო. საინტერესოა, რომ მის შემოგარენში კიდევ 5-6 პატარა ციხე ყოფილა, რომლებიც, როგორც ჩანს, ახალციხის ციხესთან ერთად ერთიან თავდაცვით სისტემას ქმნიდა (მათი ლოკალიზაცია ამ ეტაპზე, სამწუხაროდ, შეუძლებელია) [ქათიბ ჩელები: 140, 243-244]. (დროის ამ მონაკვეთშიც ოსმალებს არაერთხელ უცდიათ ახალციხის დაბრუნება [ისქანდერ მუნში: 142]. საინტერესოა, რომ ახალციხის თავდაცვის ორგანიზაციაში შაჰის კარს დიდად ეხმარებოდა ახლად შემორიგებული ქართლ-კახეთის მეფე თეიმურაზ I. მოგვიანებით, როდესაც დაუდ-ხან უნდილაძესთან ერთად შაჰის წინააღმდეგ აჯანყებას გეგმავდა, თეიმურაზი ახალციხის ამირას მოკავშირეთა შორის მოიაზრებდა [ისქანდერ მუნში, აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება, ნ. გელაშვილის გამოც., თბ., 1981, გვ. 50, 57-58]).

თითქმის ოცდაათწლიანი ბრძოლა ახალციხისათვის 1639 წლის ზოჰაბის ზავით დასრულდა: "... ახალციხის, ყარსის, ვანის ... საზღვრებში შემავალი ციხეები, შენობები, ნაჰიები, მიწები, მთები და ბორცვები შაჰს ჩამოეჭრა. [მათ მართვაში] ნუ ჩაერევა და ნუ შეეხება... მთის წვერზე მდებარე ზენჯირის ციხე, ვანის საზღვარზე კოტურისა და მაქუს ციხეები, ყარსის მხარეში, მაღაზბერდის ციხეები ორივე მხარემ დაანგრიონ" [ქათიბ ჩელები: 246; მუსტაფა ნაიმა: 226]. ახალციხე სამუდამოდ ოსმალეთს უმტკიცდებოდა, ხოლო სხვა სასაზღვრო ციხესიმაგრეების ნგრევის ფონზე მისი სტრატეგიული მნიშვნელობა კიდევ უფრო იზრდებოდა.

ოსმალებმა როგორც კი ახალციხე დაიბრუნეს, მყისვე მის აღდგენაზე იწყეს ზრუნვა. გამაგრდა ციხის კედლები, აშენდა "მრავალი მეჩეთი, აბანო, მედრესე და სახლი". ამ სარეკონსტრუქციო სამუშაოების დროს გამოვლინდა ძველი საფლავები, რომელთაც "ძველ მუსლიმთა" სასაფლაოდ მოიხსენიებენ [მუსტაფა ნაიმა: 217; ქათიბ ჩელები: 140, 245].

XVII საუკუნის შუახანებში ჩილდირის ვილაიეთში ევლია ჩელებიმ იმოგზაურა. ის განახლებულ და მუსლიმურ ყაიდაზე სახეშეცვლილ ახალციხეს ამგვარად აღწერს: "ციცაბო გორაკზე ქვით მტკიცედ ნაგები მომხიბვლელი ციხე-ქალაქია. ორი კარი აქვს. შიდა ციხეში ათას ასამდე უვენახო, უბალო, მიწით დახურული სახლია. ერთი კარი აღმოსავლეთითაა, მეორე – დასავლეთით. ოცდარვა მიჰრაბი აქვს. ზემო ციხეში სულთან სელიმ პირველის ჯამე ძველი ნახელავი სამლოცველოა და მიწის თხელი ფენითაა გადახურული. საერთოდ, ამ ქალაქში ტყვიით დახურული შენობა არ არის. ამ მშვენიერი შენობის მინარეთი დანგრეულია. გუნბეთ-ოდლუს ჯამე მიწითაა დახურული; უმინარეთოა. ქვემო ციხეში ხილილ-ადას ჯამე ძველი აშენებულია, მრავალრიცხოვანი მრევლის პატრონი, ლამაზი და გულისგამამხიარულებელია. ვინაიდან ვილაიეთის მცხოვრებნი

სუნას მიმდევარი, მონუმენტური და ერთი ღმერთის მალღარებელი ხალხია, ამიტომ, გარდა ხუთი ლოცვისა, ყველა ჯამეში ყურანი და სხვა ცოდნის წყარო იკითხება. საგანგებო სასწავლებელი, ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი არა აქვთ... ციხის გარეუბანიც დიდად კეთილმოწყობილი და გაშენებულია.

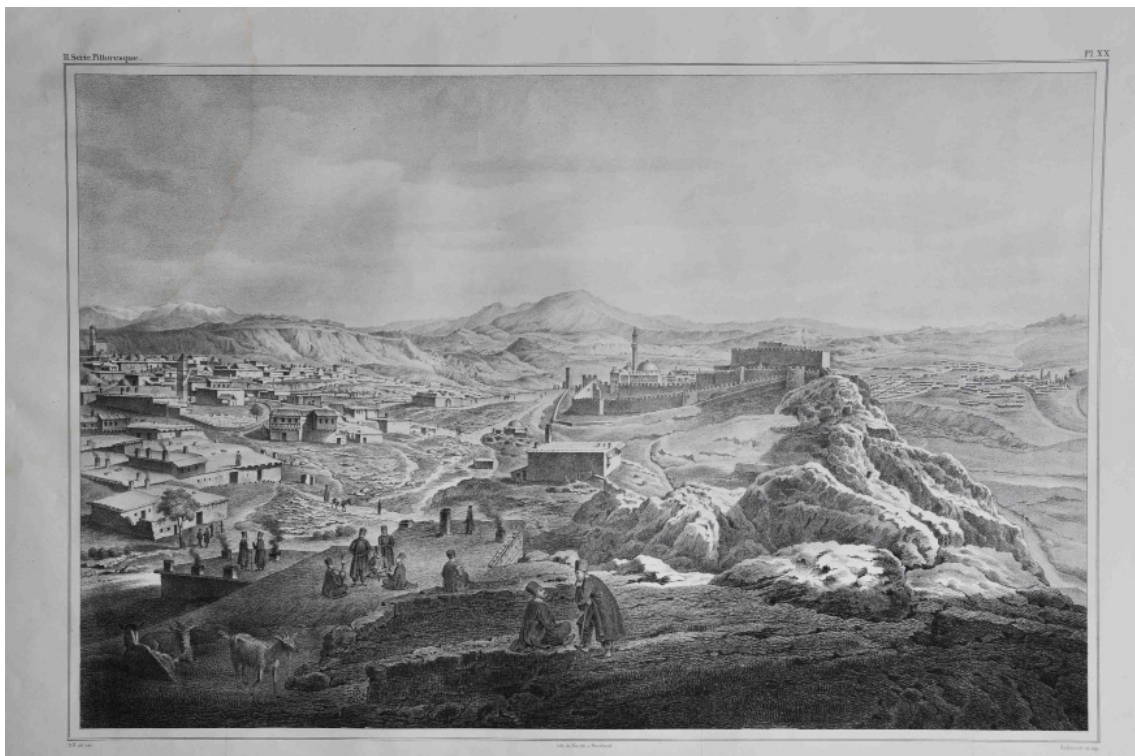

სარეაბილიტაციო სამუშაოების დროს გამოვლენილი ეკლესიის ფრაგმენტები

ცნობილია დელი მეჰმედის ფუნდუკი და ექმექჯი ისა-აღა-ოღლუს ფუნდუკი. ბევრი წნულით შემოღობილი ბოსტანია... ამ ციხიდან გარეუბანში გადასვლა თხრილზე გადებული ხიდით შეიძლება. გარეუბანს გაღავანი არა აქვს. ამ უბანში სამასი პატარა დუქანია...”. და რომ ახალციხე “აქამდე შენდება და მშენდება” [ევლია ჩელები: 300-01].

ახალციხის კიდევ ერთი საინტერესო აღწერა შემოგვინახა შარდენმა, რომელმაც საქართველოში XVII საუკუნის 70-იანი წლებში იმოგზაურა: “ახალციხე არის კავკასიის მთებში აშენებული ციხე-სიმაგრე. მდებარეობს ქვაბურში, რომელიც გარშემორტყმულია დაახლოებით ოცი ბორცვით, საიდანაც ძალიან ადვილია ყოველი მხრიდან მისთვის ცეცხლის დაშენა. მას ორმაგი კედელი და კოშკები აქვს. ორთავეს ძველებური ქონგურები აქვთ. ციხეში არტილერია ცოტაა. მის მახლობლად, ბორცვზე და მადლობებზე, გაშენებულია დიდი დაბა ოთხასიოდე სახლით. სახლები ყველა ახალი აშენებულია. დაბაში, გარდა სომხების ორი ეკლესიისა, ძვე-

ლი არაფერია. ახალციხეში ცხოვრობენ თურქები, ქართველები, სომხები, ბერძნები და ებრაელები. ქრისტიანებს აქვთ ეკლესია, ებრაელებს – სინაგოგა. აქვეა პატარა ახალი ქარვასლა, რომელიც ხისგან არის აშენებული, როგორც საერთოდ ყველა სახლი ახალციხეში... ახალციხის ფაშა ცხოვრობს ციხეში, მთავარი ოფიცრები და ჯარი უახლოეს სოფლებშია დაბანაკებული. სპარსეთის ისტორიაში ნათქვამია, რომ ეს ციხე ქართველებს აუშენებიათ და იგი თურქებმა ქართველებს უკანასკნელი საუკუნის დამლევს წაართვესო. თურქებს მისთვის ახალი შენობები მიუმატებიათ, ისევე როგორც მეორე ციხისთვის, რომელიც სამი დღის სავალზე მდებარეობს იქიდან და იწოდება ტემამად” [შარდენი, 1975: 272].

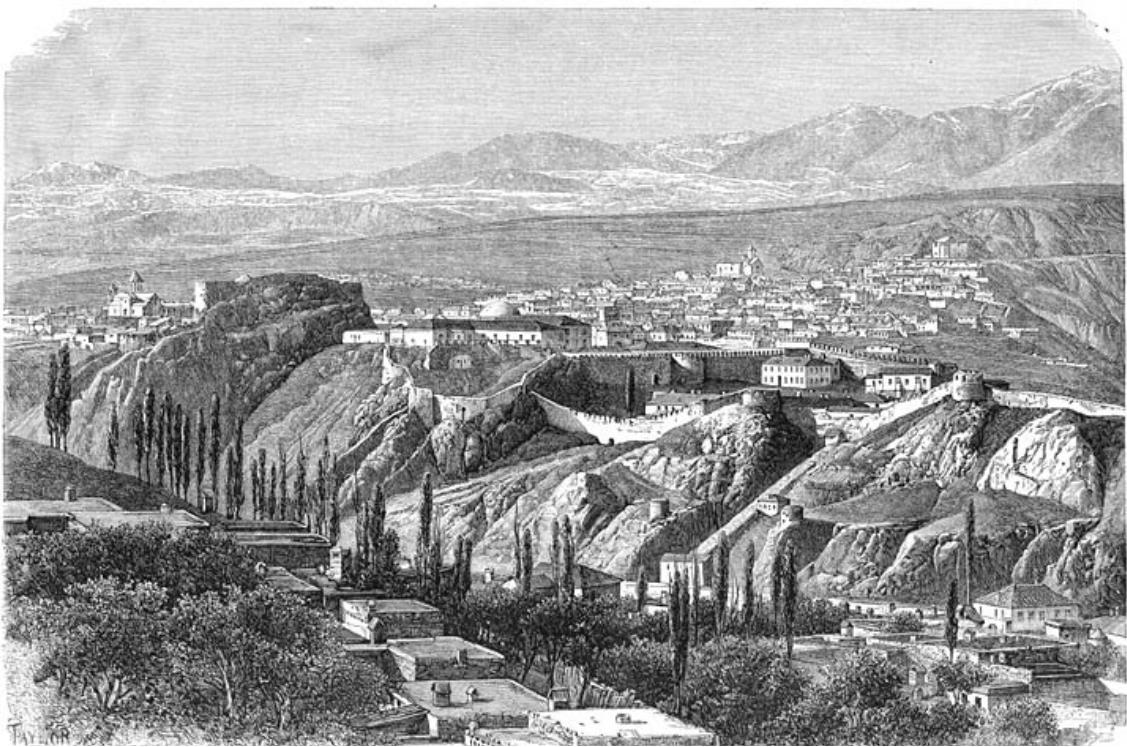
ახალციხე, დიუბუა დე მონპერეს ალბომიდან

ამ საინტერესო ცნობით კიდევ ერთხელ დასტურდება, რომ XVII საუკუნისთვის ქალაქი ხელახლა გაშენდა. უპირატესობა ხის არქიტექტურას ენიჭებოდა. ქალაქის ყველაზე ძველ ნაგებობებად

სომხური ეკლესიები ითვლებოდა. საინტერესოა ახალციხის საფორტიფიკაციო დეტალების — ორმაგი კედელი, კოშკები, ქონგურები — ჩამოთვლა და მისი თავდაცვითი საშუალებების — ზარბაზნების — მოხსენიება. ასევე საყურადღებოა ციხის ბინადართა ჩამონათვალი (იქ მხოლოდ ფაშა ცხოვრობს). მნიშვნელოვანია აღნიშვნაც, რომ სპარსული ტრადიცია ახალციხეს ქართველთა და არა სასანიანი ხელმწიფის მიერ დაარსებულ ქალაქად თვლიდა.

ოსმალური დოკუმენტები ავსებს ნარატიული წყაროების ინფორმაციას და უფრო სრულად წარმოგვიდგენს XVII-XVIII საუკუნეებში ციხის ცხოვრებას. წყაროები გვამცნობს, რომ ციხეს იცავდნენ იანიჩარები და თოფჩიები, ანუ მეზარბაზნეები. როგორც წესი,

ახალციხის ციხე, საერთო ხედი, დ. ერმაკოვის ფოტო

აღნიშნულია, რომ ისინი “სამეფო კარისანი” იყვნენ და “ახალციხის ციხის დასაცავად” იმყოფებოდნენ. მათი რაოდენობა სხვადასხვა დოკუმენტში სხვადასხვაგვარადაა მითითებული: 44 თოფჩია

[შენგელია, 1987: 22], 65 თოფჩია [27], 57 თოფჩია [40] და სხვ. თუ თოფჩიების რაოდენობა მხოლოდ რამდენიმე ათეული იყო, იანიჩართა რიცხვი რამდენიმე ასეულს ითვისდა, ზოგჯერ ათასსაც კი სცილდებოდა: 230 იანიჩარი [24], 664 იანიჩარი [26], 1180 იანიჩარი [36] და ა.შ. გვხვდება სპეციალური სამხედრო (გულიამები) თუ სამეურნეო (ჯებეჯები) დანაყოფები. სხვა წყაროებით, ცნობილია “ოჯახლის ჯარი” [ლომსაძე, 1979: 204]. გარნიზონის შენახვა ევალებოდა სხვადასხვა შემოსავლიან უწყებას: არზრუმის // არზრუმის ვილაიეთის საბაჟოს [23, 24], ტრაპიზონის ნავსადგურის საბაჟოსა და მისდამი დაქვემდებარებული მუკატაას [36], ტრაპიზონის სანჯაყის ავარიზისა და ბედელი ნუზლის ახჩებიდან [26], ისპირის სანჯაყის შემოსავლისა და მასთან ერთად ჩანჭას (მეორე სახელი გუმუშჰანე) და მისდამი დაქვემდებარებული ნაკვეთების (შემოსავლის) ახჩებიდან [40]... ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, რეგულარულ სამიმოსვლო ურთიერთობას გულისხმობს ახალციხესა და დასახელებულ მხარეებს შორის.

ციხეში სამხედრო მოსამსახურეების გარდა ყოფილან “თვით ციხეში მცხოვრები მორწმუნენი” – “სამართლიანნი”, “წარჩინებულნი” და “პატივმოსილნი”. დასახელებულნი იყვნენ “ახალციხის ციხის აღები, ჯარისკაცები, ულემა, სულეიჰა, იმამები, ხატიბები და სხვა წარჩინებულები და პატივდებულები” [75]. როგორც ჩანს, მათ ყველას “ახალციხის ციხის მკვიდრნი” ერქვა [199].

ციხეში ბაზრობაც იმართებოდა. ერთ-ერთ დოკუმენტში საუბარია ბაზარბაშსა და მეყანთარზე, რომლებიც “ციხეში შემოსულ დიდძალ ასანონ საქონელს” აკონტროლებდნენ [75].

ოსმალური დოკუმენტები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ციხის არქიტექტურაზეც: იხსენიება, მაგ.: “ახალციხის ციხის კედლის გარეთ მდებარე” ჯამე, ან სხვაგვარად, “ახალციხის გარეთა კედლის ციხის” ჯამე [199]. ციხის ტერიტორია, როგორც ჩანს, კედ-

ლის მიღმაც ვრცელდებოდა და იქ თავისი ჯამე ჰქონდა.

ახალციხის ციხე არაერთი ქართველი ბაგრატიონის საპატიო სტუმრობისა თუ ტყვეობის ადგილიც ყოფილა. საინტერესოა გიორგი XI-ის თავგადასავალი: საათაბაგოში თავშეფარებულმა ქართლის მეფემ შეიტყო, რომ სულთანი სპარსელებისთვის გადაცემას უპირებდა. “რა ჰსცნა მეფემ, შევიდა ახალციხის ციხეში და მოუდგნენ ენგიჩარნი და აღარ დაანებეს. წავიდა (შაჰის – გ.ჭ.) ელჩი ცარიელი. დაუწყეს ქართველთა ლაპარაკი მეფე გიორგის, აღარ ინებეს მეფის ერეკლეს ბატონობა, მისცეს პირი და ახსენა ღმერთი, მოიბა წელთ საბელი, ჩამოეშვა ციხიდან”, ცხენზე შეჯდა და ქართლში დაბრუნდა [სეხნია ჩხეიძე, 1903: 6].

ახალციხის ციხე ფაშების ძლიერების სიმბოლოდაც იქცა. სწორედ ამიტომ მოწინააღმდეგენი, პირველ რიგში, ციხის აღებას ცდილობდნენ. რამდენიმე საინტერესო ცნობა “ახალციხურმა ქრონიკებმაც” შემოგვინახა: 1782 წელს “სულეიმან ფაშას ფერლიმ უღალატა, ციხე წაართვეს და ოლქობა შეიქმნა” [ლომსაძე, 1979: 161]. ფაშას ხელისუფლებით თავმოებზრებულმა სამხედროებმა, როგორც ჩანს, გადატრიალება მოაწყვეს და კომუნის მსგავსი მმართველობა (“ოლქობა”) შემოიღეს. მაგრამ მათი ეს მცდელობა ფუჭი აღმოჩნდა: “ფაშა ციხეში შემოვიდა. სულეიმან ფაშას ოჯახლებს თავები დასჭრეს. კიკინ ენიჩარაღას, ფაჰლევან აღას და ყოჩალი ტატაშ აღას სხვილისსა” [იქვე: 161]. კიდევ ერთი ცნობა: 1801 წელს ფაშობის მსურველი “აჭარელი სელიმ ალა ჯარით ახალციხეში შემოვიდა, მაგრამ ციხე არ მისცეს. აჭარელმან და მეციხოვნეებმან ბრძოლა დაიწყეს. დღე და ღამით ციხსიგან მრავალი ზარბაზანი ისროლეს..” [იქვე: 191].

ფაშები ამ ძალაუფლების სიმბოლოს განმტკიცება-გამშვენებაზეც ზრუნავდნენ. ციხის არქიტექტურული შესწავლა მოწმობს (არქიტექტურული ნაწილი ემყარება პ. ზაქარაიასა და პოტოს

დასახელებულ ნაშრომებს, აგრეთვე, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს არქივში დაცულ მასალებს), რომ XVII-XVIII სს. თურქებს ციხე საგულდაგულოდ გაუმაგრებიათ: ამოუყვანიათ ქონგურები, მოუწყვიათ საზარბაზნე-სათოფურები, საბრძოლო ბაქნები (საზარბაზნეები და სათოფურე-ბი ოსმალობამდეც ჰქონია ციხეს), აღუმართავთ მტკიცე ორმაგი

ჭიშკრები. ციხეს დასავლეთიდან ესაზღვრება ღრმა, კლდოვანი ხევი. ამ ხევამდე თითქმის კონცენტრულად განლაგებული სამი კედელია. ხევის ბოლო, ყველაზე ვიწრო ადგილას ჩაკეტილია უხეშად დამუშავებული დაკუთხული კლდოვანი ქვით ამოყვანილი ორსართულიანი ნაგებობით, რომელსაც ადგილობრივნი “ციხის კარს” უწოდებენ; შესაძლოა, ის იყო ხიდი-ვიადუკი, რომელიც ციხ-

ის ციტადელს მოპირდაპირე კლდეზე აღმართულ ნაგებობასთან აკავშირებდა. ამ უკანასკნელისგან მხოლოდ ფრაგმენტები შემორჩა (საძირკვლის დონეზე). რუსული სამხედრო ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ეს იყო კეი-დალის კლდეზე აღმართული მრგვალი კოშკი, რომელიც არა მხოლოდ მიმდებარე დაბლობ ადგილებს, არამედ ქალაქის შიდა პერიმეტრსაც აკონტროლებდა.

1747-1752 წლებში ჰაჯი მაჰმედ-ფაშას კონსტანტინოპოლის სოფიის ტაძრის გეგმის მიხედვით, სპეციალურად მოწვეული იტალიელი ხუროთმოძღვრის ხელმძღვანელობით, საკრებულო ტაძრის ადგილზე აუშენებია იმ დროისათვის მთელ აღმოსავლეთში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი არქიტექტურული ძეგლი — მეჩეთი მედრესითა და წიგნთსაცავით. მეჩეთის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მასზე ხუთი მეტრით მაღალი მინარეთი აიგო. თვით ფაშას სასახლე ლაბირინთი გახლდათ, რომლის პატარ-პატარა ოთახები ვიწრო დერეფნებით უკავშირდებოდა ერთმანეთს. აგებული იყო ხით და შიგნიდან ხეზე კვეთის ნიმუშები ამშვენებდა. წიგნთსაცავში ინახებოდა სხვადასხვა დარგის, სხვადასხვა ენაზე დაწერილი 600-ზე მეტი ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნი. ზოგიერთი ხელნაწერი საკმაოდ ადრეული პერიოდის ყოფილა [კოჟორიძე, 1969: 98]. სასახლე და მეჩეთი მნახველთა აღტაცებას იწვევდა [გამბა, 1987: 265].

მეტ ყურადღებას აქცევდნენ ქალაქისა და, კერძოდ, ციხის წყლით მომარაგების საკითხს. ელიანმინდა-ენტელის მხრიდან თიხის მიღებით მოეწყო 14 კილომეტრიანი წყალსადენი, რომლითაც წყალი ზემო ეკლესიის ახლოს აგებულ აუზში გროვდებოდა. აქედან წყალი ნაწილდებოდა ციხისკენ და რაბათისკენ [კოჟორიძე, 1969: 98-99].

XVIII ს-ის I ნახევრისთვის, ვახუშტის მოწმობით, ახალციხე კარგად გამაგრებული ქალაქი იყო: “არს მოზღუდვილი ციხიდამ ქვიტკირის სამის ზღუდით” [გვ. 663]. სხვა, XIX ს-ის დასაწყისის ინფორმაციით “ქალაქი გარშემოვლებულია თხრილებითა და ქონგურებიანი ორ-

მაგი გალავნით, გარე-გარე ამოყვანილი კვადრატული და მრგვალი კოშკებით” [გამბა, 1987: 265].

ქართული სამეფო-სამთავროების ინკორპორაციასთან ერთად ახალციხის დაპყრობა სულ უფრო და უფრო მნიშვნელოვანი ხდებოდა რუსეთის იმპერიისათვის. 1810 წელს, ტორმასოვის სარდლობით, რუსეთის არმია ახალციხეს სამი მხრიდან მოადგა: ზეკარის უღელტეხილიდან, ბორჯომის ხეობისა და დუმანის-თრიალეთიდან. რუსებმა ციხის მოპირდაპირედ დაიკავეს სოფ. მარდა, გადასასვლელები სუფლისის პირდაპირ და ფორშტადტი ივლიტა და კოკოლა-სარდარის მთა ფოცხოვის წყლამდე. ციხე ალყაში მოექცა.

ახალციხის ციხეს ათი ათასი თურქი და ლეკი იცავდა. გარნიზონის ნაწილი განლაგებული იყო ციხის მთავარ კედელთან, რომელიც მიწაყრილისა და პალისადებისგან შედგებოდა, ნაწილი კი — კეიფაშას კლდოვან მალლობზე; ის ჩრდილოეთიდან ეკვროდა ციხეს და მასზე ბატონობდა.

რუსებმა ადვილად გაანეიტრალეს მახლობელ სიმაღლეებზე განთავსებული თურქული პიკეტი. რუსულმა არტილერიამ დააზიანა თავდაცვითი კედლები. დიდმა გამარჯვებამ — კეი-პაშას სიმაღლის დაკავებამ პრაქტიკულად გადაწყვიტა ბრძოლის ბედი: რუსებმა ჯერ ციხის საცეცხლე ნერტილები გამოიყვანეს მწყობრიდან, ხოლო შემდეგ ინტენსიური ცეცხლი გაუხსნეს. დაბომბვას, რომელიც რამდენიმე დღის განმავლობაში გრძელდებოდა საშინელი ნგრევა მოჰყვა: ხის ყველა შენობა დაინვა, ხოლო ქვის ნაგებობები სანახევროდ დაინგრა. ცეცხლის ალში გაეხვია ფაშას სასახლეც. ოსმალები ეპიდემიამ იხსნა. შავმა ჭირმა აიძულა ტორმასოვი ალყა მოეხსნა და უკან გაბრუნებულიყო [Потто, 1902: 243-68].

ახალციხის აღება რუსებმა მხოლოდ 1828 წელს შეძლეს. დამხმარე ძალები განადგურებული იყო, მაგრამ ქალაქის დამცველებს გადაწყვეტილი ჰქონდათ — ან დაღუპულიყვნენ, ან დამოუკიდე-

ბლობა შეენარჩუნებინათ. “მთვარეს უმაღლესი ციდან ჩამოხსნით, ვიდრე ახალციხის მეჩეთიდან” – ასეთი პასუხი გასცა კომენდანტმა პასკევიჩის წინადადებას დანებებაზე. ციხემ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა რუსებზე. მის კედლებს იცავდა 40 ზარბაზანი. კედლები საუკუნეთა განმავლობაში ისე განმტკიცებულიყო, რომ რუსული არტილერიაც კი უსუსური აღმოჩნდა. კედლებს შიგნით მდებარეობდა ფაშას სახლი, მეჩეთი, რომელშიც მუსლიმური აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უმდიდრესი ბიბლიოთეკა იყო განთავსებული, აგრეთვე, ადმინისტრაციული დანესებულებები. მაგრამ ახალციხე ძლიერი იყო არა ამ ციხით, არამედ თავისი 25-ათასიანი შეიარაღებული მოსახლეობით. ეს უბანი დაცული გახლდათ ოთხი ბასტიონით, რომლებსაც ერთმანეთთან პალისადები აკავშირებდა. პალისადებში საზარბაზნეები იყო მოწყობილი.

რუსებმა ქალაქი ალყაში მოაქციეს და შემდეგ ძლიერი საარტილერიო იერიში განახორციელეს. პირველად ჩრდილოეთის ბასტიონი დაეცა, მალე დანარჩენი სამი ციხე. ქალაქი ცეცხლში გაეხვია. ქიოს-მემედ-ფაშა იძულებული გახდა, მიეღო კაპიტულაციის პირობები, ჩაებარებინა ციხის გასაღები და ფაშას კვერთხი. ციტადელში პირველი საქართველოს ეგერთა პოლკი შევიდა და თავისი დროშა აღმართა. საარტილერიო ცეცხლმა ციხე და ციტადელი ძლიერ დააზიანა, მეჩეთის გუმბათი ყუმბარებისგან დაიხვრიტა, ხოლო აჰმედის მეჩეთიდან ოქროს მთვარე ჩამოვარდა, რაც თითქოსდა მუსლიმთა ბატონობის დასასრულს მოასწავებდა (Потто, 1908: 85-97).

ახალციხის მთავარი მეჩეთი ღმრთისმშობლის მიძინების სახელობის ეკლესიად გადაკეთდა, ბიბლიოთეკა და იქ დაცული ძვირფასი ხელნაწერები იმპერატორ ნიკოლოზ I-ის პირადი ბრძანებით [AKAK VII: 773-774] პეტერბურგში გაიზიდა. ბიბლიოთეკაში ისეთი ხელნაწერები აღმოჩნდა, რომლებიც მთელ სპარსეთსა და არდებილშიც კი არ მოიძებნებოდა [Потто, 1908: 97-98].

საინტერესოა, რომ სანამ რუსეთ-თურქეთს შორის საზავო პირობები თანხმდებოდა და ახალციხის ბედი ჯერ გადაწყვეტილი არ იყო, რუსეთის მხედრობა უარესი სცენარის განვითარებასაც ელოდა და მთავრობას ურჩევდა: თუ თურქებმა ახალციხე დაიბრუნეს, მაშინ ციხე საძირკვლამდე უნდა დავანგრევინოთ [AKAK VII: 785].

ახალციხე ახალქალაქთან და ალექსანდროპოლთან ერთად მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო, რომელიც თბილისს, რუსეთის იმპერიის ადმინისტრაციულ ცენტრს ამიერკავკასიაში, თურქების შემოტევებისგან იცავდა. უკვე 1831 წელს ბარონმა როზენმა სამხედრო მინისტრ ჩერნიშევს ახალციხესა და ახალქალაქში 4-4 ბატალიონი განლაგება შესთავაზა [AKAK VIII: 341]. ყირიმის ომის დროს ახალციხეში ხუთი ბატალიონი და რამდენიმე ასეული სხვადასხვა სამხედრო ნაწილის შენაერთები იდგა. საკუთრივ ციხეში განთავსებული იყო მხოლოდ 3 სახაზო ასეული საარტილერიო და საინჟინრო ჯარებით [Богданович, 1876: 228]. რუს სამხედროებს ახალციხის ციხე, მიუხედავად მისი მეტად მოხერხებული მდებარეობისა, მტრის ხანგრძლივი ალყის დროს სრულიად გამოუსადეგრად მიაჩნდათ. ამის უმთავრეს მიზეზად წყლის ნაკლებობას ასახელებდნენ [იქვე: 209]. 30-იან წლებში მაღალი სამხედრო ჩინოსნები ახალციხის ციხის დანგრევისა და სხვა ადგილას აგების გეგმასაც განიხილავდნენ, მაგრამ პროექტი იმდენად ძვირად ღირებული აღმოჩნდა, რომ მისი განხორციელება გადაიფიქრეს [AKAK VIII: 374]. 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს სამხედროები ახალციხეს, ახალქალაქთან ერთად, განიხილავდნენ ტაქტიკურ საოპერაციო ბაზად, რომელსაც საომარ მოქმედებათა მთავარ სცენაზე მხოლოდ მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ახალციხის ციხეზე კი არაფერია ნათქვამი [Колубакин, 1906: 18-19].

საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ახალციხის ციხეზე სამხედრო ჰოსპიტალი მოეწყო. პ. ზაქარაიას შენიშვნით, რაც ამ ქართულ ციხ-

ეს ოსმალებმა დააკლეს “20-იანი წლებიდან იქ 50-60 წლის განმავლობაში მდგარმა საბჭოთა ჯარმა მოათავა” [ზაქარაია, 2002: 145].

ციხეს ახალი სიცოცხლე შთაბერა ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული (იმჟამად, მხარეთმცოდნეობითი) მუზეუმის განთავსებამ (1972 წელი).

ახალციხის ციხის არქიტექტურაში, მის თავგადასავალში შესანიშნავად აისახა ქალაქისა და მთელი ქვეყნის მძიმე ისტორია. ციხის შემდგომი არქიტექტურულ-არქეოლოგიური შესწავლა ისტორიის არაერთ ახალ ფურცელს გადაშლის.

ბიბლიოგრაფია

1. XVI-XVII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, ნ. შენგელიას გამ., ნ. I, თბ. 1987.
2. ახალი ქართლის ცხოვრება, მესამე ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ. 1959.
3. ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება (XIII-XVI სს), თბ. 1955.
4. დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, თბ. 2006.
5. ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ. 1966.
6. ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, მ. მაგალობლიშვილის გამ., თბ. 1987.
7. ევლია ჩელების “მოგზაურობის ნიგნი”, გ. ფუთირიძის გამ., I, თბ. 1971.
8. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ. 1973.
9. პ. ზაქარაია, ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია, თბ. 2002.
10. დაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. 1, ე. სიხარულიძის გამ., თბ. 1964.
11. იოსებ ტფილელი, დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის რედ., ტფ. 1939.
12. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ. 1959.
13. ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, ვ. ფუთურიძის გამ., თბ. 1969.
14. რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV ს. II ნახევარში, იიშ, VII, 1963.

15. დ. კოჭორიძე, განახლებული მესხეთის ქალაქი (ახალციხის ისტორია), თბ. 1969.
16. დონ კრისტოფორო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, ბ. გიორგაძის გამოც., თბ. 1977.
17. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, ახალციხური ქრონიკები, თბ. 1979.
18. მუსტაფა ნაიმა, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნ. შენგელიას გამ., თბ., 1979.
19. ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ. 1959.
20. თ. ჟორდანიას, ქრონიკენი II, ტფ. 1897.
21. რაჭიმიზადე იბრაჰიმ ჩავუში, განჯის დაპყრობის წიგნი, მ. ილურიძის გამ., თბ. 2012.
22. ლ. რჩეულიშვილი, ქტიტორული რელიეფი ახალციხიდან, ქართული ხელოვნების ისტორიის ნარკვევები, თბ. 1994.
23. სეხნია ჩხეიძე, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამ., ტფ. 1903.
24. ვ. სილოგავა, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ახალციხე, 2000.
25. ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გ. ალასანიას გამ., თბ. 1978.
26. ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.), თბ. 1961.
27. ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), მ. მაგალობლიშვილის გამ., თბ. 1975.
28. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბზ., ტ. III, თბ. 1982.
29. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, თბ., 1958
30. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, ვ. ფუთურიძისა და რ. კიკნაძის გამ., თბ., 1966.

31. A. Bryer, D. Winfield, Byzantine monuments and topography of the Pontos, vol. 1, DOS, XX, 1985.
32. R. Newsen (ed.), The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc'), The Long and Short Recensions, Wiesbaden, 1992.
33. АКАК VII; АКАК, VIII
34. Баладзори, Книга завоевания стран. Текст и перевод П.К. Жузе. Баку, 1927.
35. М. Богданович, Восточная война 1853-1856 годов, I, СПБ, 1876
36. Б. Колюбакин, Русско-Турецкая война 1877-1878 гг. на Кавказе и Малой Азии, I, СПБ, 1906
37. Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб. 1959.
38. Утверждение русского владычества на Кавказе, составлен под редакцией генерал-майора Потто. Тифлис, т. II, 1902; т. IV/2, 1908.
39. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме. Пер. Е. Васильевой, М. 1976.

ცნობისათვის:

ჟურნალ “ონლაინ არქეოლოგიის” ახალი რუბრიკა “ცნობისათვის” წარმოვიდგენთ არქეოლოგიურ არტეფაქტებს, რომლებმაც შემოგვინახა სხვადასხვა ენაზე შესრულებული წარწერები, ანუ ვთავაზობთ — წარწერებით გაცოცხლებულ წარსულს.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ მუზეუმში დაცულია ტყვიის ფირფიტა, რომლის ორივე მხარეს ამოკვეთილია სომხური ასომთავრულით შესრულებული რელიეფური წარწერები. ფირფიტა აღმოჩენილია 1948 წელს ახალციხის სომხური ეკლესიის ნანგრევებში.

გვერდი I

Ի ժամանակս Կայսեր և Ռուսաց Ա Նիկողայոսի Պապլուպի պատերազմ լեալ **S** Օսմանցիոց թագաւորի **ը** Սուլտան Մահմուտի Գրափ Պասկէւիչ զօրապետն Ռուսաց էառ զԱխալցխայ ի 1828 Օգոս ժե ը նմին ԶՂՄՄ ԶԲայազիտ եջ Կարնի: Ի 1829 հՄԸՏՌի եղև Յետս տուան այն ԲՅՆԳ 1830 ՅՌԼ առաջնորդութեամբ տեառն Կրպետի արքիեպիսկոպոսի Կարնոյ քաղաքացիք և զիւղականք իբր վեց հազար տուն քահանայիք ժողովրդուք դիմեցաք Յախլցխայ և զայս հիշատակագիր եղաք ի ներքոյ հիման սուրբ Փրկիչ Եկեղեցոյս Հայոց ի 1830 օգոս 15 աւուր հանդիսի ԱՌ ... քաղաքիս)

ՅՅՅՐԸԾԻ Ե

Ի սկսի 1836 Յամի Ի 4 Յունիսի ըստ կայսերական բարձր հրամանի որ հայտնեցաւ մեզ ի նորին բարձր գերագանցութիւնէ կուսակալին համայն Վրաստանի Պարոն Բոզինէ: Ա. կրկին մեծաւ հանդիսի օծաւ հիմն սուրբ Փրկիչ եկեղեցոյս ի բազմադիվ կրպետ ասպետափառ սրբազան արք. եպիսկոպոսէ Գաղթական Հայոց Կարնոյ. Եւ յայնմ օրէ սկիզբն եղէ շինութեան սրբոյ եկեղեցոյս եւ այս հիմատակագիր գրեալ ի սոյն տախտակի եղաւ ի ներքոյ հիման սրբոյ եկեղեցոյս ի պետս ապագայ ժամանակի

გვერდი I

რუსთა იმპერატორის ნიკოლოზ პავლეს ძის მეფობის მე-5 წელს შეიქმნა ბრძოლა ოსმანთა მეფე სულთან მაჰმუდ მეორესთან. გრაფმა პასკევიჩმა, რუსთა მხედართმთავარმა აიღო ახალციხე 1828 წლის 15 აგვისტოს. იმავე თვეს ბაიაზეთი. ჩავიდა კარინში. გადაწყდა უკან დაებრუნებინათ ეს ქალაქი.

1830 წლის ივლისს კარინის არქიეპისკოპოსის წინამძღოლობით ქალაქელები და გლეხები, დაახლოებით 6.000 ოჯახი, მღვდლებითა და ხალხით ჩამოვედით ახალციხეში. და ეს მოსახსენებელი დაფა ჩავდეთ სომეხთა წმ. მაცხოვრის ეკლესიის საძირკველში 1830 წლის 15 აგვისტოს, არან ქალაქის დღესასწაულზე.

გვერდი II

1836 წლის 4 ივნისს უმაღლესი საიმპერატორო ბრძანება გვეუწყა ჩვენ მისი უმაღლესობის სრულიად საქართველოს მეფისნაცვლის ბარონ როზენისაგან. კვლავ (ხელმეორედ) დიდი ზეიმით იკურთხა წმ. მაცხოვრის ეკლესიის საძირკველი კარინიდან ლტოლვილი უწმინდესი და უნეტარესი არქიეპისკოპოსისაგან. ამ დღიდან საძირკველი ჩაეყარა წმ. ეკლესიის მშენებლობას და ეს მოსახსენებელი დაფა დაიდო წმ. ეკლესიის საძირკველში მომავლისთვის

1836

Сторона 1

На 5-ый год царствования русского императора Николая I Павловича состоялась война с османским царем Султаном Мехмедом Вторым. 15-го августа 1828-го года граф Паскевич, главнокомандующий

русских захватил Ахалцихе. В том же месяце Баязид прибыл в Карин. Решили вернуть обратно этот город.

В июле 1830-го года, горожане и крестьяне, около 6 000 семей, вместе со священниками под предводительством каринского архиепископа прибыли в Ахалцихе. И эту памятную плиту заложили в фундамент армянской церкви св. Спасителя 15-го августа 1830-го года, в день праздника Аран города.

Сторона II

4-го июня 1836-го года высочайшая императорская грамота была сообщена нам наместником всея Грузии бароном Розеном. И повторно (заново) с великим торжеством был освящен фундамент церкви св. Спасителя беженцем из Карина Святейшим и Блаженнейшим архиепископом. С этого дня был заложен фундамент строительства св. церкви и эта памятная плита была заложена в фундамент св. церкви для будущего.

1836

დასკვნა: ოსმალეთიდან ლტოლვილი სომხების 6.000 ოჯახი შეიფარა საქართველომ 1830 წელს და საქართველო მათი შთამომავლებისთვის მეორე სამშობლოდ იქცა.

ცნობისათვის: ისინი დღესაც სახლობენ ჯავახეთში, საიდანაც 1829 წელს რუსეთის ხელისუფლებამ ოსმა-

ლეთში განდევნა ძირძველი ქართული მოსახლეობა. სომეხმა ახალმოსახლეებმა ახალციხეში ააშენეს ეკლესია, რომლის ფუნდამენტში ჩაატანეს ტყვიის წარწერიანი ფირფიტა. ეკლესია დაანგრიეს 1948 წელს, მის ადგილას აშენდა ოფიცერთა სახლი.

სომხური წარწერა გაშიფრა ნინო აფციაურმა.

პირველად ცნობა ტყვიის ამ წარწერიანი ფირფიტის შესახებ გამოაქვეყნა ნაზი ხუნდაძემ. იხ. "1836 წლის ტყვიის დაფა ახალციხიდან," "ძეგლის მეგობარი," 1986 წ. 2 (72), გვ.70-71.

ს ტ უ ღ ე ნ ტ უ რ ი გ ვ ე რ ღ ი

ბორის გელაშვილი დაიბადა რუსთავეში, 1991 წელს. დაამთავრა რუსთავის მე-10 საჯარო სკოლა. სწავლობს სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, მაგისტრატურის I კურსზე, არქეოლოგიური მიმართულებით. სვანეთის, კახეთის, დოღლაურის, კაზრეთის, ხოვლეგორის ქართულ-ავსტრიული, ნაცარგორის ქართულ-იტალიური და გეოითეფეს (აზერბაიჯანი) არქეოლოგიური ექსპედიციების მონაწილეა.

გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის იარაღები დოღლაურის სამაროვნიდან

ბორის გელაშვილი

დოღლაურის სამაროვანი მდებარეობს ქარელის მუნიციპალიტეტში სოფელ დოღლაურის ჩრდილო-დასავლეთით, დედოფლის მინდვრის უკიდურესი სამხრეთით, მდინარე დასავლეთ ფრონეს მარცხენა ნაპირზე, მტკვრის მეორე ტერასაზე, რომლის სიმაღლე მდინარის დონიდან 20 მეტრია.

1979-1982 წლებში ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის (ამჟამად, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი) არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი - ი. გაგოშიძე) დოღლაურის სამაროვანზე გათხარა გვიანდელი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის 56 ოროსამარხი [გაგოშიძე ი. 1981] და ადრეული ბრინჯაოს ხანის 11 სამარხი-აკლდამა [I. Koridze].

2012 წლის ზაფხულში, თბილისი-სენაკი-ლესელიძის მშენებარე ავტომაგისტრალის რუისი-აგარის მონაკვეთზე მიმდინარე სამუშაოების დროს გაითხარა 8 ჰა ფართობის ტერიტორია, სადაც გამოვლინდა ადრეული ბრინჯაოსა და გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის 153 სამარხი [Gagoshidze D. 2013].

2013 წელს შეისწავლეს 4,5 ჰა ფართობი. აქ აღმოჩნდა 257 სამარხი და 4 თონის მსგავსი სტრუქტურა. 257 გათხრილი სამარხიდან ად-

რეულ ბრინჯაოს ხანას (მტკვარ-არაქსის კულტურა) მიეკუთვნა 25 სამარხი, დანარჩენი 232 გვიანდელი ბრინჯაოს ხანისაა, მათგან 12 კენოტაფია (ტაბ.1). სამარხებში ყველა მიცვალებული დაკრძალული იყო მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, ხელ-ფეხმოკეცილი, თავით ჩრდილოეთისკენ. ინვენტარის მიხედვით კიდევ ერთხელ დადასტურდა, რომ მამაკაცებს მარჯვენა, ქალებს - მარცხენა გვერდზე კრძალავდნენ. სულ გამოვლენილია ქალების მარცხენა მხარეს დაკრძალვის 20, ხოლო მამაკაცების მარჯვენა გვერდზე დაკრძალვის 22 შემთხვევა.

სამარხეული ინვენტარი წარმოდგენილია კერამიკული ჭურჭლით, ბრინჯაოს იარაღით, ლითონისა და სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული სამკაულით (ბრინჯაოს საკისრე რკალები, სამაჯურები, სხვადასხვაგვარი ძეწკვები, ბრინჯაოს, სარდიონისა და მინისებური პასტის მძივები). მამაკაცთა სამარხები, რომლებშიც მოსალოდნელი იყო ბრინჯაოს იარაღის აღმოჩენა, უმეტეს შემთხვევაში ძველადვე იყო გაძარცვული. მძარცველები, როგორც ჩანს, სწორედ იარაღს ეძებდნენ, რადგან სამარხებში თიხის ჭურჭელი ხელუხლებელი იყო. შესწავლილი 232 სამარხიდან 80% ადრევე გაძარცვული ან დაზიანებული აღმოჩნდა. მამაკაცის რამდენიმე გაძარცვას გადარჩენილ სამარხში იარაღის საინტერესო ნიმუშები გამოვლინდა [2013 წლის დოღლაური 2-ის ანგარიში].

წარმოგიდგენტ დოღლაურის სამაროვნის გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის იარაღებს. აღნიშნული პერიოდის სამარხები, რომლებშიც აღმოჩენილია მიცვალებულის ჩონჩხი, ქვაყრილიანი ორმოსამარხებია. ორმოსამარხები მართკუთხა მოყვანილობისაა და ორიენტირებულია ჩრდილოეთ-სამხრეთ ღერძზე (ორმოსამარხების ზომები მერყეობს - სიგრძე 1,30 მეტრიდან - 1.90 მეტრამდე, სიგანე 0.35 მეტრიდან - 1,30 მეტრამდე, სიღრმე 0.50 მეტრიდან - 1.5 მეტრამდე).

აღმოჩენილია ორი სახეობის იარაღი - სატევრები და შუბი-სპირები. სულ 11 სამარხში გამოვლინდა 16 საბრძოლო იარაღი. დაფიქსირებულ მამაკაცთა (22 სამარხი, დანარჩენი დანგრეული და გაძარცვული იყო) სამარხებში ხშირ შემთხვევაში არ გამოვლინდა ჩონჩხი და მხოლოდ 11 სამარხშია აღმოჩენილი იარაღი, თუმცა, შესაძლოა, იარაღი დანარჩენ 11 სამარხშიც ყოფილიყო, მაგრამ როგორც აღვნიშნეთ სამაროვანის 80% ძველდავე გაუძარცვავთ.

კონკრეტულად სატევრებიანი სამარხები აშვარი კომპლექსებით არის წარმოდგენილი:

N22 სამარხი (ტაბ. II.1) - თიხის რამდენიმე ჭურჭელთან ერთად აღმოჩნდა სატევარი ჩარჩოსებრი ტარით, რომელსაც სამკუთხა, ბოლომომრგვალებული პირი და ჭვირული ტარი ჰქონდა. სატევარი მიცვალებულის თავთან იდო (ტაბ. II.2). ამავე სამარხში აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით ბრინჯაოს ღილაკები, რომლითაც სატევრის პორტუპეა იყო შემკული. აღნიშნულ სატევარს პირობითად წინააზიური ტიპისას უწოდებენ. მას საციხური გორის შესაბამისი ფენების კალიბრირებული თარიღებიდან გამომდინარე, ქ.ნ. XV საუკუნით განსაზღვრავენ. საქართველოს ტერიტორიაზე ე.წ. წინააზიური ტიპის ჩარჩოსებრტარიან სატევრებს გვიანდელ ბრინჯაოს ხანაში არ იყენებდნენ. იგი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული ცენტრალურ ამიერკავკასიური კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი და განმსაზღვრელი არტეფაქტია [რამიშვილი, 2012: 311-319, ტაბ. I, V; 1999: 55-70, ტაბ. I, II]; ფიცხელაური, 2005: 78-80, ტაბ. CVII, CXIX, CXX]. ამავე სამარხში მიცვალებულის მენჯის ძვალთან გამოვლინდა მეორე სატევარი, რომელსაც ხის ტარი უნდა ჰქონოდა (ტაბ. III, IV, 1). სამარხში დადა-

სტურდა ეშვიც. ის შუა ნაწილში გახვრეტილი იყო, შესაძლოა, სამკაულად იყენებდნენ.

გარდა ამისა, სამაროვანზე წარმოდგენილია ე.წ. ფოთლისებური სატევრები, რომელთაც სამთავრული ტიპის სატევრებს უწოდებენ და თარიღდება ე.წ. XIV-XIII საუკუნეებით [ლომთათიძე, 1974: 49-70 ტაბ. II-IX; რამიშვილი, 2004:28, 109, ტაბ. V-VI].

N163 - დანგრეულ და გაძარცვულ სამარხში აღმოჩნდა გადატეხილი სატევარი, რომელსაც სავარაუდოდ ხის ტარიც ჰქონოდა (ტაბ. III.IV. 2);

N159 - მიცვალებულის მენჯის ძვალთან გამოვლინდა ბრინჯაოს ფოთლისებური, ალისებრი სატევარი (ტაბ. III. IV. 3);

N168 - თავის ქალის ფრაგმენტებთან აღმოჩნდა ბრინჯაოს მანჭვლებიანი, ფოთლისებური სატევარი (ტაბ. III.IV.4);

N210 - მინიატურული ბრინჯაოს ფოთლისებრი სატევარი (ტაბ. III.IV.5);

N232 - ორი ფოთლისებური სატევრის პირი. კედელთან მეორე სატევარი მიწაში იყო ჩარჭობილი. W კედელთან ბრინჯაოს ბრტყელი, ფირფიტოვანი სამი რგოლი დაფიქსირდა, შესაძლოა, ქარქაში ყოფილიყო (ტაბ. III. IV. 6, 7);

N244 - ბრინჯაოს ფოთლისებური სატევარი (მინიატურული) (ტაბ. III. IV. 8).

იარაღების მეორე ჯგუფს განეკუთვნება მასრაგახსნილი შუბისპირები

N22 - მიცვალებულის თავთან გამოვლინდა ორი მასრაგახსნილი შუბისპირი (ტაბ.V,VI.1, 2);

N152 - მხარე ჯამთან აღმოჩნდა ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბისპირი, ორი დაზიანებული სამანჭვლე ხვრელით (ტაბ.V, VI. 3);

N184 - მიცვალებულის მარჯვენა ხელთან იდო ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბისპირი ორი სამანჭვლე ხვრელით (ტაბ.V,VI.4);

N203 - სამარხის ცენტრში მიცვალებულის ფეხებთან დადასტურდა ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბისპირი, ორი სამანჭვლე ხვრელით (ტაბ. V, VI. 5);

N232 - მხარეს აღმოჩნდა ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბისპირი, ორი სამანჭვლე ხვრელით (ტაბ.V,VI. 6);

N233 - მხარეს გამოვლინდა ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბისპირი, ორი სამანჭვლე ხვრელით (ტაბ.V,VI. 7);

წარმოდგენილი შუბისპირების ანალოგები დასტურდება მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე, ქ.წ. XIV-XIII საუკუნეებით დათარიღებულ სამარხებში.

დოღლაურში N22 და N232 სამარხებში ერთად აღმოჩნდა შუბისპირი და სატევარი.

როგორც აღვნიშნეთ, წარმოდგენილია იარაღის ორი ჯგუფი: სატევერები და შუბისპირები. გარდა N22 სამარხის ინვენტარისა ყველა იარაღი ერთ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში მოიაზრება და თარიღდება ქ.წ. XIV-XIII საუკუნეებით - გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის მეორე ფაზით. რაც შეეხება N22 სამარხს, იგი ანალოგებიდან გამომდინარე, ქ.წ. XV საუკუნით - გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის პირველი ფაზით დაათარიღეს.

ლიტერატურა:

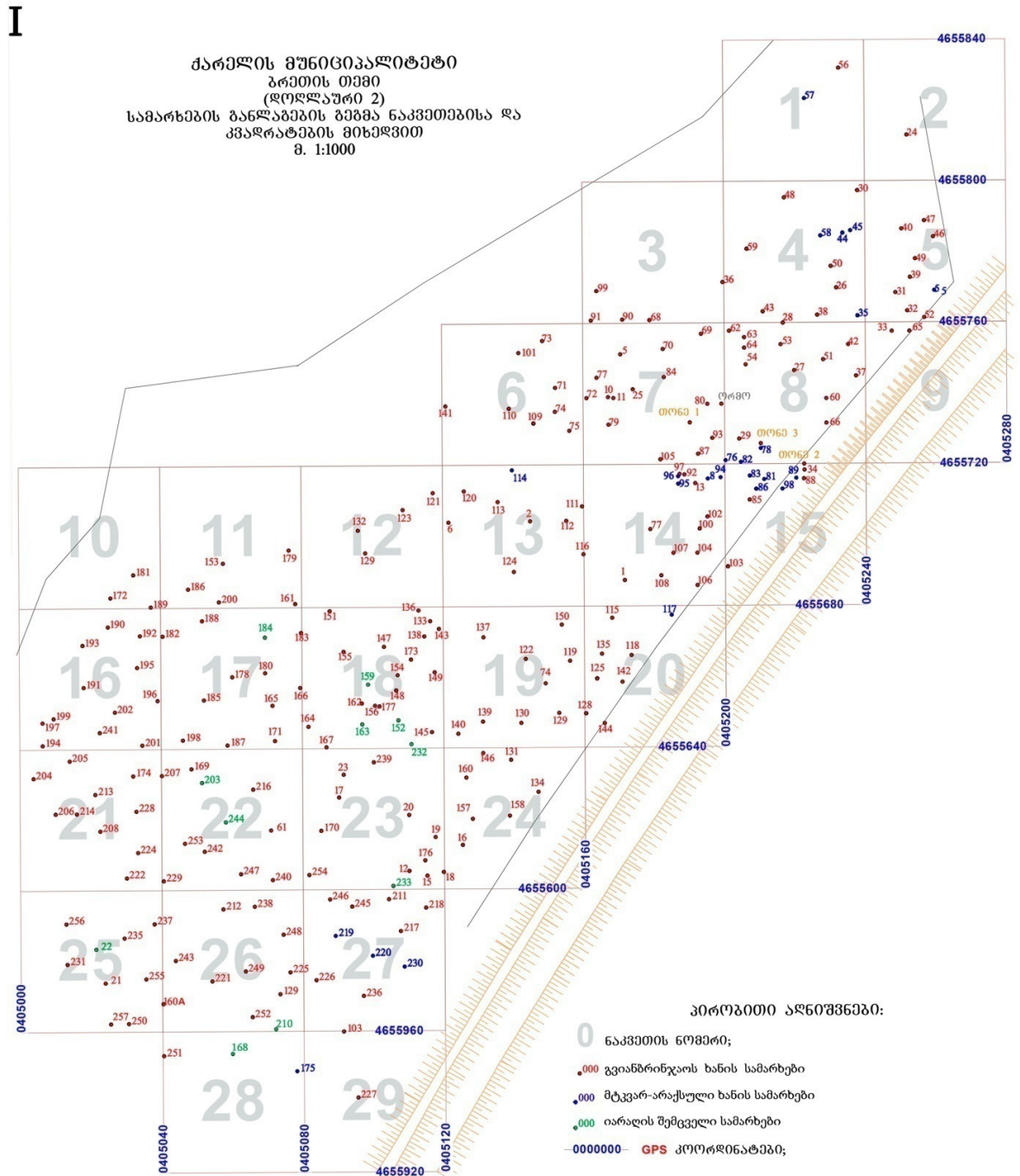
1. გაგომიძე და სხვ. 1981 - ი. გაგომიძე, ე. ქორიძე, ა.გოგიჩაიშვილი. შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979-1981 წლების საველე მუშაობის ანგარიში, საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები VIII, თბილისი, 1981.
2. ლომთათიძე 1974, გ.ლომთათიძე - ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში, თბილისი, 1974.
3. რამიშვილი 2000, ალ. რამიშვილი - შიდა ქართლის ბრინჯაოს ხანის ფინალური სტადიების პერიოდიზაციის ზოგიერთი საკითხები. ძიებანი 6 გვ. 28-37, თბილისი, 2000.
4. რამიშვილი 1999, ალ. რამიშვილი - მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური აღმოჩენები ფლევის წყალსადენი სადგურის მშენებლობაზე-მილსადენის არქეოლოგია, I. თბ., გვ. 55-70 (ტაბ. I, II), 1999.
5. რამიშვილი 2012, ალ. რამიშვილი - ჩარჩოიანი ტარის მქონე ბრინჯაოს სატევრები საქართველოში. საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, გვ. 311-319 ტაბ. I, V. თბ. 2012.
6. რამიშვილი 2004, რამიშვილი ალ. ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ნაღვლში, გვ. 28, ტაბ.

- V-VI. გვ. 109-109 ტაბ. CIV თბ. 2004.
7. ფიცხელაური 2005, ფიცხელაური კოტე - ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ XIV-XIII სს. გვ. 78-80 ტაბ. CVII,CXIX,CXX. თბ. 2005.
  8. Gagoshidze David, Soziashvili Irakli, Doghlauri Necropolis. International conference of student-archaeologists dedicated to Pitt Rivers, pg 15-16, Tbilisi 2013.
  9. I. Koridze, G.Palumbi Kura Araxes tombs at aradetis orgora. Archaeology in southern Caucasus: perspectives from Georgia. Ancient near eastern studies, supplement 19, edited by A.Sagona.

გრაფიკული ილუსტრაციების მხატვარი - ე.სოხაშვილი

ტაბულა 1

დოკუმენტი 2, სამარხების გენ.გეგმა (არქიტექტორი, მერაბ კასრაძე)

ტაბულა 2

სამარხი N22, ჩარჩოტარიანი სატევეარი

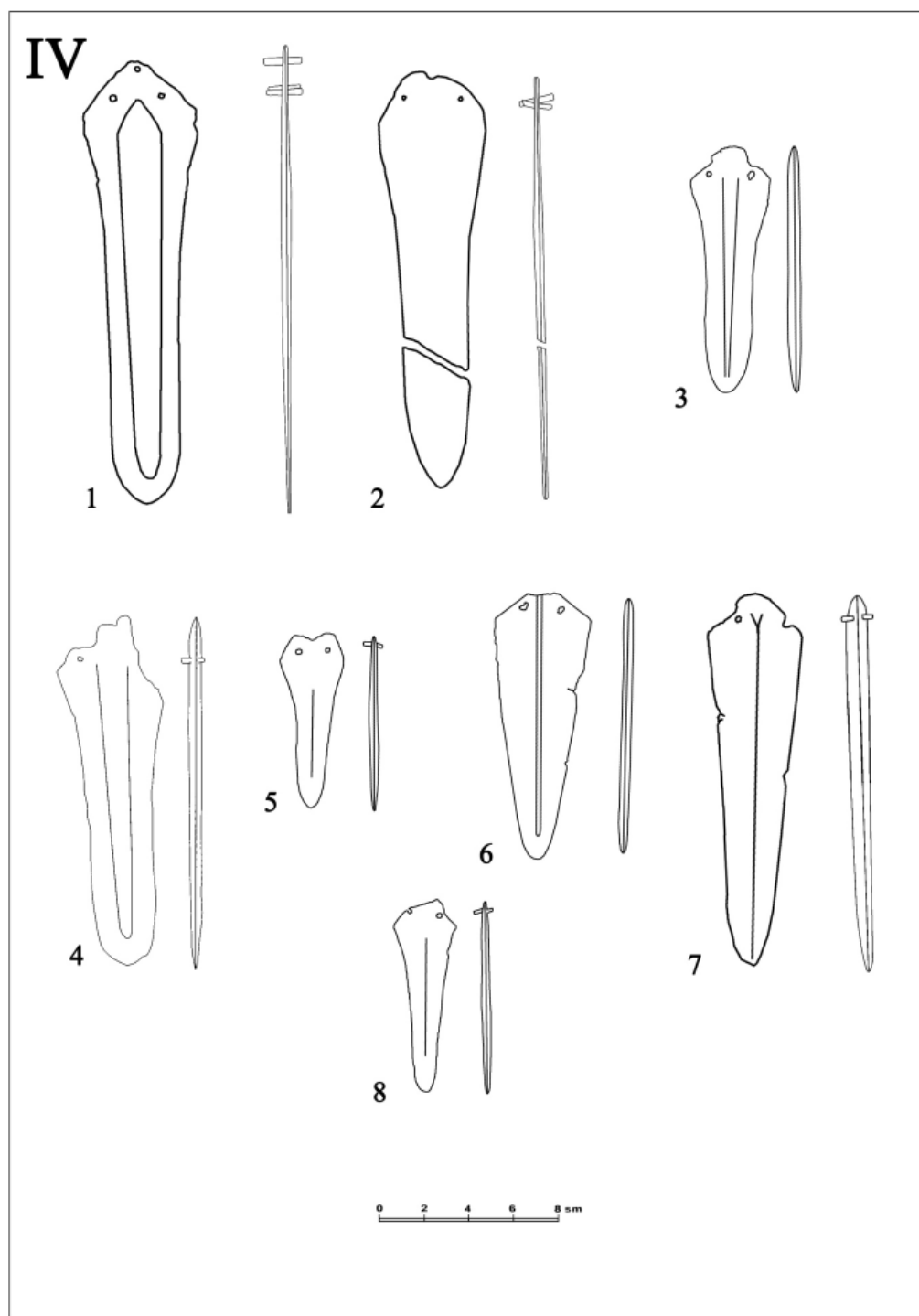
ტაბულა 3

სატევრები

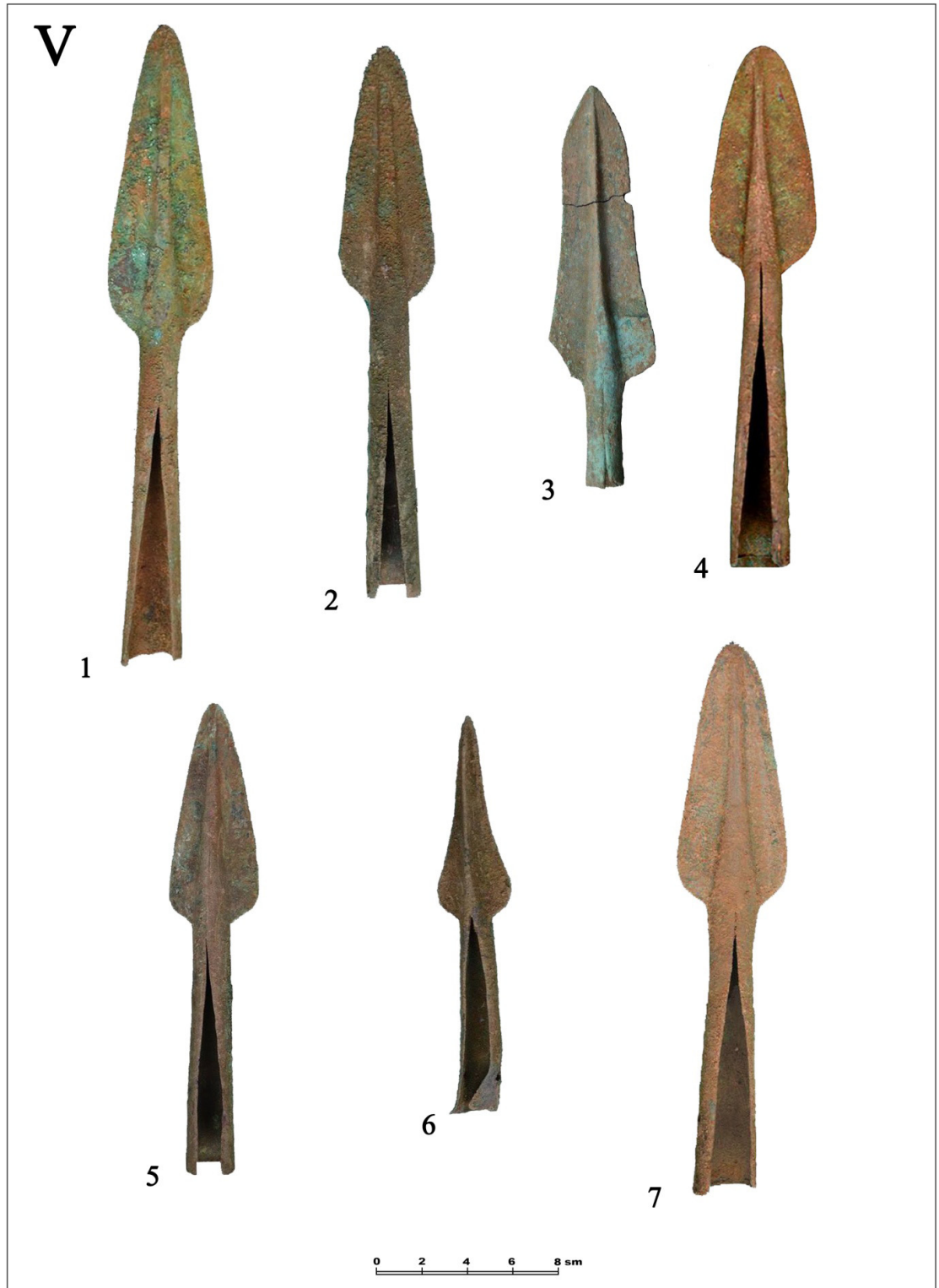

ტაბულა 4

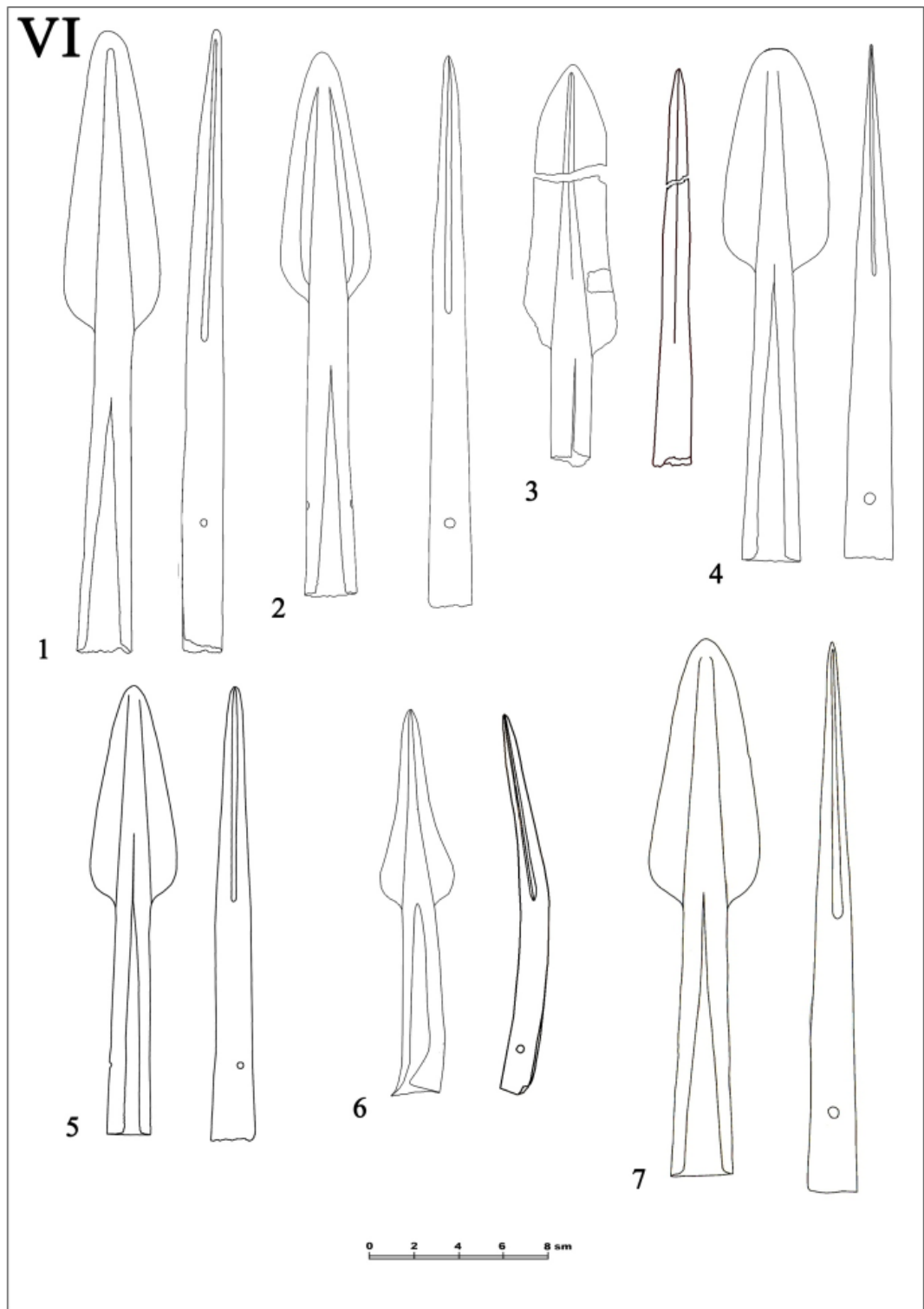
სატევრები - გრაფიკა

ტაბულა 5

შუბისპირები

ტაბულა 6

შუბისპირები - გრაფიკა

რედაქციისგან:

დიდი ქართველი ისტორიკოსი, არქეოლოგი და საზოგადო მოღვაწე, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამფუძნებელი ექვთიმე თაყაიშვილი გულისტკივილით წერდა: „საქართველო დავიარე და დავინახე, თუ რა უზარმაზარი მასალაა განწირული დავიწყებისა და ხშირად დაღუპვისთვისაც, პირდაპირ ამიტანა ფანატიკურმა მისწრაფებამ, რაც შეიძლება მეტი მომესწრო, მით უმეტეს, რომ ჩემ თანამედროვეთაგან აღარავინ მისდევდა ამ საქმეს . . . ნამდვილად და ღრმად ვერავინ ხვდებოდა კულტურული მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობისა და ადგილობრივ შესწავლის აუცილებლობას!“

ექვთიმე თაყაიშვილმა მიზნად დაისახა — საბუთებისა და ძეგლების შეკრება, მათი მოწესრიგება, აღწერა, გამოქვეყნება და რაც მთავარია, დაცვა.

მიხაკო წერეთლის თქმით: „ექვთიმე სპეციალობით არც არქეოლოგი იყო, არც ხელოვნებათა მეცნიერი, არც ისტორიკოსი, არც ქართული ფილოლოგიის სწავლული... იგი იყო „მოხალისე“, „მოყვარული“, მაგრამ ნამდვილი ბატონი საქართველოს წარსულის კვლევის ფართო ნიადაგზედ...“

ჟურნალი “ონლაინ არქეოლოგია” რუბრიკა — “ქართველ არქეოლოგებს” საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესის, საქართველოს წარსულის მართლაც “ბატონის,” წმინდა ექვთიმე ღვთისკაცის არქეოლოგიური მოღვაწეობის მიმოხილვით ხსნის.

ექვთიმე თაყაიშვილის არქეოლოგიური მოღვაწეობა

მაია ჩარკვიანი

ექვთიმე თაყაიშვილი არქეოლოგიურ გათხრებს XIX-XX სს-ის მიჯნაზე აწარმოებდა. სწორედ მისი მოღვაწეობით იწყება ქართული არქეოლოგიის განვითარების ახალი ეტაპი.

“საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესი” თავის მიზანსა და შედეგებზე მოგვითხრობს: “იმხანად უკვე გარკვეული მქონდა მუშაობის მთავარი მიზანი: რამდენადაც შეიძლებოდა და გარემოება ნებას მაძლევდა, შემეკრიბა მასალა საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიისათვის; ყოველი ძალ-ღონე მეხმარა ძეგლთა დაღუპვისა და დაკარგვისაგან გადასარჩენად; რაც შეიძლებოდა მეტი გამოემეზურებინა და მისაწვდომი გამეხადა მკვლევართათვის... რამდენიმე ათეულ წლის მანძილზე, სისტემატური კვლევისა და ძეგლის შედეგად, წილად მხვდა ბევრი ახალი, სრულიად უცნობი და თან კი პირველხარისხოვანი ძეგლის აღმოჩენა – ისეთებისა, რომელთა არსებობა არც კი მოგვფიქრებია მანამდე” [თაყაიშვილი, 1968:310].

ექვთიმე თაყაიშვილის მოღვაწეობა არქეოლოგიაში მრავალპლანური იყო. მან საქართველოში შექმნა, გააძლიერა და სრულყო ის ინსტიტუციები და საზოგადოებრივი დაწესებულებები, რომლებსაც ნივთიერი კულტურის შეგროვება, დაცვა და შესწავლა ევალებოდა; აწარმოებდა საველე არქეოლოგიურ სამუშაოებს და მისდევდა პედაგოგიურ საქმიანობას.

ქრისტეანული სიყვარული და მადლი
საქართველოს მიმართ, ნიკოლოზ მუსხელიძე.

ქრისტეანული სიყვარული და მადლი

1916
1917

- I. აღმართის მშენებლის სიყვარული და მადლი.
აღმართის მშენებლის ხელოვნებაში და სი-
ყვარული სიყვარული, უფრო სიყვარული და
მადლი სიყვარული.
- II. აღმართის მშენებლის სიყვარული და მადლი.
აღმართის მშენებლის ხელოვნებაში და სი-
ყვარული სიყვარული, უფრო სიყვარული და
მადლი სიყვარული.
- III. აღმართის მშენებლის სიყვარული და მადლი.
აღმართის მშენებლის ხელოვნებაში და სი-
ყვარული სიყვარული, უფრო სიყვარული და
მადლი სიყვარული.

ქრისტეანული სიყვარული და მადლი

1916
1917

- I. აღმართის მშენებლის სიყვარული და მადლი.
აღმართის მშენებლის ხელოვნებაში და სი-
ყვარული სიყვარული, უფრო სიყვარული და
მადლი სიყვარული.
- II. აღმართის მშენებლის სიყვარული და მადლი.
აღმართის მშენებლის ხელოვნებაში და სი-
ყვარული სიყვარული, უფრო სიყვარული და
მადლი სიყვარული.
- III. აღმართის მშენებლის სიყვარული და მადლი.
აღმართის მშენებლის ხელოვნებაში და სი-
ყვარული სიყვარული, უფრო სიყვარული და
მადლი სიყვარული.

ქრისტეანული სიყვარული

18 მაისი
1917

ექვთიმე თაყაიშვილი XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის საქართველოში არსებულ თითქმის ყველა იმ ინსტიტუციასა და საზოგადოებრივ დაწესებულებაში მოღვაწეობდა, რომლებიც არქეოლოგიასა და კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების შესწავლის მიმართულებით მუშაობდა.

1888 წელს იგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრად აირჩიეს [თაყაიშვილი, 1968:303-305, 336-338; მეტრეველი, ბადრიძე, 1962:10-12; ლომთათიძე, 1966:22; მეგრელიძე, 1989:53; ლომთათიძე, 1990:29-30]. 1889 წლიდან ცნობილი ისტორიკოსის დიმიტრი ბაქრაძის მიერ დაარსებული საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტის წევრი გახლდათ. ექ. თაყაიშვილი იგონებს: “საეკლესიო მუზეუმი წარმოადგენდა ერთადერთ დაწესებულებას, სადაც ლეგალურად შეგვეძლო შეკრება, მსჯელობა, ხელნაწერთა მოწესრიგება, კვლევა, საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შედგენა და სხვა” [თაყაიშვილი, 1968:305, 334-335; მეტრეველი, ბადრიძე, 1962:9-10; ლომთათიძე, 1966:21; მეგრელიძე, 1989:53-55; ლომთათიძე, 1990:28]. 1894 წელს აირჩიეს რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის წევრ-კორესპონდენტად, რაც უფლებას აძლევდა მას არქეოლოგიური სამუშაოები, უმთავრესად საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის თანხმობითა და დაფინანსებით განეხორციელებინა. შესაბამისად მონაპოვარიც, უმეტესად პეტერბურგში იგზავნებოდა და მის შესახებ ანგარიშებიც იქ ქვეყნდებოდა. მეცნიერი იხსენებს: “შეიძლება ითქვას, რომ 1917 წლის რევოლუციამდე მე ვიყავი თითქმის ერთადერთი ქართველი არქეოლოგი, რომელიც არქეოლოგიური კომისიის დავალება-ნებართვით ვანარმოებდი თხრას საქართველოში. სამწუხაროდ, საშუალება არ მქონდა, რომ ფართოდ გამეშალა ეს მუშაობა, რადგან მთელი იმ ხნის განმავლობაში ინტენსიურ პედაგოგიურ და

საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ვენეოდი, არქეოლოგიისათვის მხოლოდ საზაფხულო არდადეგების დროს ვიცლიდი” [თაყაიშვილი, 1968:331-332, 374-375; გამყრელიძე, 1996:19].

1901 წლის 19 მარტს ექ. თაყაიშვილი მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების წევრ-კორესპონდენტად აირჩიეს. ამავე წელს თბილისში გაიხსნა მოსკოვის საიმპერატორო არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილება. მისი დაარსების ინიციატორი იყო ცნობილი რუსი არქეოლოგის, ალექსი უვაროვის ქვრივი პრასკოვია უვაროვა [Анучин, 1916:XI-XXIV]. პ. უვაროვა წლების განმავლობაში უშუალოდ თანამშრომლობდა ექ. თაყაიშვილთან და დიდად აფასებდა მის ნიჭსა და საქმისადმი თავდადებას. მათი მიმონერა და საზოგადოების მაღლიერების ამსახველი დოკუმენტები დაცულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ექ. თაყაიშვილის ფონდში (საფონდო №№ 994, 1703, 1265). ექ. თაყაიშვილი იყო კავკასიის განყოფილების აქტიური წევრი, ხოლო 1905-1918 წლებში — მდივანი. მან შეადგინა ამ განყოფილების №№ 23-86 ოქმები. ამასთა-

ნავე ექ. თაყაიშვილი და ლ. ლოპატინსკისი ამ საზოგადოების კრებულის “Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества” რედაქტორი (იხ. ИКОМАО, 1904; 1907; 1913; 1915) რედაქტორები იყვნენ.

1907 წლის 30 ივნისს ექვთიმე თაყაიშვილმა დააარსა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება. საზოგადოების წესდებაში განერილი იყო მისი სამუშაო გეგმა: ძველი საქართველოს ისტორიული, არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური, ლიტერატურული და ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვება, შენახვა და შესწავლა; მან პირველივე შესაძლებლობისთანავე ეროვნული მუზეუმი გახსნა; მუზეუმის საქმიანობა მოიცავდა — ჟურნალების წიგნების, ატლასებისა და ლექსიკონების გამოცემას; ლექციების ჩატარებას, სიძველეთა გამოფენებისა და სამეცნიერო ექსპედიციების მოწყობას [მეტრეველი, 1982:9-19]. კვლევის თემატიკა მრავალფეროვანი იყო და ისტორიული განვითარების სხვადასხვა ხანას მოიაზრებდა. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომებზე არჩევდნენ მოხსენებებს, გამოთქვამდნენ აზრს და კამათობდნენ სამეცნიერო საკითხებზე [მეტრეველი, 1982:30-31].

საზოგადოებამ მოაწყო ქართული კულტურის ძეგლების გამოფენები. ერთი გამოფენა იყო გურია-სამეგრელოს ექსპედიციის დროს გადაღებული ფოტოებისა და იქ აღებული ანაზომების, მეორე — ქართული ფრესკების, მესამე — ქართული ხუროთმოძღვრების ნიმუშების. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ გამოსცა ორი კრებული — “ძველი საქართველო”, რომლებშიც გამოკვლევები, რეფერატები და სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალები იბეჭდებოდა და “საქართველოს სიძველენი”. ამ კრებულებში სიგელ-გუჯრები, ისტორიული წერილები და სხვა აქტები იყო გამოქვეყნებული [მეტრეველი, ბადრიძე, 1962:26-

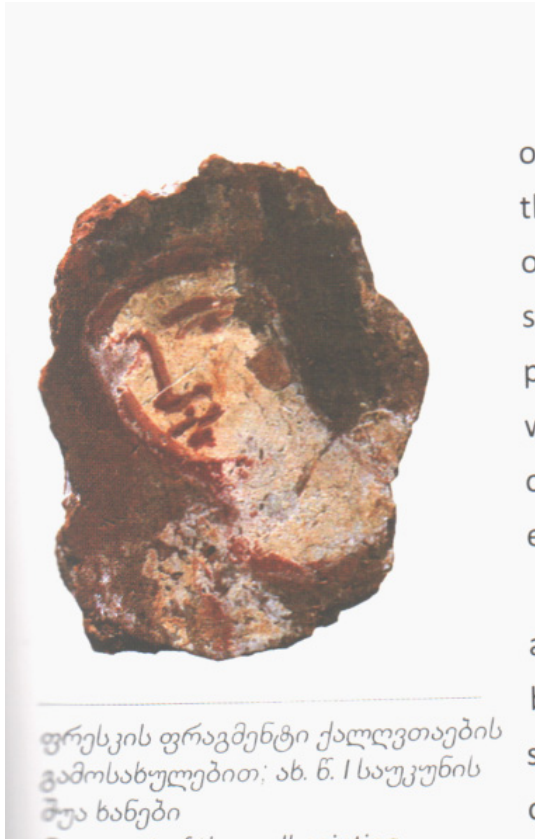

29; ლომთათიძე, 1966:38-41; სურგულაძე, 1977:109-113; მეგრელიძე, 1989:58-63].

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ათი წლის (1907-1917 წწ.) მუშაობა შეჯამებულია ექ. თაყაიშვილის “მცირე უწყებაში” [თაყაიშვილი, 1968:191-204]. იგი ამ საზოგადოებას 1921 წლამდე ხელმძღვანელობდა. საზოგადოება გახლდათ უმნიშვნელოვანესი აკადემიური ორგანიზაცია თბილისში, რომელმაც შეძლო უამრავი სამეცნიერო მასალის შეგროვება, საჯარო ლექციებისა და რეფერატების წაკითხვა, გამოკვლევების წარმოება. სწორედ ამ საზოგადოებამ ჩაუყარა საფუძველი მუზეუმისა და სამეცნიერო ბიბლიოთეკის შექმნას, გამართა გამოფენები, გამოსცა ორი კრებული და საზოგადოების მოღვაწეობის უზრუნველსაყოფად მოიპოვა თანხები [ჩხარტიშვილი, 1992:71].

ექ. თაყაიშვილი კავკასიის მუზეუმის საქმიანობაშიც მონაწილეობდა. მართალია, კავკასიის მუზეუმი თბილისში მდებარეობდა, მაგრამ ამ დაწესებულებაში, ნახევარი საუკუნის განმავლობაში თითქმის არც ერთი ქართველი არ მუშაობდა და რუსეთის ადმინისტრაცია ხომ ბუნებრივია, არ იყო დაინტერესებული ეროვნული მუზეუმის შექმნით.

1911-1912 წლების დეკემბერ-იანვარში ექ. თაყაიშვილმა ეროვნული ბიბლიოთეკისა და მუზეუმის დაარსების ნებართვები მიიღო. მეცნიერის გეგმით, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს თავდაპირველად შეუერთდა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების არქივი (წიგნები, ხელნაწერები, არქეოლოგიური ნივთები, ნუმისმატიკური კოლექცია), მოგვიანებით კი საეკლესიო მუზეუმის მთელი კოლექცია. ქართული მუზეუმის მონაწილობა გადაწყდა სათავადაზნაურო გიმნაზიის შენობის (დღევანდელი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობა) მესამე სართულ-

ლის მარჯვენა ფლიგელის
სამ დარბაზში [მეტრეველი,
ბადრიძე, 1962:29-30; ლომთა-
თიძე, 1966:41-42; თაყაიშვი-
ლი, 1968:329-331, 341-344; მე-
გრელიძე, 1989:64-66, 70-72].

1911 წელს რუსეთის საიმ-
პერატორო არქეოლოგიურმა
საზოგადოებამ ექ. თაყაიშ-
ვილი დააჯილდოვა ოქროს
დიდი მედლითა და დიპლომით
ნაშრომისათვის “Материалы
по археологии Кавказа. Хрис-
тианские памятники. Экскурсия
Э. Такайшвили 1902 г.» [Изд.
Московского Археологического

Общества, Вып. XII] (დიპლომი დაცულია ხელნაწერთა ეროვნული
ცენტრის ექ. თაყაიშვილის ფონდში, საფ. № 2145).

1917 წელს თბილისში, ექ. თაყაიშვილის ბინაზე, ნიკო მარმა რუსე-
თის მეცნიერებათა აკადემიის განყოფილების დამფუძნებელი კრე-
ბა მოიწვია და კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტი
დააარსა, რომელიც პეტერბურგს გარეთ მეცნიერებათა აკადემიის
პირველი განშტოება გახლდათ. ინსტიტუტის მიზანი იყო კავკასიის
ხალხთა ენების, ყოფისა და სიძველეების შესწავლა, ლინგვისტუ-
რად თუ კულტურულად მონათესავე ირანის, მესოპოტამიისა და
მცირე აზიის ისტორიულ და თანამედროვე ხალხებთან კავშირში.
ექ. თაყაიშვილი დაინიშნა ამ ინსტიტუტის დირექტორის მოადგ-
ილედ. ინსტიტუტი გამოსცემდა კრებულს “Известия Кавказского

Историко-Археологического Института в Тифлисе”, რომელშიც ქვეყნდებოდა სტატიები კავკასიის ისტორიული, არქიტექტურული და არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ [Джорбенадзе, 1974:41-58; მეგრელიძე, 1989:77; გამყრელიძე, 1996:22].

თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებელთაგანი ექვთიმე თაყაიშვილი ამ უნივერსიტეტის სიძველეთმცოდნეობის, ანუ არქეოლოგიის დარგს ხელმძღვანელობდა [ჯორბენაძე, 1968:21-24; ჯორბენაძე, 1988:40, 42, 46].

1918 წლის 21 მაისს პროფესორთა საბჭომ ივანე ჯავახიშვილის წინადადებით, ექვთიმე თაყაიშვილს ქართულ არქეოლოგიაში 30 წლის განმავლობაში ღვანლმოსილი მუშაობის გამო, ერთხმად მიანიჭა honoris causa ქართული არქეოლოგიის დოქტორის ხარისხი [სურგულაძე, 1977:159; ჯორბენაძე, 1968:21-26; ჯორბენაძე, 1988:51].

მხატვარმა დიმიტრი შევარდნაძემ ივანე ჯავახიშვილისა და ექვთიმე თაყაიშვილის წინადადებით უნივერსიტეტის ღერბი შექმნა [ჯორბენაძე, 1988:51].

ექვთიმე თაყაიშვილი სავსე არქეოლოგიურ სამუშაოებს 1889-1920 წლებში აწარმოებდა. როგორც აღვნიშნეთ, მეცნიერი თავისი არქეოლოგიური მოღვაწეობის უმთავრეს მიზნად ისახავდა ძეგლების გამოვლენასა და ფიქსაციას. ამავე დროს ის ფიქრობდა, რომ ძეგლების ინტერპრეტაცია მომავლის საქმეა, თუმცა მის მიერ გამოტანილი არაერთი დასკვნისა თუ შენიშვნის მართებულობა, მომავალი თაობის მეცნიერთა გათხრებითა და გამოკვლევებით დადასტურდა. თაყაიშვილის სავსე არქეოლოგიური მოღვაწეობა სამ ნაწილად შეიძლება დაიყოს: 1. ნივთიერი მასალის მოპოვება და ფიქსაცია არქეოლოგიური გათხრების მეშვეობით; 2. შემთხვევით მოპოვებული მასალის შექმნა და ფიქსაცია; 3. მიწისზედა

ნაგებობების (ძირითადად ეკლესიების, ციხესიმაგრეების) აღწერა და ფიქსაცია არქეოლოგიური გათხრების გარეშე (სრულად ექ. თაყაიშვილის მიერ საველე არქეოლოგიური სამუშაოების შესახებ იხ. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილი და XIX-XX სს-ის მიჯნის საქართველოს არქეოლოგია, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2004).

არქეოლოგიური გათხრები:

“არქეოლოგიური გათხრა – სახსარია გამოკვლევისა ძველთა მოსახლეობისა, ძველი შენობებისა, საფლავებისა და ძველი კულტურისა” – წერდა ექვთიმე თაყაიშვილი (საფ. №№629, 630).

მეცნიერი საველე-არქეოლოგიურ გათხრებს ექვსი სეზონის განმავლობაში აწარმოებდა (1889, 1894, 1896, 1902, 1910, 1912 წლები) (იხ. რუკა) [ჩარკვიანი, 2000:105-107]. აღსანიშნავია, რომ იგი საველე სამუშაოების შედეგებს საველე დღიურში აფიქსირებდა, შემუშავებული ჰქონდა ძეგლთა აღწერის პრინციპები: სამარხის აღნაგობა და ზომები, მიცვალებულის დამხრობა და ინვენტარის განლაგება, აღმოჩენილი ნივთების აღწერილობა და რეგისტრაცია (საველე გათხრების დღიურები და ანგარიშები დაცულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ექ. თაყაიშვილის ფონდში, საფ. №№ 243, 244, 777, 806, 821, 822, 2285).

1889 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა არქეოლოგიური გათხრები განახორციელა მცხეთაში, ბაგინეთზე, რის შედეგადაც გაირკვა, რომ ბაგინეთის სიმაგრე-კოშკი ორსართულიანი ნაგებობა ყოფილა [თაყაიშვილი, 1968:371-372; ლომთათიძე, 1966:102, 117-119; მეგრელიძე, 1989:127; გამყრელიძე, 1996:19].

თაყაიშვილმა ეს ნაგებობა მოხატულობის, კერძოდ, ქალ-

ღმერთის მინიატურული თავის გამოსახულებითა და აქვე ნაპოვნი მინის “საცრემლის” მიხედვით რომაული ხანით დაათარილა. მან გამოთქვა ვარაუდი, რომ “ბაგინეთის კოშკს უნდა კუთვნებოდა ის ქვა, რომელიც ადრე იპოვეს (1876 წელს) მცხეთის მიდამოებში და რომელზედაც წერია, რომ რომის იმპერატორმა ვესპასიანემ იბერიის მეფე მითრიდატეს ციხე აუშენა” [თაყაიშვილი, 1968:371]. დღეს ექ. თაყაიშვილის მიერ დადასტურებული თარიღი კედლის მოხატულობისა, ზოგადად გაზიარებულია, ოღონდ ვესპასიანეს ხანის (ქ.შ. 69-79 წწ.) ნაცვლად, მას ფარსმან I-ის ზეობის ეპოქას (ქ.წ. 30-60 წწ.) უკავშირებენ [კავლელაშვილი, 1996:143, 146-147]. კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები ბაგინეთიდან დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ხელოვნების მუზეუმში (საინვენტარო № დ.მ. 362) [ჩარკვიანი, 2005:76-77].

1894 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის დავალებით არქეოლოგიური გათხრე-
ვანი

ბი განახორციელა თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრაში. გათხრებზე ნებართვა (ე.წ. “ღია ფურცელი”) გაცემულია რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის თავმჯდომარის, გრაფ ალ. ბობრინსკის მიერ, ნ. მარის რეკომენდაციით, დაფინანსება 200 მანეთს შეადგენდა. გათხრების დროს შეისწავლეს ძველი სამაროვნები, რომლებიც მდებარეობდა სოფ. დმანისთან, ვორნაკთან,

ახპატთან, პრივოლნაიასთან, იაგდანთან და მათურასთან (საფონდო №№ 243, 244, 777) [ნ. მარისა და ექ. თაყაიშვილის მიმონერა, 1991:108, 110, 124, 131; Миханкова, 1949:55; ჩარკვიანი, 2007:178-186; ОАК за 1893, 1895:36; ОАК за 1894, 1896:14-16].

აკად. ბ. პიოტროვსკი საგანგებოდ აღნიშნავდა ექ. თაყაიშვილის მიერ ვორნაკში მოპოვებული მასალების მნიშვნელობას სამაროვნის დათარიღებისათვის. მან ნივთები ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაყო: 1. (სამარხი № 16), რომელშიც აღმოჩენილია ბრინჯაოს ბოლოკვეთილი მახვილი, მასიური ცულ-სეკირა, სატეხისებური ცული, რკინის დანა და შუბისპირები. სამარხი №16 ანალოგიურია სამთავროს (სამარხი № 591) კომპლექსისა და ქ.ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით (რკინის ფართო ათვისების ხანა) თარიღდება [Пиотровский, 1949:64]. 2. (სამარხი № 5). იქ აღმოჩენილია ბრინჯაოს ნივთები: ხატისუღელი, სამაჯური გველისთავებიანი ბოლოებით, ორი მასიური ბეჭედი, წერტილოვანი ორნამენტით შემკული ბრინჯაოს ფიბულა; რკინის ორი სატეევარი ბრინჯაოს ქარქაშში, შუბისპირი და მოხრილი დანა ხის ტარით — შეესაბამება ლორეზამბაკის ქ.ნ. VII-VI სს-ის სამაროვნებს [Пиотровский, 1949:117-118]. ამ სამაროვნებზე მოპოვებული მასალა გადაეცა ქ. სანქტ-პეტერბურგის ერმიტაჟის, აღმოსავლეთის განყოფილებას [ОАК за 1894, 1896:14-16].

1896 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის დავალებით გათხრები განახორციელა:

ბათუმის მხარეში, სოფ. ხუცუბანში [ОАК за 1896, 1898:110-111; ლომთათიძე, 1966:104; იოსელიანი, 1973:29-30, 123, 393-394; მეგრელიძე, 1989:129-130];

ქუთაისის გუბერნიაში, სოფ. საჯავახოში [ОАК за 1894, 1896:14-16; იხ. ნ. მარისა და ექ. თაყაიშვილის მიმონერა, 1991:121-122].

თრიალეთი

აქ გამოვლინდა — ვერცხლის ორი კოლხური მონეტა, რკინის დანის ნატეხი, თიხის ჭურჭლის უამრავი ფრაგმენტი, რაც მეცნიერის აზრით, საჯავახოში სამეთუნეო სახელოსნოს არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს [OAK 3a 1896, 1898:109; ლომთათიძე, 1966:104-105; გამყრელიძე, 1991:32; გამყრელიძე, 1996:20; ჩარკვიანი, 2005:77]. შემდგომ, როდესაც ბ. კუფტინი განიხილავს ტელეფისის ციხესიმაგრის ლოკალიზაციის საკითხს, გამომდინარე ექ. თაყაიშვილის მოსაზრებიდან (საჯავახოში ნაპოვნი უამრავი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებთან დაკავშირებით), იქ სამეთუნეო სახელოსნოს არსებობას ვარაუდობს, რაც ადასტურებს აგათია სქოლასტიკოსის ცნობას — ტელეფისის ციხესიმაგრიდან 7 სტადიის (დაახლოებით 1.3 კმ მანძილზე) მდებარე ხიტროპოლის (თიხის ჭურჭ-

ლის ბაზრის) შესახებ [Куфтин, 1950:7].

ექვთიმე თაყაიშვილმა პირველმა მიაქცია ყურადღება სოფ. ვანის (საჩინო) (საფ. 822) სიძველეებს [იხ. თაყაიშვილი, 1907; Такайшвили, 1905; Такайшвили, 1927; ხომტარია, 1972:83-87; ლომთათიძე, 1966:105; ლორთქიფანიძე ოთ., 1973:78; მეგრელიძე, 1989:130-131; Лордкипанидзе Г., 1970:7, 33, 110; გამყრელიძე, 1991:32; გამყრელიძე, 1996:20; ჩარკვიანი, 2002ა:57-61]. იგი წერდა: “ძველი ქალაქი ვანისა თავის ნაშთებით დამარხულია ეხლანდელი ახვლედიანების კარ-მიდამოში. სადაც არ უნდა მიაღვთ თხრას ამ გორაკზე, ყოველგან იპოვით ეგრედ-წოდებულს “კულტურულს ნიადაგს,” ქვის კედლებს, სხვა-და-სხვა შენობებს, თიხის ჭურჭლის ნატეხებს, ქვევრებს და სხვა. ქვის კიბეები და ძველი შენობის ნაშთები ზოგჯერ ზეზედ ამოსჭვივიან” [თაყაიშვილი, 1907:6]. ექ. თაყაიშვილმა ვანის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე მოახერხა შვიდი თხრილის გავლება [ОАК за 1896, 1898:110, 226-227]. მოპოვებული ნივთები გადაგზავნა საიმპერატორო არქეოლოგიურ კომისიაში, კომისიამ გადასცა რუსეთის საისტორიო მუზეუმს 1896/57 ნომრით, მოგვიანებით კი მისი ნაწილი კავკასიის მუზეუმს დაუბრუნდა (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი) და დღემდე ამ მუზეუმშია დაცული (საინვენტარო 2500-2513) [Уварова, 1902:107-108].

ექ. თაყაიშვილის აზრით, ვანის ნაქალაქარი ანტიკურ ხანას განეკუთვნება, მასზე გადადიოდა დიდი სავაჭრო გზა რომიდან ინდოეთისკენ. მეცნიერი თვლიდა, რომ იქ ნაპოვნი ნივთები იყო როგორც ადგილობრივი წარმოშობის, ისე სხვადასხვა უცხო ქვეყნიდან (ეგვიპტე, საბერძნეთი, რომი) შემოტანილი [თაყაიშვილი, 1907:4-5; ლომთათიძე, 1966:106-107]. იგი წერდა: “საზოგადოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ ძველი ვანის ქალაქის გათხრა და გამოკვლევა დიდ შუქს მოჰფენს მისირს (ეგვიპტე), ბერძნების, რომაელების

საჩხერე

და ბიზანტიელების გავლენას საქართველოში. ეს გამოკვლევა მომავალზეა დამოკიდებული...” [თაყაიშვილი, 1907:7]. მართლაც, მომავალმა კვლევა-ძიებამ, რომელმაც XX ს-ის შუა წლებიდან სისტემატური ხასიათი მიიღო ცხადყო, რომ აქ მდებარეობდა ძველი მდიდარი ქალაქი. ვანის ნაქალაქარი დღეს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი არქეოლოგიური ძეგლია საქართველოს ტერიტორიაზე.

თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრაში, წალკასთან, ექვს სოფელში: ხაჩკოვში, კარიაკში, ბაიბურთში, სარვანაში, საფარ-ხარაბასა და ბეშთაშენში გაითხარა სამაროვნები (საფონდო № 806) [ჩარკვიანი, 2007:187-194]. ექ. თაყაიშვილმა წალკაში შეაგროვა ინფორმაცია შემთხვევით მოპოვებულ არტეფაქტებზე, აკრიფა ობსიდიანის იარაღები (დანები, შუბისპირები და სხვ.) და

სპილენძის 5 სპარსული მონეტა (XVIII ს.) [ОАК за 1896, 1898: 111-112]. დღეს ეს არქეოლოგიური მასალა დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სხვადასხვა ფონდში (საინვენტარო 2329-2344) [Уварова:1902; Куфтин, 1939:2; Куфтин, 1950:8]. ექ. თაყაიშვილი აღნიშნავდა, რომ “არქეოლოგიური თვალსაზრისით თრიალეთი შესწავლილი არ არის, მაშინ როცა, აქაურ სამაროვნებში უხვადაა ბრინჯაოს ხანის ნივთები, ასევე ქვის ხანისაც” [Такайшвили, 1913:1]. აქ გამოვლენილი ძეგლების კვალზე და ექ. თაყაიშვილის მიერ გამოტანილი დასკვნების საფუძველზე, ამ რეგიონის შესწავლა აკად. ბ. კუფტინმა გააგრძელა, რომელმაც თრიალეთის “ბრწყინვალე კულტურის” ძეგლები აღმოაჩინა [Куфтин, 1941; ჯაფარიძე, 1961].

გორის მაზრაში, სკრის ხეობაში გაითხარა ოთხი სამარხი “თიხის კუბო” — სარკოფაგი [ОАК за 1896, 1898:110-111; ლომთათიძე, 1966:105; მეგრელიძე, 1989:130; ჩარკვიანი, 2007:186-201].

1902 წელს მცხეთასთან, მდ. მტკვრის ხეობაში, მდ. არმაზისწყალთან და მარტაზისხევთან ექ. თაყაიშვილმა გათხარა ორი სამაროვანი (საფონდო № 821), [ОАК за 1902, 1904: 80-89; ჩარკვიანი, 2005:77-80] და ქ.შ. I-VIII სს-ით დაათარიღა [Такайшвили, 1904:84].

1910 წელს ექ. თაყაიშვილმა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების დავალებით გათხარა ყორღანი საჩხერეში. მეცნიერი ლითონის ნივთების შესწავლის საფუძველზე შეეცადა დაედგინა ამ ყორღნის თარიღი და გამოიტანა საყურადღებო დასკვნა: “როგორც აღვნიშნეთ ნივთები სპილენძისაა. საჩხერის ყორღანში რკინის ნივთები არ გვხვდება, არ გვხვდება აგრეთვე ოქროსა და ვერცხლის ნივთებიც. ამიტომ ეს ყორღანი უნდა მიეკუთვნებოდეს სპილენძის ხანას კავკასიაში, რომელიც შეიძლება უსწრებდა ყობანურ კულტურას. ეს პირველი შემთხვევაა ყვირილას ხეობაში სამარხეული ყორღანის აღმოჩენისა. შემდეგმა

კვლევამ უნდა გამოავლინოს ამ ტიპის სხვა ყორღანები.” საჩხერის ყორღანის მთელი ინვენტარი შეიძინა კავკასიის განყოფილებამ და განათავსა კავკასიის მუზეუმში [Такайшвили, 1913:167-172]. ეს მასალა დღეს დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდში (საინვენტარო 2-79, 82, 94-10:44) [Уварова:1902]. მეცნიერის აზრით, ყორღანი ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ყობანური კულტურის ძეგლებს. ეს დებულება გაიზიარა ბ. კუფტინმა. შემდგომში აქ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა მრავალი მნიშვნელოვანი ძეგლი გამოავლინა [Куфтин, 1949:64-65; Куфтин, 1950:57, 114-115; ჯაფარიძე, 1961:122].

1912 წელს ბორჯომის მახლობლად მდ. ბანისხევის შესართავთან მდ. მტკვართან, ექ. თაყაიშვილმა განახორციელა სადაზვერვო გათხრები. აქ გამოვლინდა ბრინჯაოს ხანის სამარხი (ქალის) და არტეფაქტები: სამაჯური, ორი მასიური საკინძი დისკოსებრი ფორმის ბრტყელი თავით და სარდიონის მძივები. მეცნიერმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ ნაპოვნი ნივთები კავშირშია ყობანურ კულტურასთან [ИКОМАО, 1913:74; ნიორაძე, 1944:182-183]. 1959-1970 და 1978 წლებში ამ ტერიტორიაზე, დღევანდელ სოფ. რველში მესხეთ-ჯავახეთის ექსპედიციამ სამფენიანი სამაროვანი (I ფენა — გვიანდელი ბრინჯაო, II — ქ.წ. VIII-VII სს., III — ქ.წ. V-IV სს.) გაითხარა. ექ. თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი დისკოსებრთავიანი საკინძი პირველი იყო ბორჯომის ხეობაში [ლამბაშიძე, 1999:4, 9, 37-38, ტაბ. XXXI-29], რომელიც ქ.წ. XIV-XIII სს-ით თარიღდება.

შემთხვევით აღმოჩენილი არტეფაქტების შეგროვება და ფიქსაცია:

ექ. თაყაიშვილი ყველა კუთხეში, სადაც უმოგზაურია თუ ჩაუტარებია გათხრები, შემთხვევით აღმოჩენილ არქეოლოგიურ არტეფაქტებს აგროვებდა, ყიდულობდა და აფიქსირებდა. მან გადაარჩინა და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა ოთხი უმნიშვნელოვანესი და უმდიდრესი განძი:

1907-1908 წწ. — ბორის განძი. ექ. თაყაიშვილმა შეძლო აქ გამოვლენილი მონეტების იდენტიფიცირება და სამარხების დათარიღება. მეცნიერის თქმით: “როგორც რომაელების ფულები, ისე პართთა ფულები ეკუთვნიან პირველ საუკუნეს ქრისტეს შემდეგ. ამიტომ თამამად შეგვიძლია მივანეროთ ბორის სასაფლაოები და მათში აღმოჩენილი ნივთები პირველ საუკუნეს ქრისტეს შემდეგ. უფრო მეორე ნახევარს ამ საუკუნისას, ვიდრე პირველს” [Такайшвили, 1904:90-91; ИКОМАО, 1913:29-30; მუმლაძე, 2001:89; ჩარკვიანი, 2005:80].

1908-1909 წწ. - ახალგორის განძი დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში [Такайшвили, 1915:139-147; Смирнов, 1934; ლორთქიფანიძე, 2003:28-71; ჩარკვიანი, 2005:80-81].

1908 წ. — ახალქალაქის განძი ექ. თაყაიშვილის აზრით, ერთ ადგილზე 17 სპილენძის ცულის, ამასთან 6 ფუთი (98,28 კგ.) გადამუშავებული სპილენძის აღმოჩენა, იმ ადგილას სპილენძის ცულების სახელოსნოს არსებობაზე უნდა მიანიშნებდეს. ამას ის ფაქტიც ადასტურებს, რომ განძში ორი ნუნდებული ცულია (განსაკუთრებით “კელტური” ფორმის). აქედან გამომდინარე, მეცნიერმა დაასკვნა, რომ ამ ტიპის სპილენძის ცულები მზადდებოდა კავკასიაში, კერძოდ საქართველოში (უცხოეთიდან არ შემოჰქონდათ)

და რომ, ერთ-ერთი ასეთი ადგილობრივი სახელოსნო იყო გორის მაზრის სოფ. ახალქალაქში. მასალა გადაეცა კავკასიის მუზეუმს [Такайшвили, 1913:172-173].

1912 წ. — სამადლოს განძი. 1966-1972 წწ. ამ ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრები განხორციელდა და ეს ძეგლი სამადლოს ნაქალაქარის სახელწოდებით არის ცნობილი [გაგოშიძე, 1967:53-93; Гагошидзе, 1979; Гагошидзе, 1981].

მინისზედა ძეგლების შესწავლა:

ექვთიმე თაყაიშვილს უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის მინისზედა ძეგლების — ეკლესიებისა და ციხესიმაგრეების — ფიქსაციისა და შესწავლის საქმეში. მან მოინახულა და აღწერა საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის: ქვემო და შიდა ქართლის, კახეთის, აღმოსავლეთ მთიანეთის, გურიის, იმერეთის, სამეგრელოს, რაჭის, ლეჩხუმის, სვანეთის, მესხეთის, ანუ როგორც მეცნიერი უწოდებდა — ზედა ქართლის ძეგლები. მრავალი ძეგლი პირველად სწორედ ექ. თაყაიშვილის ხელმძღვანელობით განხორციელებული ექსპედიციების შედეგად დაფიქსირდა. მრავალი კი (დღეს უკვე არარსებული) ამ ექსპედიციების მიერ მოპოვებული მასალის მეშვეობით შემორჩა ისტორიას.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ძეგლების საუკეთესოდ დასაფიქსირებლად მეცნიერი მუდამ ცდილობდა, ექსპედიციის მუშაობაში გამოჩენილი მხატვრებისა და ფოტოგრაფების ჩართვას. მასთან ერთად ექსპედიციებში მუშაობდნენ: არქიტექტორები - ან. კალგინი, ს. კლდიაშვილი, ნ. სევეროვი, მ. კალაშნიკოვი, მხატვრები - ლ. გუდიაშვილი, დ. შევარდნაძე, ჰ. გრინევსკი. მ. ჭიაურელი, ფოტოგრაფები - ალ. როინაშვილი, დ. ერმაკოვი, თ. კიუნე და სხვ.

ლექციები:

ექვთიმე თაყაიშვილი იყო პირველი, რომელმაც საქართველოში არქეოლოგიის სწავლების კურსის პროგრამა შეადგინა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ლექციათა კურსი წაიკითხა.

ექ. თაყაიშვილი ლექციების კურსს იწყებდა სიტყვა “არქეოლოგიის” განმარტებით, მოიხსენიებდა თუ რა მნიშვნელობით მოიაზრებდნენ ამ ტერმინს პლატონი, დიონისოს ჰალიკარნასელი, იოსებ ფლავიუსი, ნეტარი ავგუსტინე და სხვა ძველი თუ ახალი დროის მეცნიერნი. მის ლექციებში ფართოდ არის გაშუქებული არქეოლოგიური თხრის ანუ სიძველეთა მოპოვების ისტორია განძთმადიებლობიდან — არქეოლოგიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინის ჩამოყალიბებამდე, ჩამოთვლილია XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის ის უმნიშვნელოვანესი აღმოჩენები, რომლებმაც კაცობრიობის ისტორია გაამდიდრა მანამდე უცნობი კულტურებითა და ცივილიზაციებით (საფ. №№ 628, 630).

ექ. თაყაიშვილმა არქეოლოგია (ისე როგორც ისტორია) დაყო ორ ნაწილად: “ისტორიულ” და “ისტორიის წინააღმდეგ” არქეოლოგიად. “ერთი არის ისტორიული ხანა, რომელიც იწყება იმ დროიდან, საიდანაც ჩვენამდის მოღწეულია წერილობითი საბუთები. მეორე არის ის პირველყოფილი კულტურის დრო, როდესაც ჯერ წერა არ იცოდნენ, მაგრამ სხვა მატერიალური კულტურა კი ჰქონდათ. პირველყოფილი კულტურის გამოსაკვლევად და აგრეთვე ხშირად ისტორიული დროის ნაშთების აღმოსაჩენად არქეოლოგიური თხრა არის საჭირო” (საფ. №№ 628, 630).

ექ. თაყაიშვილი თავის ლექციებში აყალიბებდა არქეოლოგიური გათხრების სწორად წარმოების წესებს: “დიდი ხანი არ არის, რაც გათხრამ მეცნიერული ხასიათი მიიღო. ის მინა, სადაც არქეოლო-

გიური გათხრა წარმოებს უსათუოდ ნაყარი მიწაა. წრები მიწისა, საიდანაც ნივთები ამოდის, კულტურულ წრეებად იწოდება. თხრის დროს საჭიროა დავიდეთ ნიადაგამდე, საიდანაც იწყება ნაყარი ანუ ნალევი მიწა” (საფ. №№ 628, 630).

პროგრამიდან და ლექციების მასალებიდან (რომელიც სრული სახით არ არის შემორჩენილი) ჩანს, რომ ექ. თაყაიშვილს არქეოლოგიის კურსის წაკითხვა დაგეგმილი ჰქონდა შემდეგნაირად: ცალკეულ პერიოდზე მსჯელობისას, ჯერ წარმოადგენდა მსოფლიო არქეოლოგიის მიღწევებს და შემდეგ განიხილავდა შესაბამისი ეპოქის საქართველოს ძეგლებს (საფ. №№ 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 639).

ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერებში ექ. თაყაიშვილი თხრობას წყვეტს “ისტორიული ხანის” დაწყებამდე. აქ მას პირველად აქვს კომპილირებული კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში აღმოჩენილი პრეისტორიული ხანის ძეგლები. ესენია: ქვის ხანა — მონამეთა, რგანი, გვარჯილას კლდე, თაროკლდე, საქაჯის კლდე; ბრინჯაოსა და რკინის ხანა — საჩხერე, ახალქალაქი (კასპის), მცხეთა — სამთავრო და მარტაზისხევი, სართიჭალა, ჟინვანი, ბორჯომი, ყაზბეგი, ვორნაკი, დილიჯანი (დღევ. სომხეთი), ყობანი, ფასკაუ (ჩრდ. კავკასია) (საფ. № 242).

ხელნაწერებში განცალკევებით წარმოადგენს იმ ლიტერატურის ჩამონათვალს, რომელიც აუცილებელი იყო არქეოლოგიის კურსის შესასწავლად.

სამწუხაროდ, 1921 წლის თებერვალში პროფ. ექ. თაყაიშვილი იძულებული შეიქნა დაეტოვებინა სამშობლო. მისი უცხოეთში გადახვეწა ერთადერთი მიზეზით იყო ნაკარნახევი — საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ ქართველი ერის უძვირფასესი განძეულობა უცხოეთში წაიღო. ექვთიმე თაყაიშ-

ვილს, როგორც ოფიციალურ მეთვალყურეს ამ სიმდიდრისა, უნდა დაეცვა განძი “ყოველგვარი მოულოდნელი და მოსალოდნელი საშიშროებისაგან” [ჯორბენაძე, 1988:75]. და თაყაიშვილმა მოღვაწეობა უცხოეთში განაგრძო.

ამრიგად, ექ. თაყაიშვილმა გათხარა 21 არქეოლოგიური ძეგლი, აღწერა და შეისწავლა 400-მდე მიწისზედა ნაგებობა, დაკარგვას გადაარჩინა ოთხი უმნიშვნელოვანესი “განძი”. მის მიერ დაფიქსირებულმა და გათხრილმა ძეგლებმა, იქ მოპოვებულმა მასალამ და მეცნიერის სწორმა, შორსმჭვრეტელურმა შეფასებებმა შეავსო “და შესწორებები შეიტანა” წინა თაობის არქეოლოგთა (ჟ. დე მორგანი, ერ. შანტრი, რ. ვირხოვი და სხვ.) დებულებები, შესაბამისად, ნიადაგი მოუმზადა მეცნიერებს საქართველოს არქეოლოგიის ნოვატორულად შესწავლა-გააზრებისთვის. თითქმის ყველა ის პუნქტი, რომელსაც დიდმა მეცნიერმა ბარი დაჰკრა, შემდგომში უდიდესი და უმნიშვნელოვანესი აღმოჩენების ადგილად იქცა.

ლიტერატურა:

1. ამირანაშვილი შ., საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო განძეულობა და მისი დაბრუნება, თბ., 1968.
2. გაგოშიძე ი., ელინისტური ხანის ძეგლები სამადლოდან, სსმ მოამბე, XXVII-B, თბ., 1967, გვ. 53-93.
3. გამყრელიძე გ., საქართველოს არქეოლოგიის განვითარების მოკლე ისტორია, საქართველოს არქეოლოგია, ტ. I, თბ., 1991, გვ. 12-45.
4. გამყრელიძე გ., ქართული არქეოლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1996.

5. თაყაიშვილი ექ., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი (იმერეთი, გურია, ქართლი), წიგნი I, წიგნების გამომცემელ ქართველთა ამხანაგობა, ტიფლისი, 1907.
6. თაყაიშვილი ექ., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი (სამეგრელო), წიგნი II, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა. ტფილისი, 1914.
7. თაყაიშვილი ექ., ჩხარის ეკლესიის სიძველენი, სსმმ, XV-B, XVI-B, თბ., 1948, გვ. 165-179, 1950, გვ. 203-210.
8. თაყაიშვილი ექ., 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960.
9. თაყაიშვილი ექ., არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, თბილისი, 1963.
10. თაყაიშვილი ექ., რჩეული ნაშრომები, ტ. I, თბ., 1968.
11. თაყაიშვილი ექ., ემიგრანტული ნაშრომები, დაბრუნება, ტ. 1, თბ., 1991, (სომხით-საორბელოს ძეგლები; არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს).
12. თაყაიშვილი ექ., ემიგრანტული ნაშრომები, დაბრუნება, ტ. 2, თბ., 1991ა, (არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს).
13. იოსელიანი ავ., ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, თბ., 1973.
14. კავლელაშვილი ელ. არმაზციხე-ბაგინეთის გვიანრომაული ხანის კედლის მხატვრობის ნაშთები, მცხეთა XI, თბ., 1996, გვ. 133-147.
15. ლომთათიძე გ., ექვთიმე თაყაიშვილი, როგორც მთხრელი არქეოლოგი. აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი. ცხოვრება და მოღვაწეობა, სტატიების კრებული, თბილისი, 1966, გვ. 100-117.
16. ლომთათიძე გ., ქართული კულტურის მემკვიდრე ექვთიმე თაყაიშვილი, თბ., 1990.
17. ლორთქიფანიძე ოთ., ვანის ნაქალაქარი, თბ., 1973.

18. ლორთქიფანიძე ოთ., ახალგორის განძი (დათარიღებისა და ისტორიული ინტერპრეტაციის ცდა), "ძიებანი", 11, თბ., 2003, გვ. 28-71.
19. მეგრელიძე იოს., ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, თბილისი, 1989.
20. მეტრეველი რ., ბადრიძე შ., ექვთიმე თაყაიშვილი, თბილისი, 1962.
21. მეტრეველი რ., საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, თბ., 1982.
22. მუმლაძე მ., არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში (XIX საუკუნის მეორე ნახევარი — XX საუკუნის დასაწყისი), დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2002 (ხელნაწერის უფლებით).
23. ნიკო მარისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერა, გამოსაცემად მოამზადეს, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთეს რ. კავილაძემ და მ. მამაცაშვილმა, თბ., 1991.
24. ნიორაძე გ., არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში (ბორჯომიდან ახალციხის მიმართულებით), სსმმ, ტ. XIII-B, 1944, გვ. 173-226.
25. ჟორდანიას გ., დაბრუნებული საუნჯე, თბ., 1983.
26. სურგულაძე აკ., ექვთიმე თაყაიშვილი, თბ., 1977.
27. ლამბაშიძე ირ., სამცხე ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში (ბორჯომის ხეობის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), სადისერტაციო ნაშრომი ისტ. მეცნ. კანდ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, 1999 (ხელნაწერის უფლებით).
28. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილი (1863-1953), ძიებანი 6, 2000, გვ. 105-107.
29. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული საველე არქეოლოგიური სამუშაოები, ძიებანი 9, 2002, გვ. 88-99.

30. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარზე, ძიებანი 10, 2002ა, გვ. 57-61.
31. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილი და XIX-XX სს-ის მიჯნის საქართველოს არქეოლოგია, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2004.
32. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, კრებ. "იბერია-კოლხეთი" 2, 2005, გვ. 76-84.
33. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილის მოღვაწეობა თბილისის უნივერსიტეტში, არქეოლოგიური კრებული V, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამოცემა, 2006, გვ. 63-71.
34. ჩარკვიანი მ., ექვთიმე თაყაიშვილის არქეოლოგიური მოღვაწეობა 1894 და 1896 წლებში, საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიის საკითხები, 2007, გვ. 178-201.
35. ჩხარტიშვილი მ., ისტორიული პორტრეტები, თბ., 1992, გვ. 69-83.
36. ხოშტარია ნ., ვანის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორია, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 83-87.
37. ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, ტფილისი, 1924.
38. ჯაფარიძე ოთ., ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961.
39. ჯორბენაძე ს., თბილისის უნივერსიტეტის მოკლე ისტორია, თბ., 1968.
40. ჯორბენაძე ს., თბილისის უნივერსიტეტის მოკლე ისტორია, თბ., 1988.
41. Анучин Д., Графиня П.С. Уварова в ея служении науке о древностях на посту председателя Императорского Московского Археологического Общества. Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой, М., 1916, с. XI-XXIV.

42. Гагошидзе Ю., Самадло, Тб., 1979.
43. Гагошидзе Ю., Самадло, Тб., 1981.
44. Джорбенадзе С., Учереждения АН СССР и Тбилисский Университет, Тб., 1974.
45. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. III, под ред. Л. Г. Лопатинского и Е. С. Такайшвили, 1913. Протоколы Кавказского отделения Моск. Арх. Общества – Протокол N 40, с. 29-30; Протокол N 63, с. 74 Тифлис.
46. Куфтин Б., Дневник экспедиционных работ 1939 года.
47. Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалети, т. I, Тб., 1941.
48. Куфтин Б., Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949.
49. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тб., 1950.
50. Лордкипанидзе Г., К истории древней колхиды, Тб., 1970.
51. Миханкова В., Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949.
52. Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1893 год, С. Пб., 1895, с. 36.
53. Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1894 год, С. Пб., 1896, с. 14-16.
54. Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1896 год, С. Пб., 1898, с. 109-112.
55. Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1902 год, С. Пб., 1904, с. 79-89.
56. Пиотровский Б., Археология Закавказья, Лен., 1949.
57. Смирнов Я., Ахалгорииский клад, Тифлис, 1934.
58. Такайшвили Е., Грузинские памятники окрестностей Белого-Ключа. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. I, 1904, Тифлис, с. 1-46.
59. Такайшвили Е., Краткий отчет о раскопках близ г. Мцхета.

- Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. I, 1904, Тифлис, с. 79-89.
60. Такайшвили Е., Серебряная чаша из с. Бори. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. I, 1904, Тифлис, с. 90-91.
61. Такайшвили Е., Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I, 1905, Тифлис, с. 1-112.
62. Такайшвили Е., Надписи церкви в Вале. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. II, 1907, Тифлис, с. 69-76.
63. Такайшвили Е., Из археологических экскурсий по гурийским церквам. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. II, 1907, Тифлис, с. 76-96.
64. Такайшвили Е., Христианские памятники. Экскурсия Е. Такайшвили 1902 г. Материалы по археологии Кавказа, Вып. XII. Изд. Московского Археологического Общества, 1909.
65. Такайшвили Е., Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Тифлисская губерния, Борчалинский уезд, Триалетское приставство. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. III, 1913, Тифлис, сс. 1-144.
66. Такайшвили Е., О Сачхерском кургане Шорапанского уезда Кутаисской губернии. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. III, 1913, Тифлис, сс. 167-172.
67. Такайшвили Е., Мастерская медных топоров около Ахалкалаки Горийского уезда. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. III, 1913, Тифлис, сс. 172-173.

68. Такайшвили Е., Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Кутаисская губерния, Шорапанский уезд. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. IV, 1915, Тифлис, с. 1-41.
69. Такайшвили Е., Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Тифлисская губерния, Душетский уезд. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. IV, 1915, Тифлис, с. 46-139.
70. Такайшвили Е., Ксанский, или Садзегурский клад. Известия Кавказского отделения Императорского Московского Археологического общества, вып. IV, 1915, Тифлис, с. 139-147.
71. Такайшвили Э., Церковь в Ване, в Имерии и ее древности, Известия Кавказского Историко-Археологического Института в Тифлисе, т. II, 1917-1925, Ленинград, 1927, с. 108-110.
72. Уварова П., Коллекции Кавказского Музея «Museum Caucasicum», V, Тифлис, 1902.
73. Taqaishvili E., Four basilican churches of the Qvirila vulley, Georgia, vol. 1. NN 2-3, London, 1936, pp. 154-173.

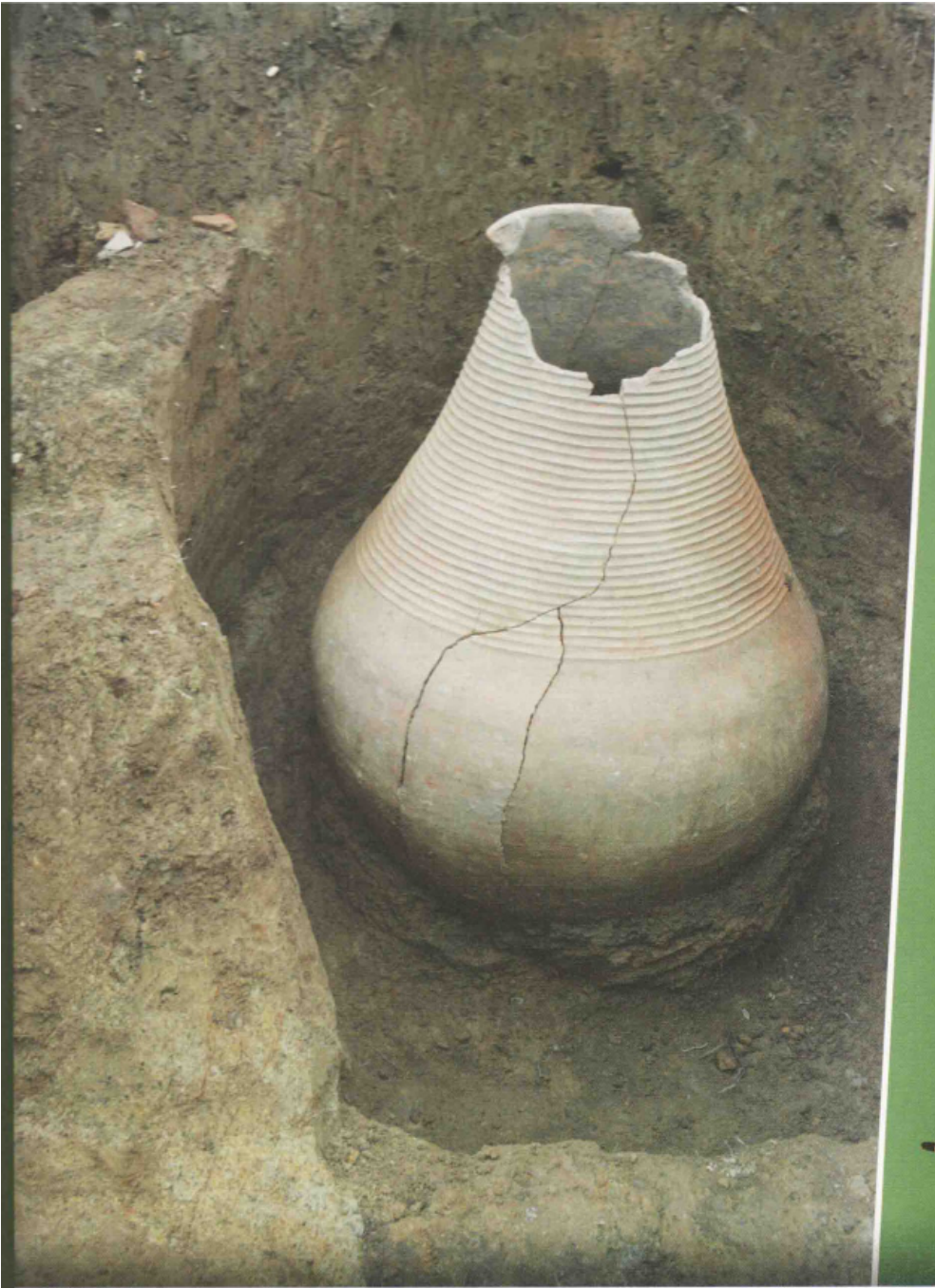
აჭარა

წარსული და თანამედროვეობა

აჭარა — წარსული და თანამედროვეობა — წიგნი გამოიცა აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით. რედაქტორი — ამირან კახიძე, სარედაქციო კოლეგია — დოქტორები: გ.თავამაიშვილი, ბ.აფხაზავა, ი. ჩავლეიშვილი, მ. ხალვაში, ნ. ვაშაკიძე, ტ. ებრალიძე, ლ. ასლანიშვილი, პროფ. შ. მუმლაძე. ბათუმი, 2013 წელი. გვერდების რაოდენობა - 302.

წიგნში ასახულია აჭარაში 2012 წელს განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. წარმოდგენილია გურიაში აღმოჩენილი ნეოლითური ხანის ძეგლები, ბათუმის ციხის გათხრები, ჩაქვის უნიკალური ქვევრი, ჩაძირული გემის ნაშთები ჩოლოქ-ნატანების აკვატორიაში და სხვ.

გამოცემა სამენოვანია (ქართული-ინგლისური-რუსული), გაფორმებულია საუკეთესო ილუსტრაციებით, შესრულებულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე.

ეჭარა

ნარსული და თანამედროვეობა

იბერია-კოლხეთი საქართველოს კლასიკური და ადრემედი- ევიური პერიოდის არქეოლოგიური-ისტო- რიული კვლევანი

იბერია-კოლხეთი საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევიური პერიოდის არქეოლოგიური-ისტორიული კვლევანი — საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პერიოდული გამოცემა — 9, 2013 წელი. მთავარი რედაქტორი — გელა გამყრელიძე, სარედაქციო კოლეგია: ზ. ბრაგვაძე, დ. ბრაუნი, ნ. ლორთქიფანიძე, დ. კაჭარავა, მ. კვაჭაძე, გ. კვიციანი, დ. მინდორაშვილი, გ. ნარიმანიშვილი, ვ. შატბერაშვილი, მ. ჩარკვიანი. გვერდების რაოდენობა — 248.

ორენოვან (ქართული, ინგლისური) ჟურნალში განთავსებულია საინტერესო სტატიები არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საქართველოში აღმოჩენილი მუსიკალური ინსტრუმენტების შესახებ, აქემენიდურ სამყაროსთან ძველი კოლხეთის კონტაქტებთან დაკავშირებით, ეგრისის სამეფოს გამაგრების სისტემებსა და ქვასისტემებზე და ა.შ.

ჟურნალი ილუსტრირებულია, შესრულებულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე.

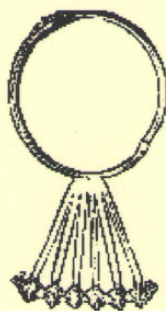

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA - COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

№ 9

2013

ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში

ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში — საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პერიოდული გამოცემა — 21, 2013 წელი. ორენოვანი (ქართული, ინგლისური) რედაქტორი — გ. კვიციანი. გვერდების რაოდენობა — 288.

სამეცნიერო ჟურნალში დაბეჭდილია საწარმოების მდვილში 2012 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოებისა და ნოქალაქევის ქართულ-ინგლისური ექსპედიციის 2010 წლის სეზონის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიშები, გამოქვეყნებულია სტატიები არქეოლოგიური გათხრების შესახებ წინწყაროში, 2011 წელს ღართისკარში განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები და ა.შ.

ჟურნალი ილუსტრირებულია, შესრულებულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე.

ქიზბანი

საქართველოს
არქეოლოგიაში

№21

2013

ძველი ხელოვნება დღეს

ძველი ხელოვნება დღეს — საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ორენოვანი (ქართული, ინგლისური) სამეცნიერო-პოპულარული ჟურნალი. გვერდების რაოდენობა — 140, №4, 2013 წელი.

ჟურნალში განთავსებულია სტატიები გრემისა და არმაზციხის არქეოლოგიური გათხრების, ვარკას ლარნაკის რესტავრაციის შესახებ. “ძველი ხელოვნება დღეს” აცნობს მკითხველს უფლისციხის განახლებულ მუზეუმსა და ახალ ექსპოზიციას, სამუშაო კოლექციების გადარჩენის მიზნით განხორციელებულ სამუშაოებს, სანქტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერებს, სამეცნიერო კვლევებს, საერო არქიტექტურის ნიმუშს — თრიალეთის ტრადიციული საცხოვრისის სახით და სხვ.

ჟურნალი განკუთვნილია როგორც პროფესიონალი, ისე მოყვარული მკითხველისთვის. ილუსტრირებული გამოცემა შესრულებულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე.

04/2013

ძველი ხელოვნება ANCIENT ART TODAY

დღეს

საქართველოს კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

NATIONAL AGENCY FOR
CULTURAL HERITAGE
PRESERVATION OF GEORGIA

რედაქციისგან

რედაქცია, შესაძლოა, არ იზიარებდეს ქურნალში განთავსებულ სამეცნიერო სტატიებში გამოთქმულ ზოგიერთ მოსაზრებას, მაგრამ “ონლაინ არქივობა” შეუფერხებლად გამოაქვეყნებს ამგვარ ნერილებსაც და, შესაბამისად, ღიაა ვოლემიკისტვის.

რედაქცია

- კოორდინატორი და სამეცნიერო რედაქტორი - იულონ გაგოშიძე
- კოორდინატორი და ლიტ.რედაქტორი - მათა ჩოლოყაშვილი
- კორექტორი - ნორა თიგიშვილი
- ინგლისურად თარგმნა ნინო მაისურაძემ
- ინგლისური ტექსტის სამეცნიერო და ლიტ.რედაქტორი - ნინო გაბუნია
- დიზაინერი - თამარ გულბანი

ონლაინ

არქეოლოგია

არქეოლოგიური მემკვიდრეობის მართვის სამსახური

საქართველოს კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

NATIONAL AGENCY FOR
CULTURAL HERITAGE
PRESERVATION OF GEORGIA